

VI. Szegedi Jogtörténeti Napok
báró Eötvös József születésének 200. évfordulója alkalmából

VI. Szegedi Jogtörténeti Napok

**báró Eötvös József születésének 200.
évfordulója alkalmából**

Szeged, 2014.

VI. Szegedi Jogtörténeti Napok
báró Eötvös József születésének 200. évfordulója
alkalmából

Szerkesztette:
VARGA NORBERT

ISBN 978-963-306-392-7

A kötet az OTKA K81512 kutatási program támogatásával készült

Kiadó:
Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Jogtörténeti Tanszék

Szeged, 2014

TARTALOM

ELŐSZÓ.....	7
BATÓ SZILVIA „Ahol társaság létezik, ott büntető törvényeket is találunk...”.....	9
BEKE-MARTOS JUDIT Eötvös József és az összehasonlító jog.....	37
CSÁSZÁR KINGA Eötvös József és az intézményes nevelés Somogyban.....	49
HERGER CSABÁNÉ A közszerzemény megosztása a paraszti népréteg körében Baranyában 1848 után.....	67
HOMOKI-NAGY MÁRIA „A gonoszok hatalma nem bennök, hanem a jók gyengeségében fekszik ...”.....	97
KÉPESSY IMRE Eötvös József reformtörekvései a felsőoktatás területén.....	109
KONCZ IBOLYA KATALIN Az oktatás, mint az állam feladata – Eötvös nézetei a művelődéshez való jogról.....	121
NAGY JANKA TEODÓRA A népiskolai közoktatás tárgyában született 1868. évi XXXVIII. törvénycikk jogi kultúrtörténeti hatásai a népi írásbeliség tükrében.....	129
NAGY NOÉMI A nyelvhasználat szabályozása a 19. századi Magyarországon.....	137
PETRASOVSKY ANNA Eötvös József, a Szibeniszt tanítvány.....	151
STIPTA ISTVÁN Adalékok Eötvös József önkormányzat-védő felfogásához.....	157
SZABÓ ISTVÁN Egy elfeledett vallásügyi törvény Eötvös József miniszterségének idejéből.....	165
VÖLGYESI LEVENTE Eötvös József egyházpolitikai tevékenysége és a kultúrharca.....	173

ELŐSZÓ

A VI. Szegedi Jogtörténész Konferencia keretében báró Eötvös József munkássága előtt tisztelgetek a jogtörténész kollégák 2013-ban, születésének 200. évfordulója kapcsán. A Magyar Tudományos Akadémia harmadik elnökének elsősorban a jogász és a politikai munkásságának értelmezése és értékelése volt a két napos konferencia központi témája, ami hozzájárult Eötvös tudományos eredményeinek 21. századi adaptálásához. A kötetben megjelenő tanulmányokon keresztül nem csak Eötvös József politikusi és jogász egyénisége jelenik meg, hanem kirajzolódik egy olyan társadalmi kép is az olvasó előtt, ami a polgári átalakulás időszakát jellemezte.

Eötvös olyan korban született és kezdte meg politikai pályafutását, amikor már az országgyűlésen napi rendben volt a rendi jogintézményeinek felszámolása. Jelentős szerepet vállalt a büntetőjogi kodifikáció kapcsán a magyar börtönügy helyzetének megreformálásáért. Nézeteit olyan politikusokkal karöltve fogalmazta meg, mint Szalay László, és vált a Pesti Hírlap egyik meghatározó publicistájává. A parlamentáris rendszer kialakításában vállalt szerepe, mint a Batthyány-kormány kultuszminisztere, különösen jelentős. Az 1848. évi szabadságharc és forradalom leverését követő események után emigrációjában az irodalmi munkássága került előtérbe. Hazatérte után azonban újból bekapcsolódott a politikai életbe. Ezt követően figyelmét az oktatás és a nemzetiségi politika szabályozására és fejlesztésére fordította, mint az Andrássy-kormány vallás- és kultuszminisztere.

A kötetben szereplő tanulmányok egy része alapvetően Eötvös közjog-politikai munkásságát érinti, hiszen jelentős szerepet vállalt az önkormányzatok átalakításában, ezen keresztül egy ideális állam megteremtésében, ahogy az a XIX század uralkodó eszméiben is megjelenik. Az egyházpolitikai tevékenysége is előtérbe került a konferencia során, szoros összefüggésben a 19. században jelentkező kultúrharccal. Az 1868. évi XLIV. törvénycikk megalkotása is nevéhez köthető, ami máig példaértékű szabályozása a nemzetiségi jogállásnak. Véleménye szerint a modern állam egyik legfontosabb fundamentuma a megfelelő oktatási rendszer megteremtése. A népiskolai közoktatás alapjait fektette le az 1868:XXXVIII. törvénycikkben.

Az országunk felvirágoztatásába vetette hite töretlen maradt, amire kiváló példákat kaphatunk jogtörténészeink tollából. Eötvös a haladás garanciáit a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiség eszméinek érvényesülésében látta. A tanulmányokon keresztül olyan széles látókörű politikus személyisége elevenedik meg, akinek nézetei a mai kor számára is követendő mintákat közvetítenek.

Varga Norbert

BATÓ SZILVIA*

„Ahol társaság létezik, ott büntető törvényeket is találunk...”

Eötvös József és a büntetőjogi dogmatika 1848 előtt¹

A reformkori hazai büntetőjog-tudomány egyik sajátossága a megkettőződés: a hivatalos (egyetemi) tudományosság mellett az 1830-as évektől kibontakozik egy alternatív jogtudós közösség. A jogtanárok nem vesznek részt a kodifikációs törekvésekben, mérsékelt és inkább csak deskriptív publikációs tevékenységet folytatnak, valamint csak ritkán, megkéskve reagálnak a külföldi tudományos eredményekre. Az egyetemi jogászságon kívül tudományos igénnyel büntetőjoggal foglalkozók mindent fordítva csinálnak: a kodifikáció élharcosai, elárasztják a már ismert fórumokat cikkeikkel és jogtudományi folyóiratot alapítanak, intenzív kapcsolatot tartanak fenn külföldi jogtudósokkal és azonnal magyarul is hozzáférhetővé teszik a korszerű tudományos eredményeket. Az utóbbi csoport központi figurái a centralisták, akik közé Eötvös József is tartozik.² Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy Eötvös foglalkozik-e büntetőjogi dogmatikai kérdésekkel és alakít-e ki koherens koncepciót.

Az életrajzi feldolgozásokból³ közismert tény, hogy a szépirodalmi, a politikai és a tudományos munkái között nagyon szoros a kapcsolat: Eötvös „szépirodalmi műveiben

---

* Bolyai-ösztöndíjas, SZTE ÁJTK

¹ A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² BATÓ SZILVIA: A „büntetési rendszer” átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában (1841–1844). Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 29. Szeged, 2010. 34–35. pp.; BATÓ SZILVIA: Mert az Ördög velem volt. Élet elleni bűncselekmények a 19. század első felében. L'Harmattan, Budapest, 2012. 44–46. pp.

³ CSENGERY ANTAL: *Eötvös József*. In: Csengery Antal: Magyar szónokok és státusférfiak (Politikai jellemrajzok). Heckenast Gusztáv, Pest, 1851. 205–217. pp.; TOLDY FERENC: *B. Eötvös József*. In: Toldy Ferenc: Összegyűjtött munkái IV. Magyar költők élete II. Ráth Mór, Pest, 1871. 302–315. pp.; PULSZKY FERENC: *Báró Eötvös József, 1872*. In: Pulszky Ferenc: Jellemrajzok. Eötvös. Széchenyi. Deák. Dessewfy Aurél. Aigner Lajos, Budapest, 1888. 3–29. p.; FERENCZI ZOLTÁN: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903.; FALK MIKSA: *Báró Eötvös József életéből (1891)*. (Az aradi Kölcsey-egyesületben tartott felolvasás). In: Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok. s.a.r.: Falk Ernő. Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T., Budapest, 1903. 205–240. pp.; SÖTÉR ISTVÁN: *Eötvös József*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.; SCHLETT ISTVÁN: *Eötvös József*. Gondolat, Budapest, 1987.; VELIKY JÁNOS: *Bevezetés*. In: Veliky János (szerk.): Eötvös József. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1998. 7–26. pp.; GÁNGÓ GÁBOR (s.a.r.): *Trefort Ágoston és Lónyai Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872*. Aetas (13) 1998/2-3. 203–215. p.; BÓDY PÁL: *Eötvös József*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2004.; TAXNER-TÓTH ERNŐ: *(Köz)véleményformálás Eötvös regényeiben*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005.; DESCOVI BALÁZS:

úgyszólván meglopja politikai műveit.”⁴ Most a nem szépirodalmi művek képezik az elemzés tárgyát: a tudományos és a publicisztikai művek mellett az országgyűlési felszólalások és a publikált levelek alapján kerülnek feltárára a büntetőjog modernizálására irányuló elképzelései és megállapításai. A 19. század első felében a bűnügyi tudományok tagozódása kialakulóban van, így a mainál szorosabb kapcsolat figyelhető meg az egyes jogterületek között. A börtönügyi és büntetéstani irodalom szükségképpen érint egyéb anyagi jogi és eljárási problémákat is, ezért az összes szöveg vizsgálatára sor kerül.

A kirajzolódó kép azonban a jövőben még árnyalható lesz, ugyanis a pályakezdés kifejezetten forráshiányos, több a legenda, mint a megbízható adat,⁵ nem teljes az életműkiadás,⁶ valamint igen eltérő megítélésű politikusról van szó.⁷

A tanulmány három kérdés köré szerveződik: honnan szerezi Eötvös a büntetőjogi tudását, hol és milyen témákhoz kapcsolódva fejt ki büntetőjogi elképzeléseit, valamint milyen álláspontot foglal el.

I. Honnan? A források

Egy főúri családból kikerülő fiatalember számára a büntetőjogi ismeretek megszerzésének a 19. század elején négy lehetséges forrása van: graduális oktatás, olvasmányélmények, személyes kapcsolatok és külföldi tanulmányút.

Ezek sikerét azonban bizonyos „otthonról hozott” készségeknek, képességeknek és szemléletnek a megléte biztosítja. Eötvös József anyanyelve német, emellett a státuszának megfelelő nyelveken (latin, francia, angol, olasz) is tud,⁸ ez eleve segíti a korszak büntetőjogi irodalmában történő eligazodását. Kortársai szerint az egyik legfelkészültebb szónok, nemcsak kitűnően használja a retorika eszköztárát és egyedi módon csoportosítja az információkat, hanem a legfrissebb ismereteket is beépítve műveltsége miatt azonnal hozzá tud szólni bármely témához.⁹ A politikai tevékenységét elemző

Eötvös József (1813–1871). Kalligram, Pozsony, 2007.; MERÉNYI-METZGER GÁBOR: *Eötvös József életének anyakönyvi forrásai*. Irodalomtörténeti Közlemények (115) 2011/4. 483–484. pp.

⁴ BERKOVICS MIKLÓS: *Báró Eötvös József és a francia irodalom*. A-Stephaneum, Budapest, 1904. 13. p.

⁵ GÁNGÓ GÁBOR: *A megye aljegyzője: báró Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835*. Századok 142 (2008) 49. p.

⁶ SÓTÉR 1967, 335–336. pp.; TAXNER-TÓTH 2005, 10. p.; DESCОВI 2007, 20–21. pp.; HERMANN RÓBERT: *Eötvös József három levele*. Századok (147) 2013. 1149. p.

⁷ BÓDY 2004, 5. p.; DEÁK ÁGNES: „... optimismus és pessimismus közti folytonos oscillálás” *Eötvös József politikai programja a Schmerling-provisorium idején*. Századok (147) 2013. 1137. p.

⁸ FERENCZI 1903, 10. p.; SÓTÉR 1967, 3. p.; BÉNYEI MIKLÓS: *Eötvös József olvasmányai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 21–22. pp.; SCHLETT 1987, 14. p.; BÓDY 2004, 10. p.

⁹ CSENGERY 1851, 210, 217–218. pp.; GYULAI PÁL: *Emlébeszéd b. Eötvös József fölött*. In: Gyulai Pál: *Emlébeszéd I. Franklin Társulat, Budapest, 1902*. 53. p.; VOINOVICH GÉZA: *B. Eötvös József*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T., Budapest, 1904. 51–52. pp.; FENYŐ ISTVÁN: *Eötvös József, a szónok*. In: *Eötvös József: Arcképek és programok*. (szerk. Fenyő István). Magyar Helikon, Budapest, 1975. (FENYŐ 1975b) 5–6, 45–46, 48, 52. pp.; FENYŐ ISTVÁN: *Eötvös József, a politikai szónok*. Irodalomtörténet (57) 1975/1. (FENYŐ 1975a) 121–124. p.; FENYŐ ISTVÁN: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori*

irodalom nagy hangsúlyt fektet a harmincas évek elején kialakuló forradalomellenessé-
gére,¹⁰ ez a beállítódás összefügghet büntetőjogi kérdésekben elfoglalt álláspontjával is.
Egy későbbi megnyilatkozása szerint, ha nincsen remény a saját meggyőződés elfogad-
tatására, akkor az ahhoz legközelebbi és még akceptálható véleményt kell támogatni a
politikai és szakmai diskurzusokban.¹¹ Ez a tulajdonsága teszi alkalmassá Eötvöst, hogy
a büntetőjogi javaslat főrendi táblán folyó vitájában a magánrendszer alapján elkészít-
ett tervezetet „végigtárgyalja” és jobbítására minden eszközt megragadjon.

1. Oktatás

Jogi tanulmányairól nagyon kevés információval rendelkezik a kutatás, legtöbbször a
történész Horvát István (1784-1846) hatását emelik ki a szerzők, és Joseph Sonnenfels
(1732-1817) tankönyve is gyanúba kerül, azonban Eötvös maga nem említi későbbiek-
ben az itt elsajátított jogi ismereteket.¹² Tanárai közül egyedül a magánjogász Frank
Ignác (1788-1850) későbbi munkájára hivatkozik.¹³ Büntetőjogot a természetjogász
Szibenliszt Mihálytól (1783-1834) tanul az 1829/30. tanévben, de a pontos tananyag
nem ismert.¹⁴ Elvileg Vuchetich Mátyás (1767-1824) 1819-es tankönyve ekkor a köte-
lező ismeretforrás, az azonban kérdés, hogy Szibenliszt emellett támaszkodik-e közké-
zen forgó diktálás után készült kéziratra, valamint mennyiben tér el a helytartótanács
által jóváhagyott könyvtől szóban.¹⁵ Az ügyvédi vizsga időpontja (1833. június 27.) és a
bizottság összetétele ismert (Somsich Pongrác személynök, Possonyi Miklós, Szeremlei
István),¹⁶ a felkészülésre használt irodalomról és a kérdésekről nincs adat.

Magyarországon. Argumentum, Budapest, 1997. 193–194. pp.; VÖLGYESI ORSOLYA: Eötvös József és a titkosrendőrség az 1839–1840-es országgyűlésen. Történelmi Szemle (56) 2014/3. 483. p.

¹⁰ FENYŐ 1997, 34, 38–39, 337. pp.; BÖDY 2004, 37. p.

¹¹ OLTVÁNYI AMBRUS: *Egy pálya tükre – levelekben*. In: Eötvös József: *Levelek* (szerk. Oltványi Ambrus). Magyar Helikon, Budapest, 1976. 5–56, 34–35. pp.

¹² CSENGERY 1851, 205. p.; FERENCZI 1903, 15–16, 18, 298. pp.; VOINOVICH 1904, 7. p.; SÖTÉR 1967, 17. p.; BÉNYEI 1972, 9–10, 130. pp.; BÉNYEI MIKLÓS: *Eötvös József könyvei és eszméi. Tanulmányok, esszék*. Csokonai, Debrecen, 1996. 43, 50–51, 110. p.; VELIKY 1998, 8. p.; BÖDY 2004, 10–11. pp.; DESCÖVI 2007, 33. p.; GÁNGÓ GÁBOR: *Eötvös József és barátai egyetemi éveiről, különös tekintettel a politikatudományi képzésére*. In: Horváth László et al. (szerk.): *Lustrum. Typorex Kiadó – Eötvös Kollégium, Budapest, 2011. 163, 166. pp.*

¹³ EÖTVÖS JÓZSEF: *Hírlapi cikkek*. In: Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások II.* (szerk. Fenyő István). Magyar Helikon, Budapest, 1978. (EÖTVÖS 1978f) 412. p.; TOLDY 1871, 304. p.; FERENCZI 1903, 298. p.; VOINOVICH 1904, 7. p.; BÉNYEI 1972, 10, 131. pp.; BÉNYEI 1996, 50–51. pp.

¹⁴ FERENCZI 1903, 298. p.; BÉNYEI 1972, 131. p.; BÉNYEI 1996, 50–51. pp.

¹⁵ A tananyag kérdéséről további irodalommal: BATÓ SZILVIA: *Egy magánjogász büntetőjogi felelősségi koncepciója – Kövy Sándor ismeretlen kéziratok előadásjegyzete*. In: Szigeti Gyula Péter (szerk.): *Értéktelenség és értékközvetítés. Válogatás a Bolyai Ösztöndíj 15 éves évfordulója alkalmából tartott ünnepélyes tudományos ülés előadásaiból*. Szeged, 2013. november 11. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2015. 116–118. pp.

¹⁶ CSENGERY 1851, 205. p.; TOLDY 1871, 305. p.; FERENCZI 1903, 29. p.; VOINOVICH 1904, 13. p.; KÖRNYEI ELEK: *Eötvös József Ercsiben*. István Király Múzeum Közleményei B/19. Fejér Megyei Helytörténeti Munkaközösség, Székesfehérvár, 1959. 13. p.; NIZSALOVSKY ENDRE – LUKÁCSY SÁNDOR (szerk.): *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 57. p.; NIZSALOVSKY ENDRE: *Eötvös József és a notaperek. Néhány adalék a szólásszabadsági sérelem ügyében*. Állam- és Jogtudomány (10) 1967/3. (NIZSALOVSKY 1967b) 336. p.; BÉNYEI 1972, 13. p.; NIZSALOVSKY ENDRE: *Eötvös József*

2. Könyvtár – olvasmányélmények

Eötvös szövegeinek ismerői kiemelik az átlagot jóval meghaladó társadalomtudományi műveltségét, amelyen belül a jogi és az államtudományi elemek túlsúlyban vannak,¹⁷ ennek a fennmaradt könyveiben is nyoma van. A reformkori politikai szereplők könyvtára ritkán maradt egyben, így kifejezetten értékes az MTA Irodalomtudományi Intézetéhez került gyűjtemény. A katalogizálás és ismertetés során azonban mind Bényei Miklós, mind Gángó Gábor arra a következtetésre jut, hogy ez közel sem a teljes Eötvös-könyvtár, a kortárs visszaemlékezések szerint sokkal gazdagabbnak kellene lennie. Későbbi elajándékozásokhoz, véletlenekhez kapcsolják az érezhető hiányokat. Descovi Balázs azonban rámutat egy eddig figyelmen kívül hagyott tényre: Eötvös lakását Buda ostromakor (1849) találat éri, így a berendezés (könyvek) jelentős része is megsemmisül.¹⁸ A könyvtár feldolgozói soknak mondják a jogi műveket – 25 mű 33 kötetben –, de Trefort Ágoston (1817-1888) visszaemlékezése szerint a kodifikációs munkák idején Eötvös hatalmas mennyiségű jogi és büntetőjogi irodalmat hord össze, amelyet mindketten használnak.¹⁹ A könyveket munkaeszköznek tekinti, így megjelöli a számára fontos részeket és saját megjegyzéseit is a margóra vagy a szöveg közé írja, ez művei forrásainak felderítésénél különösen fontos.²⁰ Eötvös modern értelmiségi attitűdjéhez tartozik, hogy nemcsak saját könyveire és az ismerősöktől kölcsön kapott könyvekre támaszkodik, hanem kihasználja a könyvtárak nyújtotta lehetőségeket is.²¹

A fennmaradt könyvvállományban azonban a jogi művek száma a kortársak adataihoz képest kicsi, valamint összetétele egy átlagosnál magasabb műveltségű középnyemes könyvtáránál²² aránytalanabb: hiányoznak a legalapvetőbb magyar jogi szakmunkák (pl. Frank Ignác, Kelemen Imre, Kövy Sándor, Fogarasi János, Szlemenics Pál, Vuchetich Mátyás), valamint olyan külföldi büntetőjogi tankönyvek (pl. Feuerbach, Mittermaier) és jogforrások, amelyek nélkül Eötvös érdemben nem nagyon nyilatkozhat meg a büntetőjogi választmányban. Az életrajzi adatok és megjelent művek alapján

és a „jövő zenéje”. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 183. p.; SCHLETT 1987, 31. p.; BÉNYEI 1996, 43. p.; BÖDY 2004, 12. p.; DESCOVI 2007, 59. p.; GÁNGÓ 2008, 50–51. pp.; GÁNGÓ 2011, 163. p.

¹⁷ BÉNYEI 1972, 209–212. pp.; NIZSALOVSKY 1973, 186. p.; BÉNYEI 1996, 42, 57. pp.

¹⁸ LUKÁCSY SÁNDOR: *Eötvös József könyvtára*. Irodalomtörténeti Közlemények (70) 1966/3–4. 523–524. pp.; BÉNYEI 1972, 23, 25. p.; MANN MIKLÓS: *Trefort Ágoston a reformkorban*. Századok (108) 1974, 1125–1126. pp.; FÜLÖP GÉZA: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 185–187. pp.; GÁNGÓ GÁBOR: *Eötvös József könyvtárának történetéről, irodalmáról és a katalógus sajtó alá rendezésének elveiről*. In: Gángó Gábor (szerk.): *Eötvös József könyvtára*. Argumentum, Budapest, 1995. (GÁNGÓ 1995a) 10, 12, 14, 16, 20, 22, 24, 26. pp.; *Szerzői betűrendes katalógus*. In: Gángó Gábor (szerk.): *Eötvös József könyvtára*. Argumentum, Budapest, 1995. (GÁNGÓ 1995b) 280, 294. pp.; BÉNYEI 1996, 9–10, 12–13, 15–16, 18, 95, 153. pp.; FENYŐ 1997, 58, 61, 68–70. pp.; VELIKY 1998, 8. p.; DESCOVI 2007, 131–132. pp.

¹⁹ BÉNYEI 1972, 24. p.; MANN 1974, 1125–1126. pp.; TREFORT 1991, 46. p.; GÁNGÓ 1995a, 20. p.; GÁNGÓ 1995b, 51, 60, 123, 125, 146, 174, 197, 267, 294, 390. pp.; BÉNYEI 1996, 9, 13, 53. pp.

²⁰ LUKÁCSY 1966, 524. p.; SÖTÉR 1967, 33, 43. p.; BÉNYEI 1972, 26. p.; FENYŐ ISTVÁN: *Eötvös József és a Budapesti Szemle*. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 32. p.; GÁNGÓ 1995a, 10. p.; BÉNYEI 1996, 10, 18–19, 21. pp.; FENYŐ 1997, 58, 61–62, 69. pp.

²¹ BÉNYEI 1972, 25. p.; FÜLÖP 1978, 187. p.; GÁNGÓ 1995a, 10. p.; BÉNYEI 1996, 29. p.

²² Ilyenre adat: FÜLÖP 1978, 208. p.

1848 előtt foglalkozik büntetőjogi kérdésekkel, utána ez teljesen háttérbe szorul. Ha a belövés valóban súlyos veszteséget okoz, akkor feltehető, hogy az érdeklődési kör megváltozása miatt a büntetőjogi szakirodalmat már nem pótolja a későbbiekben, így a könyvtár nem tükrözheti a korábbi „szakirodalmi fogyasztási szokásait”.

A büntetőjogi szemléletének megalapozását a francia felvilágosodás munkáiban is említett szerzői (Voltaire, Rousseau)²³ és a francia liberális gondolkodók (pl. Benjamin Constant)²⁴ által képviselt szabadságjogi felfogás jelenti. Komoly hatást tulajdonít a szakirodalom az Edinburgh Review című liberális társadalomtudományi lapnak, ez képezi a Budapesti Szemle mintáját, az angol jogra vonatkozó ismereteinek fontos forrása ez.²⁵ A többi centralista publikációt részben kézirat formában ismeri Eötvös, rendszeresen javítják egymás szövegeit.²⁶

Feltételezhető, hogy a könyvtárában előforduló könyvek közül többet nem olvas el, ilyenek lehetnek az orvosi szakmunkák.²⁷

Egy művelt reformkori politikus ismerettárából nem hiányozhat a Corpus Juris Hungarici és a Tripartitum, ezekre Eötvös felszólalásaiban is hivatkozik.²⁸ Nagyon sajátos, hogy a műveiben és beszédeiben is csak elvétve hivatkozik hazai jogi szakirodalomra, Zsoldos Ignác (1803-1885) szolgabírói hivatalról szóló kötete mellett csak Frank Ignác: A közigazgatás törvénye c. könyve fordul elő. A könyvtárban megtalálható Pauler Tivadar (1816-1886) büntetőjogi alpműve későbbi kiadású.²⁹

Közismert a centralisták korábbi és egykorú jogforrásokra és kodifikációs munkanyagokra vonatkozó ismerete, ilyen az Eötvös által is felhasznált II. József-féle törvények, de említi az osztrák büntető törvénykönyvet és Edward Livingston (1764-1836) büntető törvénykönyv javaslatát is.³⁰

Az Eötvös által birtokolt, olvasott és felhasznált tágan értelmezett büntetőjogi irodalmon belül a büntetéstan művek vannak többségben. Cesare Beccaria (1738-1794)³¹ és Carl Joseph Anton Mittermaier (1787-1867)³² név szerint szerepel egy-egy munkájában. A börtönügyi irodalomból négy kötet csak a könyvtárban található meg,³³ nincs meg ezzel ellentétben Gustave Beaumont (1802-1866) és Alexis Toqueville (1805-

²³ SÓTÉR 1967, 16. p.; BÉNYEI 1972, 44. p.

²⁴ FENYŐ 1997, 35, 64, 77–78, 80, 82, 88. pp.

²⁵ BÉNYEI 1972, 165. p.; FENYŐ 1973, 31–32. pp.; BÉNYEI 1996, 60. p.; DESCOVI 2007, 114. p.

²⁶ BÉNYEI 1972, 158. p.

²⁷ BÉNYEI 1996, 45. p.

²⁸ BÉNYEI 1972, 135. p.; BÉNYEI 1996, 51. p.; SZABÓ IMRE: *A burzsoá állam- és jobboldal Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 152–153. pp.

²⁹ BÉNYEI 1972, 131, 135. pp.; BÉNYEI 1996, 51–53. pp.; EÖTVÖS 1978f, 412. p.

³⁰ *Felséges Első Ferdinánd Ausztriai császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1843-dik évi május 14-kén rendeltetett Magyar-országgyűlésen a Méltóságos Fő-rendeknél tartott országos ülések naplója I–VI*. Landerer és Heckenast, Pest, 1843–1844. (FN 1843) FN 1843/2, 165. p.; BÉNYEI 1972, 136. p.; BÉNYEI 1996, 49, 54. pp.; FENYŐ 1997, 153–154. pp.

³¹ EÖTVÖS JÓZSEF: *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez*. In: Eötvös József: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások I. (szerk. Fenyő István). Magyar Helikon, Budapest, 1978. (EÖTVÖS 1978a) 88. p.; BÉNYEI 1972, 50. p.; BÉNYEI 1996, 110. p.; FENYŐ 1997, 47, 115. pp.

³² EÖTVÖS JÓZSEF: *A zsidók emancipációja*. In: Eötvös József: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások I. (szerk. Fenyő István). Magyar Helikon, Budapest, 1978. (EÖTVÖS 1978c) 221. p.; CONCHA GYÖZÖ: *Eötvös József állambölcsölete és a külföldi kritika*. Athenaeum, Budapest, 1908. 12. p.; BÉNYEI 1972, 133. p.; FENYŐ 1997, 47. p.

³³ GÁNGÓ 1995b, 51, 123, 125, 267. pp.

1859) kötete, amely első röpirata fontos forrása,³⁴ hasonlóan a börtönügyi javaslat vitájában a sétatér kapcsán hivatkozik William Crawford (1772-1834) felfogására, de a könyvgyűjteményben már nincsen nyoma.³⁵ Fennmaradtak viszont Nikolaus Heinrich Julius (1783-1862) amerikai börtönökre vonatkozó kötetében az aláhúzások és a margóra írt megjegyzések, ezt levélben és országgyűlési vitában is említi Eötvös.³⁶ Több jogtudós (Filangieri, Feuerbach, Gans, Savigny, Rotteck és Welcker) „kerül gyanúba” a tudományos és publicisztikai műveiben kifejtettek forrásaként,³⁷ ezek közül kiemelkedik Jeremy Bentham (1748-1832) büntetőjogi kodifikációs témájú gyűjteményes kiadása.³⁸ A *Malleus Maleficarum* 1604-es kiadása viszont nyilvánvalóan csak történeti értékkel bír a hagyatékban.³⁹

3. Személyes kapcsolatok

Eötvös büntetőjogi nézeteinek kialakulásában és közzétételében hat ismert – többségében centralista – politikus barátsága játszik közre. A legkorábbi és legmélyebb kapcsolata Szalay Lászlóval (1813-1864) alakul ki, az egyetemről kezdve azonos az érdeklődési körük, később politikai nézeteik és jogfelfogásuk is közel egyező. Részt vesznek az 1843-as javaslatok kodifikációs munkálataiban, az első jogtudományi lap (*Themis*) és társadalomtudományi szemlélő-ismeretterjesztő folyóirat (*Budapesti Szemle*) alapítói és szerzői. Szalay korának legfelkészültebb büntetőjogásza, nemcsak a saját alapítású lapokba ír anyagi jogi és eljárásjogi tanulmányokat, hanem a *Pesti Hírlapban* is cikksorozatban elemzi a javaslatokat. Levelezésükben is előfordulnak büntetőjogi utalások.⁴⁰ Szalay révén ismerkedik meg Eötvös Kölcsey Ferencsel (1790-1838), akinek novellái és politikai tevékenysége a börtönrendszer és a védői szerep ábrázolásában fontos előzmények, így az irodalomtörténeti szakirodalom kitüntetett szerepet tulajdonít ennek a kapcsolatnak.⁴¹ Az egyetemi évek alatt ismerkedik meg Lukács Móriccival (1812-1881), akivel közös könyvet is publikál börtönügyi témában.⁴² Trefort Ágostonnal (1817-1888) 1837-ben találkozik, egy időben közös lakásban laknak, testvérpárt vesznek feleségül,

³⁴ FENYŐ 1973, 31. p.; FENYŐ 1997, 72, 123. pp.; BÖDY 2004, 21, 24. pp.; DESCОВI 2007, 106. p.

³⁵ FN 1843/2, 263, 301–302. pp.

³⁶ FN 1843/2, 263, 302. pp.; NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 103. p.; EÖTVÖS JÓZSEF: *Levelek* (szek. Oltványi Ambrus). Magyar Helikon, Budapest, 1976. 120. p.; GÁNGÓ 1995b, 146.

³⁷ BÉNYEI 1972, 50, 84, 165. pp.; SZABÓ 1980, 148. p.; BÉNYEI 1996, 59. p.; FENYŐ 1997, 47, 68, 115. pp.

³⁸ BÉNYEI 1972, 132, 169. pp.; GÁNGÓ 1995b, 60. p.; BÉNYEI 1996, 45, 48, 58. pp.; FENYŐ 1997, 61–63, 123. pp.; BÖDY 2004, 21. p.; DESCОВI 2007, 106. p.

³⁹ BÉNYEI 1972, 96. p.; GÁNGÓ 1995b, 174. p.; BÉNYEI 1996, 15. p.

⁴⁰ EÖTVÖS JÓZSEF: *Szalay László*. EÖTVÖS JÓZSEF: *Arcképek és programok*. (szerk. Fenyő István). Magyar Helikon, Budapest, 1975. 212. p.; TOLDY 1871, 304. p.; PULSZKY 1888, 9. p.; FERENCZI 1903, 15. p.; FALK 1903, 217. p.; VOINOVICH 1904, 5, 7–8, 20. pp.; SÓTÉR 1967, 19, 109. pp.; BÉNYEI 1972, 8, 11, 158. pp.; SCHLETT 1987, 21, 23. pp.; GERGELY ANDRÁS: *Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években*. *Világosság* (31) 1990/1. 2. p.; FENYŐ 1997, 19, 26. pp.; GÁNGÓ 1998, 209. p.; VELIKY 1998, 7. p.; BÖDY 2004, 11, 14. pp.; DESCОВI 2007, 40, 44, 113. pp.

⁴¹ FERENCZI 1903, 30–31. pp.; FENYŐ 1997, 26, 44–47, 147–149. pp.; VELIKY 1998, 7. p.; BÖDY 2004, 12. p.; DESCОВI 2007, 57–58, 112. pp.

⁴² PULSZKY 1888, 9. p.; VOINOVICH 1904, 7. p.; SÓTÉR 1967, 109. p.; BÉNYEI 1972, 11. p.; FENYŐ 1997, 125. p.; DESCОВI 2007, 40, 113. pp.

többször szomszédok, napi kapcsolatban vannak, ezért számos életrajzi adat forrása Trefort (pl. könyvtár).⁴³ A vármegyei hatáskör kérdésében ellenfele, azonban a büntetőjogi választmányban azonos platformon van Pulszky Ferencsel (1814-1897), aki fontos információkat közöl erről a forráshiányos időszakról.⁴⁴ A későbbi neves büntetőjogász, Pauler Tivadar és Eötvös ismeretsége öccséhez, Déneshez kapcsolódik, azonban büntetőjoggal összefüggésbe hozható adat nem merül fel.⁴⁵

4. Utazás

Reformkori főnemeseink és értelmiségi pályát választó nemeseink tapasztalatszerzésének fontos forrása a külföldi utazás, amely során nemcsak nevezetes helyeket, hanem fontos működő intézményeket látogatnak meg (pl. angol parlament, gyárak), politikusokkal és tudósokkal ismerkednek meg és börtönöket vesznek szemügyre (ún. börtönturizmus). Ebbe illeszkedik Eötvös 1836 nyaráról egy évig tartó német államokat, Hollandiát, Belgiumot, Angliát, Franciaországot és Svájcot érintő körútja. A források igen szűkösek, mivel Eötvös feltételezhetően „visszagűjti” az utazás során küldött beszámolókat. Emiatt inkább csak anekdoták terjednek el a szakirodalomban. A kor szokása szerint útirajzban kívánja közzétenni a tapasztaltakat, azonban inkább műfajt vált: röpiratok, valamint regény formájában osztja meg a látottakat, az olvasottakat és az ebből levont következtetéseket.⁴⁶

⁴³ TREFORT ÁGOSTON: *Önéletrása*. Ford.: Barsa János. BAZ Megyei Levéltár – Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely, 1991. 36, 38–41, 45–47, 49, 52–53, 55. pp.; PULSZKY 1888, 14. p.; FERENCZI 1903, 32. p.; VOINOVICH 1904, 15, 19. pp.; SÖTÉR 1967, 109. p.; MANN 1974, 1114, 1125–1126. pp.; GERGELY 1990, 2. p.; FENYŐ 1997, 125. p.; DESCÖVI 2007, 52, 113. pp.

⁴⁴ PULSZKY FERENC: *Életem és korom I.* (s.a.r.: Oltványi Ambrus). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958, 58, 114, 131, 142, 146–147, 156. pp.; VOINOVICH 1904, 15. p.; BÉNYEI 1972, 12. p.; FENYŐ 1997, 88, 119. pp.; GÁNGÓ GÁBOR: *Báró Eötvös József Eperjesen, 1837–1838*. Századok (148) 2014. 721–723. pp.

⁴⁵ PULSZKY 1888, 9. p.; FERENCZI 1903, 32. p.; VOINOVICH 1904, 7. p.; KÖRNYEI 1959, 12–13. pp.; BÉNYEI 1972, 8. p.; DESCÖVI 2007, 40, 52, 118. pp.; GÁNGÓ 2011, 163. p.

⁴⁶ CSENGERY 1851, 205. p.; TOLDY 1871, 305–306. pp.; PULSZKY 1888, 11. p.; FERENCZI 1903, 33, 37. pp.; VOINOVICH 1904, 15. p.; NIZSALOVSKY ENDRE: *Bevezető*. In: Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor (szerk.): *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. (NIZSALOVSKY 1967a) 9. p.; NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 80–81, 87. pp.; SÖTÉR 1967, 42–43, 45–48. pp.; BÉNYEI 1972, 13. p.; NIZSALOVSKY 1973, 183. p.; KISS JÓZSEF: *Ismeretlen Eötvös-dosszié a bécsi közigazgatási levéltárban*. Irodalomtörténet (57) 1975/1. 134. p.; OLTVÁNYI 1976, 12. p.; SCHLETT 1987, 32–34., 36. pp.; BÉNYEI 1996, 43. p.; FENYŐ 1997, 100–102., 106. pp.; GÁNGÓ 1998, 209. p.; BÓDY 2004, 17–18. pp.; TAXNER-TÓTH 2005, 202. p.; DESCÖVI 2007, 63–64, 78, 80–86. pp.; MEZEY BARNÁ: *Eötvös József és a magyar büntetőügyi terminológia*. In: Gángó Gábor (szerk.): *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra*. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. 229. p.; MAGYARICS TAMÁS: *Szegénység Írlandban – Eötvös József és reformkori magyar utazók*. In: GÁNGÓ GÁBOR (szerk.): *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra*. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. 251. p.; GÁNGÓ GÁBOR: *Eötvös József a bécsi Magyar Udvari Kancellárián*. In: Gángó Gábor (szerk.): *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra*. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. (GÁNGÓ 2013b) 114–117. pp.; VÖLGYESI 2014, 481. p.

II. Hol? A „bűnalkalmak”

1. Megyei közélet

Az 1848 előtti politikai és közéleti tevékenység egyik fontos színtere a nemesi vármegye, Eötvös tizenöt év alatt négy megyében tűnik fel. Először Fejér vármegye tiszteletbeli aljegyzője az ügyvédi vizsga után 1833 nyaratól 1835 tavaszáig, ennek keretében részt vesz a közgyűléseken, de nem terhelik túl feladatokkal. Gángó ezt az időszakot kulcsfontosságúnak tekinti, későbbi témái jórészt innen származnak, a börtönök helyzetével éppen ekkor foglalkozik a közgyűlés, Eötvös rálát a sedria működésére.⁴⁷ Külföldről hazatérve a Borsod megyei Sályban telepszik le és 1837 novemberétől aktívan bekapcsolódik a közéletbe, táblabíróként mindenben részt vesz, azonban mérsékelt álláspontot foglal el az ellenzékiek számára fontos kérdésekben.⁴⁸ Tagja a börtönügyi választmánynak, így írja meg első tudományos munkáját a szabadságvesztés optimális végrehajtási körülményeiről.⁴⁹ Vármegyei követi ambíciókat dédelget 1838-ban, de végül komolyan fel sem merül a neve,⁵⁰ 1841-ben bekerül a követutasítást kidolgozó választmányba, azonban később törlik a tagok közül.⁵¹ Borsodi karrierjének végül a családi birtokokat érintő csődper (1841-1847) vet véget, amelytől megpróbál távol maradni, de a háttérből azért segít a családnak.⁵² Békés vármegyében a felesége révén válik

⁴⁷ EÖTVÖS 1976, 86. p.; CSÉNGERY 1851, 205. p.; GYULAI 1902, 59. p.; FERENCZI 1903, 29. p.; VOINOVICH 1904, 14. p.; KÖRNYEI 1959, 13–14, 27, 33. pp.; SÓTÉR 1967, 27. p.; NIZSALOVSKY 1967b, 336. p.; NIZSALOVSKY 1973, 183. p.; KISS 1975, 129, 133. pp.; SCHLETT 1987, 31. p.; BÉNYEI 1996, 43. p.; FENYŐ 1997, 101. p.; GÁNGÓ 1998, 209. p.; TAXNER–TÓTH 2005, 197. p.; DESCÖVI 2007, 47, 59–60. pp.; GÁNGÓ 2008, 49, 53–57, 61. pp.; GÁNGÓ 2013b, 116. p.

⁴⁸ PULSZKY 1888, 12. p.; FERENCZI 1903, 37. p.; NIZSALOVSKY 1967a, 9. p.; NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 96. p.; SÓTÉR 1967, 49. p.; NIZSALOVSKY 1973, 184. p.; SCHLETT 1987, 36–37. pp.; RUSZOLY JÓZSEF: „Eötvösünk és Szemerénk” *Eötvös József borsodi működése és kapcsolatai I.*, Napjaink (27) 1988/8. (RUSZOLY 1988a) 14–15. pp.; BARSÍ ERNŐ: *Eötvös József sályi évei*. In: Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc, 1991. 551. pp.; BÉNYEI 1996, 43. p.; FENYŐ 1997, 103. p.; GÁNGÓ 1998, 209. p.; BÖDY 2004, 17–18. pp.; DESCÖVI 2007, 87–88. pp., 90. p.; GÁNGÓ GÁBOR: *Báró Eötvös József és Borsod megye*, Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica (17) 2012/1. (GÁNGÓ 2012a) 171–172. pp.; GÁNGÓ 2013b, 118. p.; GÁNGÓ 2014, 720. p.

⁴⁹ EÖTVÖS 1976, 121. p.; PULSZKY 1888, 14–15. pp.; VOINOVICH 1904, 16. p.; FERENCZI 1903, 63. p.; NIZSALOVSKY ENDRE: *Eötvös József életművének ismeretlen elemei Szalay Lászlóhoz írt levelei nyomán*. MTA I. Osztályának Közleményei (23) 1966, 17. p.; NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 101. p.; RUSZOLY 1988a, 16. p.; RUSZOLY JÓZSEF: „Eötvösünk és Szemerénk” *Eötvös József borsodi működése és kapcsolatai II.*, Napjaink (27) 1988/9. (RUSZOLY 1988b) 14, 16. pp.; BÉNYEI 1996, 43. p.; FENYŐ 1997, 176. p.; GÁNGÓ 1998, 209. p.; FENYŐ ISTVÁN: *Szemere Bartalan és a centralisták a reformkorban*. Századok (148) 2012, 512. p.; GÁNGÓ 2012a, 172. p.; GÁNGÓ 2014, 720. p.

⁵⁰ EÖTVÖS 1976, 117. p.; NIZSALOVSKY 1966, 19. p.; NIZSALOVSKY 1967a, 24. p.; NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 95. p.; SCHLETT 1987, 99. p.; RUSZOLY 1988a, 16. p.; FENYŐ 1997, 190. p.; TAXNER–TÓTH 2005, 203, 205. pp.

⁵¹ RUSZOLY 1988a, 14. p.; GÁNGÓ 2012a, 172–173. pp.

⁵² PULSZKY 1888, 14. p.; FERENCZI 1903, 47. p.; PULSZKY 1958, 183. p.; SÓTÉR 1967, 108. p.; MANN 1974, 1125. p.; SCHLETT 1987, 60. p.; RUSZOLY 1988a, 16. p.; GERGELY 1990, 2. p.; TREFORT 1991, 45. p.; GÁNGÓ 1998, 208–209. pp.; DESCÖVI 2007, 121–122. pp.; GÁNGÓ GÁBOR: *A báró Eötvös-család Borsod megyei csődpere (1841–1847)*. Századok (146) 2012. (GÁNGÓ 2012b) 1401, 1409, 1411–1412, 1416–1418. pp.; GÁNGÓ 2012a, 172–173. pp.; GÁNGÓ GÁBOR: *Báró Eötvös József és Békés megye*. Századok (147) 2013. (GÁNGÓ 2013a) 1079. p.; GÁNGÓ 2013b, 108, 117. pp.

birtokossá és táblabíróvá (1843), de itt már közel sem olyan aktív, inkább az országos politika érdeklő, ⁵³ itt is követte szeretne válni, de a megyei módos középnemesség nem fogadja el. ⁵⁴ Pest vármegyében 1847-ben mutatkozik be immár elismert ellenzéki politikusként, részt vesz a követutasítás kidolgozásában, ⁵⁵ a követségtől itt is elesik, az ellenzék egységesen Kossuth Lajos (1802-1894) mellé áll. ⁵⁶

2. Országos közélet

A szabadságharc után Eötvös életében nagy szerepet játszó Magyar Tudós Társaságnak 1835-től levelező, 1839-től tiszteletbeli tagja, de értékelhető jogi jellegű tevékenységet itt nem fejt ki. ⁵⁷ Az 1843/44. évi országgyűlésen politikai csoportosulásként fellépő centralisták egyik vezéregyéniségeként folytonos alakítója az ellenzéki politikának, de – társai tudta nélkül – a kormányzattal is jó viszonyt ápol. Az országgyűlés látható kudarcá miatt Klemens Metternich (1773-1859) kancellárnak ismeretlen tartalmú memorandumokat juttat el, felajánlva a szolgálatait, amely részben hozzájuttatja a centralistákat a Pesti Hírlaphoz. ⁵⁸ Nem sokkal ezután ő dolgozza ki azt a taktikát, amely kiemeli Szalayékat az ellenzéken belüli elszigeteltségből. Eötvös a békesség érdekében csak a municipalisták által is elfogadható eszmék Pesti Hírlapban történő megjelenését javasolja, az egységes ellenzéki színrelépés után kezdik csak a saját véleményüket közzétenni. ⁵⁹ Közben az ellenzéki konferencián 1847 márciusában bevásárlják az Ellenzéki Nyilatkozatot megszövegező bizottságba, ő olvassa fel végül a Kossuth és Deák Ferenc (1803-1876) által összeállított kompromisszumos szöveget. ⁶⁰ Olyan fontos szereplővé

⁵³ FERENCZI 1903, 155, 158–159. pp.; SÖTÉR 1967, 105. p.; ELEK LÁSZLÓ: *A pusztaszenttornyai udvarház nemeslelkű humanistája: Eötvös József*. In: Elek László: *Művelődés, irodalom Békés megyében II. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 1988. 206. p.*; DESCÖVI 2007, 139. p.; GÁNGÓ 2013a, 1079–1081, 1091. pp.; GÁNGÓ 2013b, 118. p.

⁵⁴ EÖTVÖS 1976, 161, 186. pp.; CSENGERY 1851, 218. p.; FERENCZI 1903, 160. p.; SÖTÉR 1967, 220. p.; SCHLETT 1987, 99. p.; ELEK 1988, 210–211. pp.; FENYŐ 1997, 366. p.; DESCÖVI 2007, 205. p.; GÁNGÓ 2013a, 1082–1083, 1091. pp.

⁵⁵ FERENCZI 1903, 143, 155, 157–158. pp.; BARTA ISTVÁN: *Bevezetés*. In: Barta István (s.a.r.): *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. KLÓM XI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951. 27. p.*; SÖTÉR 1967, 219. p.; FENYŐ 1997, 352. p.; GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF: „*Kinyilatkoztatom előre, hogy a' régi eretek vagyok ma is*” *A centralisták önállósága és integrálódása az 1847-es országgyűlésre való készülődéskor*. *Századok (147)* 2013. (GÁBORI KOVÁCS 2013a) 1135. p.

⁵⁶ CSENGERY 1851, 218. p.; FERENCZI 1903, 160. p.; BARTA 1951, 33. p.; FENYŐ 1997, 362, 365. pp.; DESCÖVI 2007, 205. p.; GÁBORI KOVÁCS 2013a, 1135. p.

⁵⁷ EÖTVÖS 1976, 90. p.; CSENGERY 1851, 205–206. pp.; TOLDY 1871, 305, 307. pp.; PULSZKY 1888, 12. p.; FERENCZI 1903, 24, 40. pp.; BÉNYEI 1972, 15. p.; FENYŐ 1973, 25. p.; FENYŐ 1997, 147. p.; BÖDY 2004, 14. p.; VÖLGYESI 2014, 481. p.

⁵⁸ EÖTVÖS 1976, 207. p.; GERGELY 1990, 2–3. pp.; VELIKY 1998, 16. p.; BÖDY 2004, 33. p.; GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF: *A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében*. *Századok (146)* 2012. 565–567. pp.; GÁBORI KOVÁCS 2013a, 1093. p.

⁵⁹ FENYŐ 1997, 322–323. pp.; GÁBORI KOVÁCS 2012, 563, 565, 571, 588–589, 598, 599, 602, 606. pp.; GÁBORI KOVÁCS 2013a, 1095, 1127, 1130–1131, 1136. pp.

⁶⁰ BARTA 1951, 22, 25. pp.; SZABAD GYÖRGY: *Eötvös József a politika útjain*. *Századok (105)* 1971, 663. p.; TREFORT 1991, 53. p.; FENYŐ 1997, 343–344. pp.; BÖDY 2004, 38–40. pp.; DESCÖVI 2007, 158, 205. pp.; GÁBORI KOVÁCS 2013a, 1104, 1132–1135. pp.

válik, hogy az ellenzékiek felvetik követték választását több helyen is, Pest mellett Békés és Bihar vármegye, sőt Buda város is felmerül.⁶¹

3. *Bírói szerep*

Jogi tartalmú megnyilatkozások legfontosabb terepe a bíróság, a korszak ismert reformpolitikusaikhoz képest Eötvös kifejezetten kevés bírói tevékenységet folytat. Apja jóvoltából 1837 végén az eperjesi Tiszáninnen Kerületi Tábla ülnöke lesz, 1841-ig szerepel a tiszti névjegyzékben, de csak 1838 őszéig adatható eperjesi időnkénti megjelenése.⁶² Mivel ez kizárólagosan polgári hatáskörű bíróság, így büntetőjog-történeti szempontból nem bír jelentőséggel. Sokkal fontosabb azonban mindaz, amit Fejér vármegye aljegyzőjeként tapasztal, a törvényszéki jegyzőkönyvek alapján végig jelen van Liliom János és bűntársai ellen rablás, gyilkosság és más bűncselekmények miatt lefolytatott eljárásnál. Gángó szerint A falu jegyzőjének bűnügyi cselekménysorában és egyes szereplői jellemvonásaiban fel lehet ismerni a dunántúli rablóbanda tevékenységét.⁶³ Táblabíróként elvileg Borsod és Békés vármegye büntető sedriáján is jelen lehetne, azonban előbbi feltáratlan,⁶⁴ utóbbira sincs értékelhető adat.

4. *Központi kormányzati munka*

Aulikus főúri származása folytán a Fejér megyei állás után Bécsben a Magyar Udvari Kancellária fogalmazó gyakornokaként dolgozik 1835 tavaszától az külföldi útig,⁶⁵ érdemi tevékenységéről azonban nem áll rendelkezésre semmilyen információ.

5. *A büntetőjogi kodifikációs bizottság*

Az 1843. évi büntetőjogi javaslatok kidolgozása egy teljesen új tárgyalási módszert jelent a hazai kodifikáció történetében. A két tábla által kiküldött népes választmányon belül egy 7 fős bizottság kidolgozza az „előkérdéseket” (pl. halálbüntetés, börtönrendszer, esküdszék), amelyről a teljes választmány dönt, majd létrehoznak egy börtönügyi és egy büntetőjogi bizottságot, utóbbit anyagi jogi és eljárási alválasztmányra bontják

⁶¹ FENYŐ 1997, 365. p.; GÁBORI KOVÁCS 2013a, 1133–1135. pp.

⁶² CSENGERY 1851, 205. p.; TOLDY 1871, 306. p.; GYULAI 1902, 59. p.; FERENCZI 1903, 39. p.; VOINOVICH 1904, 15. p.; PULSZKY 1958, 142. p.; NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 127. p.; SÖTÉR 1967, 49–50. pp.; BÉNYEI 1972, 14. p.; NIZSALOVSKY 1973, 184. p.; OLTVÁNYI 1976, 30. p.; SCHLETT 1987, 38. p.; RUSZOLY 1988a, 14. p.; FENYŐ 1997, 175. p.; DESCÖVI 2007, 87, 90. pp.; GÁNGÓ 2013b, 108. p.; GÁNGÓ 2014, 715, 719–725. pp.

⁶³ GÁNGÓ 2008, 55–58, 60. pp.

⁶⁴ RUSZOLY 1988a, 14. p.

⁶⁵ CSENGERY 1851, 205. p.; TOLDY 1871, 305. p.; PULSZKY 1888, 11–12. pp.; GYULAI 1902, 59. p.; FALK 1903, 222. p.; VOINOVICH 1904, 14–15. pp.; NIZSALOVSKY 1967a, 8. p.; NIZSALOVSKY 1967b, 336–337. pp.; NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 74. p.; SÖTÉR 1967, 43. p.; NIZSALOVSKY 1973, 183. p.; KISS 1975, 129–132. p.; SCHLETT 1987, 31, 36. pp.; BÉNYEI 1996, 43. p.; GÁNGÓ 1998, 209. p.; DESCÖVI 2007, 47, 62–64, 86. pp.; GÁNGÓ 2013b, 107–109, 111. p.; VÖLGYESI 2014, 481. p.

Deák javaslatára. Mivel az ellenzék által támogatott esküdszék elvetik, így az összes reformpolitikus – Eötvössel együtt – a büntető törvénykönyv kidolgozásán munkálkodik. Pulszky pontosan leírja a munkamódszert: miután ő összehasonlítva elmondja a külföldi kódexek, javaslatok és fontos szerzők álláspontját, a tagok önállóan megírják az adott rendelkezést, majd meghatározott sorrendben – Eötvös másodikként – felolvassák, ezután Deák lediktálja a kész szöveget. Jegyzőkönyvek csak a teljes választmány üléséről maradtak fenn, ebből megállapítható, hogy anyagi jogi kérdésben ötször, eljárási joggal kapcsolatban 31 alkalommal, büntönügyi és elvi problémáknál 36 esetben nyilvánít véleményt. Természetesen – egyetlen főrendiként – aláírja a liberális különvéleményeket, majd az országgyűlési vitákban is felemlíti a bizottsági tagságát.⁶⁶ Egyértelműen ez az időszak, amikor a legaktívabban és legmélyebben foglalkozik büntetőjogi kérdésekkel, de ennek ma már nincsen nyoma.

6. Országgyűlések

Eötvös első országgyűlésén (1832/36) 1832 vége és 1833 tavasza között távollévő főrendek (gr. Szapáry Vince, gr. Batthyányné gr. Szapáry Terézia, br. Szepessy Antal) követeként van jelen, bekerül két küldöttségbe és alapvetően fontos kapcsolatokat épít

⁶⁶ *Felséges Első Ferdinánd Ausztriai császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1839-dik évi június 2-kára rendeltetett magyar országgyűlésen a méltóságos fő-rendeknél 1840. februarius 25-kétől május 12-ig tartatott országos ülések naplója.* Schmid Antal, Pozsony, 1840. (FN 1840) 637. p.; *Felséges Első Ferdinánd Ausztriai császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1839-dik esztendei Szent-Iván Havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország Közgyűlésének írásai II–IV.* Belnay, Wéber, Wigand, Pozsony, 1840. (OI 1840) 4, 295. pp.; FN 1843/2, 164, 171, 268. pp.; FN 1843/5, 397. p.; FN 1843/6, 185. p.; EÖTVÖS 1978f, 378–379. pp.; CSENERGY 1851, 206. p.; TOLDY 1871, 308. p.; PULSZKY 1888, 14–16. pp.; FAYER LÁSZLÓ: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I–IV.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1896, 1898, 1900, 1902. FAYER 1896/I, 102, 105, 119–122. pp.; FAYER 1896/II, 130–137, 140, 142. pp.; FAYER 1898, 329, 334, 394, 508. pp.; FAYER 1900, 457. p.; FAYER 1902, CII–CIII, CV, 188, 192, 199–200, 204, 207, 214, 217, 223, 229, 245, 250, 253–254, 263, 265, 267–268, 270–271, 274, 276–279, 281, 285–286, 288, 291, 294–295, 297, 299–300, 302, 305, 312, 315–316, 334, 338, 341, 345–348, 350, 352, 354–356, 358–359, 362, 364–365, 370–372, 374–378, 382–384, 388, 402, 407. pp.; GYULAI 1902, 60. p.; FERENCZI 1903, 47, 65–66, 101–103. pp.; VOINOVICH 1904, 51. p.; PULSZKY 1958, 184. p.; NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 129. p.; SÖTÉR 1967, 106, 108. pp.; SZABAD 1971, 600. p.; BÉNYEI 1972, 133. p.; FENYŐ 1973, 23. p.; NIZSALOVSZKY 1973, 202–203. pp.; MANN 1974, 1125–1126. pp.; FENYŐ ISTVÁN: *Magyarság és emberi egyetemesség. Eötvös József, a publicista.* In: Eötvös József: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások I. (szerk. Fenyő István). Magyar Helikon, Budapest, 1978. 28–29. pp.; VARGA JÁNOS: *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete.* Zalai Gyűjtemény 15. Zalaegerszeg, 1980, 24–25, 32, 41, 44, 96, 154–155. pp.; SCHLETT 1987, 51, 67. pp.; MEZEY BARNA: *Börtönügyi javaslat 1843-ban.* Acta Fac. Jur. Univ. Sci. Tom. XXXI. Budapest, 1989. 74. p.; GERGELY 1990, 2. p.; MEZEY BARNA: *A büntetőjogi felelősségrevonás intézményi hátterének kialakítása a 18–19. században. (Az önálló magyar büntetésvégrehajtás jogi és szervezeti kereteinek kiépítése.)* Budapest, 1990. 56. p.; TREFORT 1991, 45–46. pp.; MEZEY BARNA: *Realitás és illúzió – az 1843. évi büntönügyi törvényjavaslat vitái.* Jogtörténeti Szemle (4) 1992/1. 40–41, 43, 45–46. pp.; BÉNYEI 1996, 48, 171, 201. pp.; MEZEY BARNA: *Eine Gesetzentwurf über Gefängniswesen im Jahr 1843 in Ungarn.* In: Máthé, Gábor – Ogris, Werner (szerk.): Die Entwicklung der österreichisch-ungarischen Strafrechtskodifikation im XIX–XX. Jahrhundert. Budapest – Wien, 1999, Mezey 1996, 205. p.; FENYŐ 1997, 121, 198–199, 202–206. pp.; GÁNGÓ 1998, 210. p.; VELIKY 1998, 12. p.; BÓDY 2004, 32. p.; TAXNER–TÓTH 2005, 183, 205. pp.; DESCOVI 2007, 117–118, 138, 143. pp.; FENYŐ 2012, 512. pp.; MEZEY BARNA: *A fenyítőházak forradalma. A modern büntetés-végrehajtás alapvetése Európában.* Gondolat, Budapest, 2012, 434–435. pp.

ki (Kölcsey). Ekkor teszi le az ügyvédi vizsgát,⁶⁷ de büntetőjoghoz kapcsolódó tevékenysége nincs.

Az 1839/40-es diétán Eötvös a főrendi ellenzék tagjaként szerepel Batthyány Lajos (1807–1849) segítőtársaként. Legfontosabb témái ebben az időszakban a vallási sérelmek, a szólásszabadság és a zsidók polgárosítása. A büntetőjogi szempontból érdekes mezei rendőrségi törvény érdemi vitája sajnos a főrendi napló kezdete előtt zajlik, így nincs sok adat ezzel kapcsolatos felszólalásáról. Az irodalomtörténet külön hangsúlyozza, hogy apjával ellentétes politikai táborban vitázik, a felszólalások áttekintése alapján viszont egyértelmű, hogy nyílt konfrontáció nincsen, ugyanazon témához nem szólnak hozzá. A nyomtatott napló előtt három felszólalásának szövege ismert, szűzbeszéde 1839. december 30-án a vallás tárgyában hangzik el, feltételezhető, hogy ennél több van, de a kéziratot naplók nem közlik ezeket. Összesen 26 nyomtatásban is közzétett felszólalása köthető legalább áttételesen a büntetőjoghoz, egyszer a karok és rendek táblájához menő küldöttség tagja, és ekkor választják a büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött választmány tagjává is.⁶⁸

A nagy reményekkel várt 1843/44. évi országgyűlésen Eötvös a sikertelen követválasztási kampány után ismét a főrendek között képviseli az ellenzéki eszméket, a meddővé váló viták miatt hamarabb elhagyja Pozsonyt, azonban addig hihetetlenül aktív: 318 felszólalása van. A korábban ismert témái mellett szinte mindenben véleményét nyilvánít: a büntetőjogi javaslatról kezdve a városok, szabad községek és kerületek rendezésén át a bányatörvényig terjedően.⁶⁹ A főrendek érdemben nem tárgyalnak bün-

⁶⁷ FERENCZI 1903, 29. p.; VOINOVICH 1904, 13–14. pp.; NIZSALOVSKY 1967a, 8. p.; NIZSALOVSKY 1967b, 336. p.; SCHLETT 1987, 29–31. pp.; BÓDY 2004, 12. p.; DESCÖVI 2007, 55. p.; GÁNGÓ 2008, 50–52. pp.

⁶⁸ FN 1840, 19, 27, 56, 76, 132–133, 136, 150, 157, 244, 272, 283, 288, 290, 299–300, 313, 320, 364, 380, 446, 453–457, 493, 545, 555, 577, 597, 637. pp.; OI 1840/4, 295. p.; FERENCZI ZOLTÁN: *B. Eötvös József első beszédei az 1839/40-iki országgyűlésen*. Egyetemes Filológiai Közlöny (37) 1913. 706–709. pp.; CSENGERY 1851, 207. p.; PULSZKY 1888, 13–14. pp.; GYULAY 1902, 60. p.; FERENCZI 1903, 41, 43–44, 47. pp.; VOINOVICH 1904, 49–51. pp.; PULSZKY 1958, 161. p.; SÓTÉR 1967, 13, 103. pp.; SZABAD 1971, 659. p.; FENYŐ 1973, 25. p.; FENYŐ 1975b, 43, 45. pp.; SCHLETT 1987, 39–40, 49–50. pp.; FENYŐ 1997, 146, 190–193. pp.; GÁNGÓ 1998, 209. p.; VELIKY 1998, 12. p.; BÓDY 2004, 24. p.; TAXNER–TÓTH 2005, 205. p.; DESCÖVI 2007, 108, 138. pp.; VÖLGYESI 2014, 481, 483, 485–486, 488–490. pp.; KONRÁD MIKLÓS: *Eötvös József és a zsidók*. Történelmi Szemle (56) 2014/3. 495. p.

⁶⁹ FN 1843/1, 14, 21, 95, 97–98, 124, 144, 151–152, 160, 183–184, 186, 193, 200, 204, 208, 220, 222. pp.; FN 1843/2, 40–41, 43–44, 131, 133, 159, 164–166, 171, 179, 187, 197–198, 209–210, 218, 221, 239–246, 249–257, 259, 261–263, 265–270, 272–278, 282–283, 285–289, 292–302, 304, 307–309, 311–312, 315, 320, 340, 378. pp.; FN 1843/3, 5–6, 23, 46, 93, 158, 160, 164, 175, 180, 186–191, 197, 204, 209–211, 222–223, 229, 238–239, 248, 252, 257–258, 261–263, 274, 286, 291, 316–317, 320–321, 346–347, 350–351, 353, 355, 357–359, 362, 368, 373–375. pp.; FN 1843/4, 2, 8–9, 20–21, 27–29, 50–51, 53–54, 56–57, 61, 66, 75, 77, 80, 83–84, 86, 89, 91, 97, 131–132, 134–135, 141, 145, 151, 153, 155–156, 158, 164, 168, 197–200, 218–219, 243, 252, 256–257, 259, 261, 264, 274, 279, 285, 292, 302, 306, 314, 317, 321, 323, 325, 345–349, 368–369, 374, 379. pp.; FN 1843/5, 14, 27, 29, 39, 113, 122, 135, 151–153, 159–161, 163–165, 170, 175, 180, 188, 191, 206–207, 212–213, 216–217, 236–237, 245–251, 301, 308–309, 315, 319, 322, 330–331, 374–375, 379–385, 389–394, 397, 399–400. pp.; FN 1843/6, 61, 85–88, 177–178, 185, 187, 199, 225, 239–240. pp.; EÖTVÖS 1976, 152. p.; CSENGERY 1851, 207. p.; TOLDY 1871, 308. p.; BEKSICS GUSZTÁV: *A magyar doctriinairek*. Rudnyánszky, Budapest, 1882. 50. p.; FERENCZI 1903, 67, 105. pp.; PULSZKY 1958, 204–205. pp.; NIZSALOVSKY 1967a, 9. p.; NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 154. p.; SZABAD 1971, 660. p.; NIZSALOVSKY 1973, 201–203. p.; SCHLETT 1987, 72–73. pp.; GERGELY 1990, 2, 4. pp.; FENYŐ 1997, 206, 215, 230, 237–240, 246–247, 285. pp.; GÁNGÓ 1998, 210–211. pp.; VELIKY

tető anyagi jogi kérdéseket, a halálbüntetésen elbukik a javaslat, így Eötvös egybefüggő büntetőjogi szövegei majdnem kizárólag a börtönügyi javaslatra vonatkoznak. Az összes felszólalást áttekintve három fontos jellegzetesség állapítható meg. Egyrészt folyamatosan arra irányulnak a megjegyzései, hogy az adott javaslat koherens törvény-szöveggé váljon, ennek érdekében vagy nagy elméleti bevezető „előadásokat” tart, vagy apró pici részletszabályokat javasol korrigálni. Másrészt nemcsak az adott javaslat belső összefüggéseire figyel, hanem a teljes joganyagot szem előtt tartja, így képes elmagyarázni a főrendeknek, hogy a közigazgatási vagy büntető törvénykezési illetékességi területek meghatározása nem jelenti az adott nemesi birtok elvételét, ugyanis arra csak megfelelő indokok alapján kisajátítással kerülhet sor. Harmadrészt az eljárásjogi vagy anyagi jogi tartalmú felszólalásai minden esetben a más tárgyú javaslatok koherencia-zavarainak elhárítását szolgálják, általában egy szabadságjog indokolatlan korlátozása ad lehetőséget egy-egy elvi tétel megfogalmazására.

Az utolsó rendi országgyűlésen (1847/48) nem vesz részt feltehetően két okból: nem sikerül a követi táblára megválasztatnia magát, és jogerősen lezárul a család marasztalásával a csödéper. Inkább távolról figyeli az eseményeket, Széchenyi Istvánnal (1792-1860) intenzív levelezést folytat, majd Kossuth 1848. március 3-ai beszéde után két nappal Pozsonyba utazik, és ezzel egy új politikai életszakaszba lép.⁷⁰

7. Művek

Eötvös büntetőjogi nézetei megismerésének legfontosabb forrásai a megjelent művek, azonban vannak még kiadatlan kéziratok is.⁷¹ Nemcsak a könyveibe jegyzetel, hanem külön jegyzetkönyveket ír tele a kezdetben még inkább lírai, később társadalomelméleti reflexiókkal, ezek között is fellelhető büntetéstani kérdés is.⁷² Nyomtatásban megjelent munkái három csoportra bonthatók: szépirodalom,⁷³ tanulmányok és publicisztikák. A falu jegyzője az irányregény tipikus példája, nemcsak a vármegyei igazgatás, hanem a büntető jogszolgáltatás összes hibájára rámutat, megjelenése óta keresi az irodalomtörténet Taksony vármegye előképeit,⁷⁴ azonban jogtörténeti szempontú feldolgozása még várat magára. Az irodalomtudomány kiemeli Eötvös szépirodalmi és publicisztikai

1998, 14. p.; BÓDY 2004, 30. p.; TAXNER-TÓTH 2005, 205. p.; DESCОВI 2007, 138, 140–141. pp.; GÁBORI KOVÁCS 2012, 566. p.; GÁBORI KOVÁCS 2013a, 1093. p.; MEZEY 2013, 236. p.; KONRÁD 2014, 499. p.

⁷⁰ EÖTVÖS 1976, 161, 186. pp.; FERENCZI 1903, 160–161. pp.; SÓTÉR 1967, 227. p.; OLTVÁNYI 1976, 19–20. pp.; SCHLETT 1987, 118–119, 121, 124. pp.; DESCОВI 2007, 206–207. pp.; GÁNGÓ 2012b, 1418. p.

⁷¹ SÓTÉR 1967, 335–336. pp.

⁷² EÖTVÖS JÓZSEF: *Vallomások és gondolatok.* (szerk.) BÉNYEI MIKLÓS. Helikon, Budapest, 1977, 819. p.; BÉNYEI MIKLÓS: *Világnézeti elemek Eötvös József gondolataiban.* In: Eötvös József: *Vallomások és gondolatok.* (szerk.) BÉNYEI MIKLÓS. Helikon, Budapest, 1977. 5. p.; BÉNYEI 1996, 135. p.; FENYŐ 1997, 47–48. pp.

⁷³ Átfogó értékelés: FERENCZI 1903. p.; VOINOVICH 1904; SÓTÉR 1967; FENYŐ 1997, 33, 94, 106–107. pp.; DESCОВI 2007.

⁷⁴ BEKSICS 1882, 86. p.; 1902, 70. p.; FERENCZI 1903, 122, 132. pp.; BERKOVICS 1904, 13. p.; KÖRNYEI 1959, 14, 27. pp.; SÓTÉR 1967, 63, 137–138, 140, 146–147, 159. pp.; ELEK 1988, 208. p.; FENYŐ 1997, 217, 315, 317. pp.; VELIKY 1998, 18. p.; BÓDY 2004, 37. p.; DESCОВI 2007, 148–149. pp.; GÁNGÓ 2008, 56–57, 60. pp.; MEZEY 2013, 230. p.

szövegeiben is a retorikai megoldások és a jogtudósi érvelés alkalmazását.⁷⁵ A szépirodalmi és az egyéb írások közötti szoros kapcsolat közismert, sőt egyes életrészekében változtatja a mondanivaló közlési formáját is.⁷⁶ Tudományos publikációi közé tartoznak az önállóan (Vélemény a fogházjavításról 1838, Themis)⁷⁷ és a Lukács Móriccallyal közösen írt (Fogházjavítás 1842)⁷⁸ börtönügyi munkák, valamint a Budapesti Szemlében a zsidók emancipációjáról (1840)⁷⁹ és az írországi szegénységről (1840)⁸⁰ megjelent tanulmányok. A politikai publikációk közé tartozik a Kelet népe-vitában közzétett röpirata, amelynek büntetés-tani aspektusait a szakirodalom jól ismeri,⁸¹ a Pesti Hírlapban megjelent huszonhét büntetőjogi vonatkozású cikke⁸² azonban a jogtörténet számára feltáratlan. Több – részben tematikus – cikksorozatról van szó, amelyek három korszakra bonthatók. Az 1845 őszéig megjelent cikkekben egyértelműen a centralista álláspontot képviseli Eötvös, ennek kapcsán merül fel büntetőjog. Az ellenzéken belüli egyeztetés eredményeképpen 1846 tavasza és 1847 nyara között csak a municipalisták számára is tolerálható kérdésekben foglal állást, majd az Ellenzéki Nyilatkozat után a Teendők

⁷⁵ SÖTÉR 1967, 104–105, 199. pp.; FENYŐ 1997, 181. p.

⁷⁶ CSENGERY 1851, 217. p.; TOLDY 1871, 308. p.; GYULAI 1902, 53. p.; BERKOVICS 1904, 13. p.; GERGELY 1990, 2. p.; MEZEY 2013, 230. p.

⁷⁷ EÖTVÖS 1978a; EÖTVÖS 1976, 120–121. pp.; CSENGERY 1851, 205–206. pp.; TOLDY 1871, 307–308. pp.; BEKSCS 1882, 50. p.; PULSZKY 1888, 14. p.; GYULAI 1902, 59–60. pp.; FERENCZI 1903, 40, 63–64, 68, 104. pp.; VOINOVICH 1904, 16. p.; KÖRNYEI 1959, 33. p.; NIZSALOVSKY-LUKÁCSY 1967, 101. p.; SÖTÉR 1967, 52–53, 62–63, 100. pp.; SZABAD 1971, 659. p.; BÉNYEI 1972, 44, 50, 131, 133. pp.; NIZSALOVSKY 1973, 201. p.; FENYŐ 1978, 6. p.; MEZEY BARNÁ: *A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon*. Acta Fac. Jur. Univ. Sci. Tom. XXVIII. Budapest, 1986. 71–72. pp.; SCHLETT 1987, 37–38, 67. pp.; RUSZOLY 1988b, 14, 16. pp.; MEZEY 1990, 40, 47. pp.; BÉNYEI 1996, 44–45, 110, 170. pp.; FENYŐ 1997, 47, 61, 72, 102, 110–111, 115, 123–124, 147. pp.; VELIKY 1998, 9, 11. pp.; BÓDY 2004, 21, 24. pp.; TAXNER-TÓTH 2005, 164, 203. pp.; DESCÖVI 2007, 93, 95–96, 99, 105–108, 111–113. pp.; MEZEY 2010, 114–120. p.; FENYŐ 2012, 512. p.; GÁNGÓ 2012a, 172. p.; MEZEY 2012, 414–420. pp.; MEZEY 2013, 230, 236. pp.; MAGYARICS 2013, 251. p.; GÁNGÓ 2014, 720. p.

⁷⁸ TOLDY 1871, 308. p.; FAYER 1896/I, 93. p.; FERENCZI 1903, 65–66, 68. pp.; SÖTÉR 1967, 66. p.; BÉNYEI 1972, 77, 133. pp.; SZABÓ 1980, 161. p.; VARGA 1980, 16. p.; MEZEY 1986, 65, 70, 73. pp.; GÁNGÓ 1995b, 103. p.; FENYŐ 1997, 154, 172. pp.; BÉNYEI 1996, 48–49. pp.; DESCÖVI 2007, 118. p.; MEZEY 2013, 236. p.

⁷⁹ EÖTVÖS 1978c; CSENGERY 1851, 207. p.; TOLDY 1871, 308. p.; GYULAI 1902, 60. p.; FERENCZI 1903, 40. p.; VOINOVICH 1904, 20. p.; SÖTÉR 1967, 52–53. pp.; FENYŐ 1973, 44. p.; MANN 1974, 1118. p.; FENYŐ 1978, 14. p.; SCHLETT 1987, 38, 67. pp.; TREFORT 1991, 40. p.; BÉNYEI 1996, 110, 170. pp.; FENYŐ 1997, 160–161, 166, 170–171, 174–175, 189. pp.; VELIKY 1998, 9. p.; BÓDY 2004, 24, 29. pp.; TAXNER-TÓTH 2005, 164, 202. pp.; DESCÖVI 2007, 95–96, 105–108. pp.; MAGYARICS 2013, 251. p.; KONRÁD 2014, 495. p.

⁸⁰ EÖTVÖS JÓZSEF: *Szegénység Irlandban*. In: Eötvös József: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások I. (szerk. Fenyő István). Magyar Helikon, Budapest, 1978. 133–205. pp. (1978b); CSENGERY 1851, 207. p.; TOLDY 1871, 308. p.; GYULAI 1902, 60. p.; FERENCZI 1903, 68. p.; VOINOVICH 1904, 20. p.; SÖTÉR 1967, 52–53, 64. pp.; FENYŐ 1973, 6, 44. pp.; MANN 1974, 1118. p.; FENYŐ 1978, 14. p.; SCHLETT 1987, 38, 43. pp.; BÉNYEI 1996, 110, 170. pp.; FENYŐ 1997, 61, 175, 278. pp.; VELIKY 1998, 9, 11–12. pp.; BÓDY 2004, 22, 29. pp.; TAXNER-TÓTH 2005, 164, 202. pp.; DESCÖVI 2007, 95–96, 105–108. pp.; MAGYARICS 2013, 251–252, 260. pp.

⁸¹ EÖTVÖS JÓZSEF: *Kelet Népe és Pesti Hírlap*. In: Eötvös József: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások I. (szerk. Fenyő István). Magyar Helikon, Budapest, 1978. 257–342. pp. (1978d); CSENGERY 1851, 207. p.; TOLDY 1871, 308. p.; FAYER 1896/I, 74, 77. pp.; FERENCZI 1903, 96–100. pp.; VOINOVICH 1904, 54. p.; PULSZKY 1958, 188. p.; SÖTÉR 1967, 103. p.; BÉNYEI 1972, 152. p.; FENYŐ 1978, 24. p.; MEZEY 1986, 77. p.; SCHLETT 1987, 52–54, 57–58. pp.; TREFORT 1991, 45. p.; BÉNYEI 1996, 170. p.; FENYŐ 1997, 194–198. pp.; VELIKY 1998, 12. p.; BÓDY 2004, 21, 26, 28. pp.; TAXNER-TÓTH 2005, 165. p.; DESCÖVI 2007, 115. p.

⁸² EÖTVÖS 1978f, 35–42, 51–65, 99–118, 123–131, 154–170, 193–203, 211–224, 234–238, 248–254, 277–280, 287–292, 368–389, 397–415, 433–436, 452–458. pp.

cikksorozatban ismét a – kissé letompított – centralista felfogást népszerűsíti. Így hozza vissza ismét a közbeszédbe a büntetőjogi kodifikáció kérdését 1847. augusztus 6-án, amely a közös ellenzéki követelések között nem szerepel.⁸³ Ebben a cikkben csak kiemeli a büntető törvénykönyv szükségességét, a részletek iránt érdeklődőket Szalay korábban megjelent cikksorozatához irányítja. A hírlapi cikkeit 1846-ban Reform címen röpirattá szerkesztve Lipcsében kiadja.⁸⁴

8. Levelezés

A reformkorban a levelezés nemcsak az egyszerű információközlés eszköze, hanem irodalmi műfaj és politikai tevékenység is egyszerre, ezért rendkívül fontos egy-egy korabeli közszereplő nézeteinek megismeréséhez. Eötvös kifejezetten aktív levelező, sorra kerülnek elő levelei az utóbbi években is, azonban a büntetőjog-történeti kutatás szempontjából izgalmas 1842-1843-as évekből nem ismertek.⁸⁵ Legfontosabb levelező-partnere Szalay, akivel életének minden eseményét, gondolatát és tervét megosztja, így a börtönügyi munka előkészületeiről és a fontosnak tartott szakirodalomról, a centralisták Pesti Hírlappal kapcsolatos taktikájáról ezekből a levelekből szerezhetőek adatok. A levelezés azonban természetes módon szünetel, ha azonos helyen tartózkodnak, így a büntetőjogi választmány működése (Pest) és az 1843/44. évi országgyűlés (Pozsony) idejéről sajnos nincsenek ilyen források.⁸⁶

⁸³ CSENGERY 1851, 208–210. pp.; TOLDY 1871, 308–309. pp.; BEKSICS 1882, 55, 57, 86. pp.; PULSZKY 1888, 16–17. pp.; GYULAI 1902, 67. p.; FERENCZI 1903, 109, 114, 120, 143, 155–156, 158. pp.; VOINOVICH 1904, 57, 59. pp.; PULSZKY 1958, 210, 220. pp.; NIZSALOVSKY 1967a, 9. p.; NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 137, 155, 159–160. pp.; SÖTÉR 1967, 113, 128–129, 131, 172, 212–215. pp.; MANN 1974, 1128. p.; EÖTVÖS 1976, 153. p.; FENYŐ 1978, 34, 43, 45. pp.; SCHLETT 1987, 62, 90, 98–99, 102, 117–119. pp.; TREFORT 1991, 52–53. pp.; FENYŐ 1997, 251–254, 257–258, 261–262, 264–265, 271, 321, 323–324, 347, 349–350, 352. pp.; GÁNGÓ 1998, 211. p.; VELIKY 1998, 17–18. pp.; BÖDY 2004, 32–33, 36–37, 39. pp.; TAXNER–TÓTH 2005, 170. p.; DESCÖVI 2007, 146, 154–155, 159, 205. pp.; GÁBORI KOVÁCS 2012, 564, 568, 570–572, 574, 587, 589, 593–595, 598–599, 602–603, 605. pp.; GÁBORI KOVÁCS 2013a, 1095–1096, 1101, 1103–1104, 1113, 1127, 1130–1132. pp.

⁸⁴ EÖTVÖS JÓZSEF: *Reform*. In: Eötvös József: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások I. (szerk. Fenyő István). Magyar Helikon, Budapest, 1978. 343–593. (1978e); CSENGERY 1851, 209. p.; TOLDY 1871, 309. p.; BEKSICS 1882, 86. p.; GYULAI 1902, 67. p.; FERENCZI 1903, 122, 124, 143. pp.; SÖTÉR 1967, 131. p.; NIZSALOVSKY 1973, 205. p.; FENYŐ 1978, 34. p.; SZABÓ 1980, 152–153. p.; SCHLETT 1987, 102. p.; FENYŐ 1997, 257, 332. pp.; VELIKY 1998, 18. p.; BÖDY 2004, 37. p.; DESCÖVI 2007, 146, 155. pp.; GÁBORI KOVÁCS 2012, 602. p.

⁸⁵ NIZSALOVSKY 1967a, 6–8. pp.; OLTVÁNYI 1976, 6, 11. pp.; GERGELY 1990, 2. p.; VELIKY 1998, 14. p.; HERMANN 2013, 1149. p.

⁸⁶ NIZSALOVSKY 1966, 3. p.; NIZSALOVSKY 1967a, 6–8, 22–23. pp.; NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 127. p.; OLTVÁNYI 1976, 15. p.; FENYŐ 1997, 101, 190. pp.; BÖDY 2004, 14. p.; GÁBORI KOVÁCS 2012, 587. p.; GÁNGÓ 2014, 720. p.

III. Mit?

1. Téma-variációk

Eötvös megnyilatkozásai büntetőjog-történeti szempontból két csoportra bonthatók: büntetőjogi kérdésben foglal állást vagy egyéb téma kapcsán érint ilyen jellegű problémát. Először a büntetőjogon kívüli, de azzal kapcsolatba hozható kérdésköröket célszerű számba venni.

Rendkívül aktív vitázó, számtalan kérdésben nyilvánít véleményt írásaiban és országgyűlési felszólalásaiban,⁸⁷ részben így merülnek fel büntetőjogi vonatkozású megjegyzései. A szakirodalom ezeket filantropikus világszemlélete egyik elemének tekinti,⁸⁸ antifeudális jogszemléletet⁸⁹ vagy liberális alkotmányosságot lát benne.⁹⁰ A beszédek és az írott szövegek is arról tanúskodnak, hogy mesterien használja fel a különböző jogrendszerekről olvasottakat, a jogösszehasonlítást a jogalkotás szolgálatába állítja.⁹¹

A közjogon belül a törvényhozás és a kormányzás működésével foglalkozik a legtöbbet, az aktuális problémák,⁹² mellett kiemelkedik a miniszteri felelősség napirenden tartása az 1840-es évek közepén.⁹³ A centralisták közül Eötvöst tekintik a közigazgatási specialistának,⁹⁴ ez teljes mértékben igaz: a főrendi táblán 111 alkalommal szólal fel a szabad királyi városok rendezése tárgyában, ez a téma biztosan szerepel a Metternich-

⁸⁷ Népnevelés: FENYŐ 1997, 294. p.; államnyelv: FENYŐ 1997, 246–247. pp.; HAJDU JÁNOS: *Eötvös József első minisztersége (1848.)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1933, 8. p.; SZABAD 1971, 660. p.; FN 1843/1, 151–152, 160, 183–184, 186, 193, 200, 204, 208. pp.; FN 1843/2, 340. pp.; FN 1843/3, 23, 158. pp.; katonai élelmezés: FN 1843/3, 160, 164. pp.; bányatörvény: FN 1843/4, 314, 317, 321, 323, 325, 345–349, 357. pp.; FN 1843/5, 245, 251. pp.; honfűtés: FN 1840, 545, 555. pp.; kamatos kamat FN 1840, 313. pp.; királyi előadások: FN 1840, 320. pp.; Buda–Pest híd: FN 1840, 283, 288. pp.; sérelmek (egyháziak): FN 1840, 244. p.; sérelmek (magyar nyelv): FN 1843/5, 213. p.; sérelmek (posta): FN 1843/5, 188. p.; harmincad: FN 1843/6, 85–88. pp.; sérelmek (szlavóniai megyék): FN 1843/5, 180. p.; sérelmek: FN 1843/5, 191. p.; Bars vm. sérelme: FN 1840, 136, 577. p.; Fejér vm. panasza: FN 1843/2, 378. p.; sérelmek (vámrendszer): FN 1843/1, 14. p.; túrmezei nemesek: FERENCZI 1903, 105. p.; FENYŐ 1997, 239. p.; FN 1843/3, 46, 93. pp.; FN 1843/5, 151–152. pp.; FN 1843/6, 225. p.; vallás: FENYŐ 1975, 43, 45, 191, 197, 237–238. pp.; FERENCZI 1913, 707–709. pp.; DESCÖVI 2007, 108, 140. pp.; VOINOVICH 1904, 52. p.; FERENCZI 1903, 43, 105. pp.; SCHLETT 1987, 50. p.; SZABAD 1971, 660. p.; CSENGERY 1851, 207. p.; VELIKY 1998, 10. p.; VÖLGYESI 2014, 485–486, 489–490, 492–493. pp.; FN 1840, 364, 380. p.; FN 1843/1, 21, 95, 97–98. pp.; FN 1843/2, 131, 133. pp.; FN 1843/5, 14, 39. pp.; görög nem egyesültek: FN 1840, 597. p.; szerzetesrendek: FN 1840, 272. p.; unitáriusok: FN 1840, 290. p.; váradi és rozsnyói püspök rendelete: FN 1840, 76, 132–133, 405. pp.; VÖLGYESI 2014, 488. p.; vegyesházasságok: SÖTÉR 1967, 103. p.; FENYŐ 1997, 192. p.; HAJDU 1933, 4, 6. pp.; FN 1840, 19, 27, 56, 76, 132–133, 597. pp.; FN 1843/2, 40–41, 43–44, 159, 179, 187. pp.; FN 1843/5, 27, 29, 113. pp.; VÖLGYESI 2014, 485–486. pp.

⁸⁸ SÖTÉR 1967, 48. p.; BÉNYEI 1972, 43. p.; BÉNYEI 1996, 110. p.; FENYŐ 1997, 88. p.; VELIKY 1998, 9. p.

⁸⁹ BÉNYEI 1972, 43. p.

⁹⁰ GYULAI 1902, 64–65. pp.; GERGELY 1990, 1. p.

⁹¹ NIZSALOVSKY 1973, 190–191, 193–194, 201. pp.; BÉNYEI 1996, 202. p.

⁹² Országgyűlési szállásbérek: FN 1843/5, 301, 308–309. pp.; kerületi napló: FN 1840, 150. p.; FN 1843/3, 5–6. pp.; jogalkotás folyamata: FN 1843/1, 124, 144. pp.; országgyűlési választmányok összetétele: FN 1843/1, 124, 144. pp.; FN 1843/4, 374, 379. pp.; évenkénti országgyűlés: FN 1843/4, 143, 252. pp.

⁹³ FN 1843/3, 271. p.; EÖTVÖS 1978e, 506–507, 516, 576–577, 583, 586, 590. pp.; EÖTVÖS 1978f, 108, 111, 217, 221. pp.

⁹⁴ BERSICS 1882, 94. p.

nek küldött memorandumokban is.⁹⁵ A városokhoz kapcsolódóan a szabad kerületek országgyűlési rendezési kísérleténél tizenháromszor,⁹⁶ a szabad községek kapcsán pedig négyszer fejt ki álláspontját.⁹⁷

Nem ismertek eddig Eötvösnek a jogrendszer egészének működéséről szóló megjegyzései, pedig lényeges elemét képezik jogfelfogásának. A városok kapcsán határozottan kiáll a közigazgatás és a bíraskodás elválasztása mellett,⁹⁸ ez húzódik meg az igazgatás és a törvénykezés kapcsán bárhol máshol megfogalmazott gondolatai mögött is. A bányatörvény tárgyalásánál háromszor is utal a magyar jogforrási rendszer sajátosságára. Elveti azt a megoldást, hogy a törvény szövegében régi szokásra hivatkoznak ahelyett, hogy világosan kimondják a bányászok beszállásolás alóli mentességét. A vas utáni urbura feletti vitában utal a desuetudora: „miután Magyarországon minden jusból megy, és a jusshoz usus is szükséges”, vagyis hiába törvényben szabályozott, ha nincs rá gyakorlat. Emellett kijelenti, hogy szabályozni kell a bánya veszteséges üzemelése esetén a bányavám elengedést, nem pedig „kegyelemből” kell elengedni az eddigi gyakorlat szerint.⁹⁹ A jogi fogalmak bizonytalan tartalmának egyik fontos bizonyítékát is Eötvös szolgáltatja: a királyi városok kapcsán ugyanazon ülésnapon kétszer kényszerül elmagyarázni az egyedi határozat és az általános szabály közötti különbséget a vitázó főrendeknek.¹⁰⁰ Az ír kérdésnél már halványan utal arra, hogy a túlzottan szigorú törvények gyakran nem kerülnek alkalmazásra, így viszont hatástalanok.¹⁰¹

Eötvös büntetőjogi gondolkodásának megismeréséhez nélkülözhetetlen az emberi jogokról alkotott véleményének felvázolása. A centralistákhoz hasonlóan egyértelműen a szabadságjogi felfogást képviseli, ennek egyik eleme a választójog és a tulajdonjog vonatkozásában megfogalmazott követelmény: a jogkorlátozás minden esetben a szükséges módon és mértékben történhet.¹⁰² A szabadság fogalmára vezethető vissza számos megszólalása, így például a megyék státútum alkotási jogát a polgári (személyes) szabadságra veszélyes jelenségnek tartja. Az uralkodó magyar eljárási rendszer mellett a szabadság érvényesülése szerinte véletlenszerű, nem szabad azonban más államokban (Anglia) előforduló egyes bírói tévedéseket a személyes szabadság hiányaként értékelni, a rendszert kell figyelembe venni. A személyes szabadság egyik előfeltételének tartja a büntető törvénykönyv megalkotását.¹⁰³ A tágon vett szabadság fogalmán belül a szólás-

⁹⁵ FN 1840, 493. p.; FN 1843/3, 175, 180, 186–191, 197, 204, 209–211, 222–223, 229, 238–239, 248, 252, 257–258, 261–263, 270–271, 274, 286, 291, 316–317, 320–321, 346–347, 350–351, 353, 355, 357–359, 362, 368, 373–375. pp.; FN 1843/4, 2, 8–9, 20–21, 27–29, 50–51, 53–54, 56–57, 61, 66, 75, 77, 80, 83–84, 86, 89, 91, 97, 131–132, 134–135, 141, 145, 151, 155–156, 158, 164, 168, 256–257, 259, 261, 264, 274, 279, 285, 292, 302, 306. pp.; FN 1843/5, 122, 315, 319, 322. pp.; FN 1843/6, 61, 239–240. pp.; EÖTVÖS 1978f, 54. p.; CSENGERY 1851, 207. p.; FERENCZI 1903, 105. p.; SZABAD 1971, 660. p.; FENYŐ 1975b, 45, 52. pp.; FENYŐ 1975a, 123. p.; FENYŐ 1997, 239. p.; BÓDY 2004, 30. p.; DESCÖVI 2007, 141. p.; GÁBORI KOVÁCS 2012, 566. p.

⁹⁶ FN 1843/4, 368–369. pp.; FN 1843/5, 159–161, 163–165, 167, 170, 175, 236–237. pp.; EÖTVÖS 1978f, 63. p.

⁹⁷ FN 1843/5, 153, 374–375. pp.; FN 1843/6, 199. p.

⁹⁸ FN 1843/3, 350–351. pp.

⁹⁹ FN 1843/4, 321, 325, 345. pp.

¹⁰⁰ FN 1843/4, 256–257. pp.

¹⁰¹ EÖTVÖS 1978b, 153, 184. pp.

¹⁰² FN 1843/4, 9, 314. pp.

¹⁰³ FN 1843/3, 263, 321. pp.; EÖTVÖS 1978e, 398. p.; EÖTVÖS 1978f, 455–456, 127, 292, 379–380. pp.; FENYŐ 1975a, 123. p.; SCHLETT 1987, 42, 48, 50. pp.; BÉNYEI 1996, 41, 57, 141, 144–145, 151. pp.;

szabadság a legvitatottabb kérdés az 1839/40. évi országgyűlésen, azonban Eötvös nem nagyon exponálja magát, összesen kétszer szólal fel, a következő diétán pedig visszautal erre a beszédre.¹⁰⁴ A sajtószabadság korlátlanágát elveti, az ésszerű korlátokat törvény-nyel – esetenként büntető törvénnyel – lehet felállítani,¹⁰⁵ de semmiképpen sem cenzúrával.¹⁰⁶ A levéltitok alapvető fontosságára a börtönügyi javaslat vitájában utal, nem ajánlja sem a börtönigazgatónak, sem másnak idegen levelek feltörését.¹⁰⁷ Eljárási és büntetéstani szövegösszefüggésben merül fel az emberi méltóság sérthetlensége.¹⁰⁸ Eötvös legtöbbet hangoztatott alapelve a jogegyenlőség (törvény előtti egyenlőség), ez nemcsak a vallás vonatkozásában, hanem a büntető igazságszolgáltatás minden területe kapcsán felmerül: büntető törvénykönyv kiterjesztése nemesekre, eljárás azonossága, fogvatartottak jogai.¹⁰⁹ A törvény előtti egyenlőség speciális területét képezi Eötvösnél a zsidók emancipációja, amelyet a városi kérdéssel összefüggésben még az 1843/44. évi országgyűlésen is megemlíti.¹¹⁰

Részben a szabadságjogokkal részben pedig az ellenzéki szereppel függ össze a „politikailag motivált” büntetőjogi kérdések köre, ezen belül az 1830-as évek végén az ún. notaperek. Eötvös ezzel kapcsolatban nagyon óvatosan nyilatkozik, Szalayhoz küldött levele alapján tájékozódni kíván, nehogy kompromittálja magát, Fejér megyében a Madarász-fivéreknek csak részben ad igazat, nem ért egyet a radikális fiatalokkal. Talán ezzel magyarázható visszafogottsága a szólásszabadsági vitákban is.¹¹¹ Ráday Gedeon (1806-1873) ügyében fel akar szólalni Borsod vármegye közgyűlésén, azonban végül ez nem történik meg.¹¹² Bars vármegye „puszta vadrá” felfüggesztett tisztviseleői kapcsán kifejti, hogy ezt ellenzi, ugyanis a másik párt egy ilyen gyakorlat mellett a tisztviseleők megvádolására törekedhet.¹¹³ Választójogi, közigazgatásai, rendészeti és büntetőjogi

FENYŐ 1997, 77, 179, 338. pp.; BÓDY 2004, 25. p.; DESCОВI 2007, 107–108. pp.; GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF: *Ellenzéki párttöredékek közeledése a publicisztika útján*. In: Gángó Gábor (szerk.): A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. (2013b) 264. p.; VÖLGYESI 2014, 493. p.

¹⁰⁴ FN 1840, 453–456. pp.; FN 1843/1, 220, 222. pp.; FERENCZI 1913, 709. p.; FERENCZI 1903, 43. p.; PULSZKY 1958, 161. p.; NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 108. p.; SÖTÉR 1967, 103. p.; FENYŐ 1975a, 123. p.; FENYŐ 1997, 191–192. pp.; DESCОВI 2007, 108. p.; VÖLGYESI 2014, 483, 485. pp.

¹⁰⁵ FN 1840, 150. p.; EÖTVÖS 1978e, 501. p.; FENYŐ 1997, 238. p.

¹⁰⁶ FN 1843/5, 206–207, 212, 216–217. pp.

¹⁰⁷ FN 1843/2, 287. p.

¹⁰⁸ EÖTVÖS 1978d, 276–278. pp.; MEZEY 2013, 236. p.

¹⁰⁹ FN 1843/1, 98. p.; FN 1843/2, 165, 256–257. pp.; FN 1843/3, 321. p.; EÖTVÖS 1978f, 194, 250, 374–375, 376–377, 379–380, 380–381, 436, 455–456. pp.; FERENCZI 1903, 124, 155–156, 158–159. pp.; FENYŐ 1975b, 45–46, 48, 52. pp.; FENYŐ 1975a, 123. pp.; SCHLETT 1987, 50. p.; MEZEY 1990, 39. p.; BÉNYEI 1996, 41, 140, 151, 171. pp.; FENYŐ 1997, 179, 204, 339, 352. pp.; BÓDY 2004, 25, 30–32. pp.; DESCОВI 2007, 142, 159. pp.

¹¹⁰ EÖTVÖS 1978c; FN 1840, 299–300. pp.; FN 1843/3, 368. p.; FERENCZI 1903, 41. p.; VOINOVICH 1904, 48, 52. pp.; SÖTÉR 1967, 103. p.; FENYŐ 1975b, 45. p.; FENYŐ 1975a, 123. p.; SCHLETT 1987, 42, 48. pp.; FENYŐ 1997, 182, 185, 191–192. pp.; GÁNGÓ 1998, 209. p.; VELIKY 1998, 10, 12. pp.; DESCОВI 2007, 108. p.; KONRÁD 2014, 495, 499, 508. pp.

¹¹¹ EÖTVÖS 1976, 116–117, 121–122. pp.; NIZSALOVSZKY 1966, 17–19. pp.; NIZSALOVSZKY 1967a, 23. p.; NIZSALOVSZKY 1967b, 337, 339–342. pp.; NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 90–91, 102, 104–105. pp.; SÖTÉR 1967, 49. p.; OLTVÁNYI 1976, 13. p.; BÉNYEI 1996, 43. p.; FENYŐ 1997, 102–103. pp.

¹¹² EÖTVÖS 1976, 122. p.; NIZSALOVSZKY 1966, 18–19. pp.; NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 102. p.; RUSZOLY 1988a, 15. p.; FENYŐ 1997, 102. p.

¹¹³ FN 1840, 136. p.

kérdéseket egyaránt érintő problémahalmaz az 1843/44. évi országgyűlésen a „megyei kihágások” ügye, amelyhez Eötvös is hozzászól.¹¹⁴

A tágran értelmezett büntetőjoghoz többé-kevésbé kapcsolódó kérdések összefoglalóan Eötvös kriminálpolitikai elképzeléseinek nevezhetőek. A börtönök rendezésének két fontos okát jelöli meg, az egyik a polgári társaság biztosítása, vagyis a társadalom védelme.¹¹⁵ A mezei rendőrségi törvény kapcsán megjegyzi, hogy ez a rossz rendszernek csak egyik eleme, ezért nem megfelelő megoldás.¹¹⁶ Ismeretlen forrás alapján jegyzi meg, hogy Horvátországban a magyar viszonyokhoz képest „kevés kriminalitások vannak”, ezért nem szükséges külön kerületi börtön, ráadásul a horvát „népfaj” nem különbözik annyira, hogy érdemes lenne tanulmányozás céljából önálló fegyintézetet építeni.¹¹⁷ A börtönstatisztikákról 1838-ban még azt írja, hogy ritka Magyarországon, az 1843/44. évi országgyűlésen pedig elmondja, hogy a helytartótanácsához felterjesztik a börtönök állapotáról szóló jelentéseket, de ott a jelenlegi létszámmal nem tudják ellátni a börtönök felügyeletét.¹¹⁸ Eötvösnek igen határozott elképzelése van a bűnözés okairól, a szükséglet, a munkátlanságot és a hibás meggyőződést emeli ki. Többször összefüggésbe hozza a korabeli vidéki gazdálkodás sajátosságaival, így néha a pásztorok életük felét a megye tömlöcében töltik. Az írországi bűnözésben a szegénységen kívül kimutat még egy okot, a földjeiktől a bérlőket megfosztók elleni bosszút, amelyek házak felgyújtásában és ölési cselekményekben öltenek testet. Az „orvosi politia” hiánya a Pesti Hírlap és Eötvös szerint is oka a gyermekgyilkosságoknak. Részben a bűnelkövetés oka, de nem ilyen kontextusban szerepel: ha a jogalkotó olyanra kényszeríti a polgárokat, amely betarthatatlan (pl. eskü, hogy nem részegek le).¹¹⁹ Egyetlen konkrét jogesetet említ: Sobri Jóska bandáját.¹²⁰

2. Büntetőjogi kodifikáció

A centralista gondolkodás a törvényhozásra helyezi a hangsúlyt, ez Eötvös jogfelfogását is alapvetően meghatározza. Törvényhozási központosításról ír a börtönök kapcsán, a megyei kicsapongásokkal összefüggésben leszögezi, hogy ez nem közigazgatási hatáskör, hanem jogalkotással kell és lehet megoldani a problémát.¹²¹ A büntetőjogi kodifikációt a Kelet népe-vita óta egyértelműen követeli Eötvös, tagja a bizottságnak, aktívan részt vesz az országgyűlési vitában, majd ő az, aki a Teendőink cikksorozatban újra beemeli az ellenzéki követelések közé. A büntető törvénykönyv és az eljárási kódex megalkotása azonban nem öncélú számára sem, a polgári szabadság biztosítékát, a tör-

¹¹⁴ FN 1843/2, 378. p.; FN 1843/5, 135, 131. pp.; EÖTVÖS 1978f, 52, 63. pp.

¹¹⁵ EÖTVÖS 1978a, 107. p.; EÖTVÖS 1978d, 276. p.

¹¹⁶ FN 1840, 157, 161–162. pp.; EÖTVÖS 1978f, 369. p.

¹¹⁷ FN 1843/5, 379–380. pp.

¹¹⁸ FN 1843/2, 294. p.; EÖTVÖS 1978a, 91. p.; EÖTVÖS 1978d, 314. p.

¹¹⁹ FN 1843/4, 349. p.; EÖTVÖS 1978a, 91. p.; EÖTVÖS 1978b, 151, 154, 163, 175. pp.; EÖTVÖS 1978d, 306, 312. pp.; EÖTVÖS 1978f, 114. p.; MAGYARICS 2013, 253. p.

¹²⁰ EÖTVÖS 1978f, 38. p.

¹²¹ FN 1843/2, 378. p.; EÖTVÖS 1978e, 506–507. pp.; EÖTVÖS 1978f, 108, 111. pp.; NIZSALOVSKY 1973, 188, 190, 205. pp.; FENYŐ 1997, 43, 80, 92, 239–240. pp.; MAGYARICS 2013, 258–260. pp.; VÖLGYESI 2014, 490. p.

vény előtti egyenlőség megvalósítását látja benne, így az egész – fokozatosan kiépülő – modern jogrendszer egyik elemének tekinti. Cikkeiben felemlíti, hogy a kérdéskör igen furcsa módon egy részprobléma kapcsán kerül a közvélemény érdeklődésének középpontjába, a börtönök állapota az az elem, amelynek rendezését mindenki szükségesnek véli. Emellett a valódi garanciarendszert tartalmazó és így kulcsfontosságú anyagi joggal és eljárási kérdésekkel a nyilvánosság alig foglalkozik. Úgy véli, hogy a börtönrendszerrel nem szabadna összekapcsolni ezeket, mert az égetően sürgős gyökeres reformot megnehezíti. Kimutatja, hogy a javaslatok országgyűlési bukásának oka a végrehajtási kérdések előtérbe állítása és a másik két jogterület ehhez igazításának igénye, valamint az erre építő konzervatív taktika.¹²² Eötvös ezen túlmenően tesz néhány figyelemreméltó megjegyzést is a kodifikációval kapcsolatban. Leszögezi, hogy egy jogintézmény elnevezésének korábbi korszakokban történő megjelenése nem jelent tartalmi egyezést, vagyis nem bizonyítja „ugyanazon institúció létezését.”¹²³ Kifejezetten tagadja a magyar jogrendszer egyedi és mással össze nem hasonlíthatóságát, illúzióknak tekinti, szerinte ugyanis „az egész büntető- és polgári jognak nagy része, legalább amennyiben nem változás nélkül vétetett át szomszédainktól, utánzás.”¹²⁴ Anélkül, hogy Eötvös definiálná a kodifikációt, elszórt utalásaiból „rekonstruálható” egy meghatározás: egy jogágot fed le, teljességre törekszik, valamint tiszta és érthető törvény jön létre. Az első fogalmi elem K. L.-nek adott válaszában merül fel, szerinte nem lehet minden nagyobb törvényjavaslatot kódex-formában készíteni, kódexként jelöli meg azonban a váltótörvényt és a büntető törvénykönyvet. A tisztaság és érthetőség követelményét a városi törvényjavaslatnál hozza fel. Az egységes koncepció nélkül az egyes részterületek (pl. perrendtartás helyett csak váltóeljárás) önálló modern szemléletű szabályozása nem oldja meg az alapvető problémát, vagyis a perek elhúzódsát.¹²⁵

3. Börtönügy

Eötvös börtönügyi megszólalásait a szakirodalom kimerítően tárgyalja, e tárgyban született munkáit és a 109 főrendi táblán elhangzott hozzászólását minden szempontból feltárták. Büntetőjogi szempontból rendkívül fontos, hogy mind a diétán zajló vitában, mind későbbi cikkeiben hangsúlyozza, hogy a börtönügy csak kiegészítő része az eljárási és az anyagi jogi kódexeknek. Az 1844-től megjelenő cikkeiben a börtönök kérdése csak ebben a vonatkozásban, valamint a miniszteri felelősség kiindulópontjaként jelenik meg, tartalmi kérdésekkel már nem foglalkozik.¹²⁶

¹²² FN 1843/2, 164–166, 171, 197–198. pp.; FN 1843/5, 380. p.; EÖTVÖS 1978d, 275, 279. pp.; EÖTVÖS 1978e, 471, 510–511. pp.; EÖTVÖS 1978f, 52, 54, 63, 158–159, 166, 202, 252, 292, 377–380, 380–381, 436. pp.; FAYER 1902, 146–147, 178. pp.; FERENCZI 1903, 155–156, 158. pp.; NIZSALOVSKY 1973, 201–202. pp.; FENYŐ 1997, 120. p.

¹²³ EÖTVÖS 1978f, 36. p.

¹²⁴ EÖTVÖS 1978f, 117. p.

¹²⁵ FN 1843/3, 350. p.; EÖTVÖS 1978f, 166, 368–369. pp.

¹²⁶ FN 1843/2, 164–166, 197–198, 209, 211, 218, 221, 239–246, 249, 251–257, 259, 261–263, 265–270, 272–277, 283, 285–289, 292–300, 302, 304, 307–309, 311–312, 315, 320. pp.; FN 1843/4, 197–200, 218–219. pp.; FN 1843/5, 379–380, 381–385, 389–394, 397. pp.; FN 1843/6, 177. p.; EÖTVÖS 1978d, 273–274. pp.; EÖTVÖS 1978e, 506–507, 576–577, 583, 586, 590. pp.; EÖTVÖS 1978f, 108, 111, 114, 158–159, 217, 252,

4. Büntető eljárásjog

Büntető eljárásjogi témákat kortársaihoz képest viszonylag keveset érint Eötvös, az országos választmányban még aktívan szerepel, de az országgyűlési vitában nincs módja részletesen kifejteni az álláspontját. Azt azonban mind felszólalásaiban, mind cikkeiben kijelenti, hogy az eljárás a büntetőjog rendezésének alapja, ezzel lehet a legnagyobb lépést tenni a törvény előtti egyenlőség irányába, ez küszöböli ki a bírói önkényt, nem pedig az anyagi jog.¹²⁷ A Pesti Hírlapban többször ír a hazai büntető törvénykezés általános problémáiról, ezek nyújtanak alapot a kodifikáció szorgalmazásához.¹²⁸ A pallosjogra vonatkozóan határozottan kijelenti, hogy az nemcsak jogosultság, hanem kötelezettség is, és nem támogatja az egyetem büntetőbíráskodásának fenntartását, de a turopoljai kerület esetében fenntartandónak tekinti a törvényszéket.¹²⁹ Eötvös jól ismeri a két nagy eljárási rendszer jellegzetességeit, az éppen érvényesülőt inkvizitóriusnak nevezi. Az eskütszékéről való döntés előkérdésének tekinti az akkuzatórius eljárási rendszer elfogadását.¹³⁰ A statáriumot nemcsak A falu jegyzőjében ítéli el, hanem a büntetőjogi kodifikációt tárgyaló cikkében is. Egy 1841-ben keletkezett feljegyzésében a halálbüntetés kapcsán említi, hogy igazán visszajeszítő ereje csak a rögtönbíráskodásnak van, a kegyelmezés elveszi az elretentő erőt.¹³¹

A privilegium fori szerinte sérti az igazságot, fenntarthatatlan, az egyháziak rendes bíróság alá vonását szorgalmazza.¹³² Részben ehhez kapcsolódik a városi kérdésnél a nemesek feletti büntető ítélkezés jogának kérdése. Nagyon fontos az a megállapítása, hogy a szabályok rugalmassága miatt minden esetben konfliktus keletkezik, ha egy nemes városban követ el bűncselekményt. Ennek elkerülésére támogatja a városi bíróság eljárását nemesekkel szemben is.¹³³ Nemcsak a személyi illetékességi okok (rendi hovatarozás) jelentenek az országgyűlési vitában problémát, hanem a területi illetékesség is. Ismétlődő komoly vita kerekedik abból, hogy a nemesi birtok nem veszti el azáltal ezt a jellegét, hogy egy törvényhatóság (város) illetékességi területére esik büntető

378–380. pp.; BEKSICS 1882, 50. p.; PULSZKY 1888, 14. p.; GYULAI 1902, 60. p.; FERENCZI 1903, 61–67, 102, 105. pp.; VOINOVICH 1904, 2, 48, 52. pp.; SÖTÉR 1967, 48, 52–53, 62–64, 66, 90, 100, 137. pp.; FENYŐ 1975b, 45, 52. pp.; FENYŐ 1975a, 123. p.; MEZEY 1986, 65, 70–71, 73, 77. pp.; SCHLETT 1987, 37–38. pp.; MEZEY 1989, 74. p.; MEZEY 1990, 39–40, 47, 56. pp.; MEZEY 1992, 39–40, 43, 45. pp.; GÁNGÓ GÁBOR: *Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből*. Századok (127) 1993, (1993b) 489. p.; GÁNGÓ GÁBOR: *Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből*. In: Eötvös József: Az 1848-iki forradalom története. Müncheni vázlat. (s.a.r.: GÁNGÓ GÁBOR) Argumentum kiadó, Budapest, 1993. (1993a) 10. p.; MEZEY 1995, 13, 62, 63. pp.; BÉNYEI 1996, 44. p.; MEZEY 1996, 204. p.; FENYŐ 1997, 47, 121–122, 195–196, 203–205, 262, 317. pp.; GÁNGÓ 1998, 209. p.; VELIKY 1998, 10, 12. pp.; BÓDY 2004, 28. p.; MEZEY 2010, 114. p.; MEZEY 2013, 230, 236–237, 243. pp.

¹²⁷ FAYER 1902, 302, 305, 312, 315–316, 334, 338, 341, 345–348, 350, 352, 354–356, 358–359, 362, 364–365, 370–372, 374–378. pp.; FN 1843/2, 164–166, 197–198. pp.; FN 1843/4, 200. p.; FN 1843/5, 330–331. pp.; FN 1843/6, 177. pp.; EÖTVÖS 1978f, 379–380, 436. pp.; BÉNYEI 1996, 171. p.

¹²⁸ EÖTVÖS 1978d, 329. p.; EÖTVÖS 1978f, 287–289, 292, 377–378, 455–456. pp.

¹²⁹ FAYER 1902, 305. p.; FN 1843/3, 189–191, 353. pp.

¹³⁰ FN 1843/6, 177, 185. pp.

¹³¹ EÖTVÖS 1977, 126. p.; EÖTVÖS 1978f, 378. p.; FENYŐ 1997, 217, 317. pp.

¹³² FN 1840, 244. p.; FN 1843/3, 353. p.; EÖTVÖS 1978f, 379. p.

¹³³ FN 1843/3, 321. p.

vagy polgári eljárási szempontból.¹³⁴ Eötvös néha csak a karok és rendek táblájának javaslatát támogatja, nem minden esetben fogalmaz meg önálló véleményt, ahogy a szabad királyi városok rendőrségével kapcsolatban teszi.¹³⁵

Eötvös nagyobb lélegzetű büntető eljárásjogi megnyilatkozásainak nagy része bírósági szervezeti vagy eljárási alapelveket érint. A korabeli jogi gondolkodás állapotát jól mutatja, hogy el kell határolnia egymástól a törvénykezés három ágazatát: rendőri, büntető és magánjogi bíraskodás.¹³⁶ Pontosan tisztában van az eljárási funkciók megosztásának követelményével, ezt a mezei rendőrségről folyó vitában fejti ki.¹³⁷ A reformellenzék meghatározó követelése az esküdszék bevezetése az 1840-es években, az állandó szakszékkel álló fórumok működésében nem látnak megfelelő biztosítékot sem szakmai sem pártatlansági tekintetben.¹³⁸ Eötvös minden esetben állást foglal az esküdszék mellett, de egyértelművé teszi, hogy a kérdés felvetésének csak akkor van értelme, ha elfogadják azokat az eljárási alapelveket, amelyek a modern vádelvi eljárás alapjait jelentik.¹³⁹ Ebben a szövegösszefüggésben merül fel a nyilvánosság és a szóbeliség elve.¹⁴⁰ A bírói függetlenséggel kapcsolatban Eötvös kijelenti, hogy ennek nem egyedüli eszköze a bírák választása, egy kinevezett bíró is lehet független, ha a hatalomnak nem tetsző döntés miatt nem lehet elmozdítani. Elutasítja az újraválasztás lehetőségét, a bírák elmozdítására a rendes perben kimondott hivataltól megfosztást javasolja, ez felel meg legjobban a függetlenség követelményének.¹⁴¹ Részben ebbe a sorba illeszkedik, hogy a tisztviselők elmozdításához is ezt tartja célszerűnek, a városba beköltözéshez pedig a konzervatívok által javasolt „jómagaviseleti bizonyítványt” elveti.¹⁴²

Minden más eljárási kérdéshez is a garanciák szempontjából szól hozzá: említi általánosan,¹⁴³ és részletszabályokhoz kapcsolódóan. Leszögezi, hogy a bírónak döntési kötelezettsége van az elé kerülő ügyben.¹⁴⁴ A vizsgálat esetében záró időpont tűzését javasolja, mert különben a végtelenségig elhúzódna.¹⁴⁵ A vádlott jogaként sorolja fel, hogy tehet javaslatot tanúra,¹⁴⁶ a letartóztatott vádlott értekezhet a védőjével,¹⁴⁷ tolmácsot vehet igénybe.¹⁴⁸ Támogatja a kezességre kiengedést megfelelő szabályozás mellett,¹⁴⁹ elutasítja a szelíd tortúrát.¹⁵⁰ Házkutatást nem engedne teljes településre, csak

¹³⁴ FN 1843/3, 189, 191, 210, 239, 355. pp.

¹³⁵ FN 1843/4, 153. p.

¹³⁶ FN 1843/3, 351, 355. pp.

¹³⁷ FN 1840, 157. p.

¹³⁸ FAYER 1902, 334. p.; FN 1843/6, 177, 187. pp.

¹³⁹ FN 1843/6, 177–178, 185, 187, 199. pp.; EÖTVÖS 1978e, 510–511. pp.; EÖTVÖS 1978f, 127, 158–159, 374. pp.; FERENCZI 1903, 101. p.; SZABAD 1971, 660. p.; VARGA 1980, 32. p.; SCHLETT 1987, 118. p.; BÉNYEI 1996, 146. p.; FENYŐ 1997, 205. p.

¹⁴⁰ FN 1843/6, 185, 187. pp.; EÖTVÖS 1978d, 327. p.

¹⁴¹ FAYER 1902, 146–147, 178, 312, 315–316. pp.; FN 1843/2, 165, 171. pp.; FN 1843/4, 132, 134–135. pp.; FN 1843/5, 330. p.; BÉNYEI 1996, 146. p.; FENYŐ 1997, 239. p.

¹⁴² FN 1843/4, 158. p.; FN 1843/3, 248, 252. pp.

¹⁴³ FN 1843/2, 165. p.

¹⁴⁴ FAYER 1902, 302. p.

¹⁴⁵ FAYER 1902, 343, 362, 364. pp.

¹⁴⁶ FAYER 1902, 365. p.

¹⁴⁷ FAYER 1902, 350, 352. pp.

¹⁴⁸ FAYER 1902, 358–359. pp.

¹⁴⁹ FAYER 1902: 354–356. pp.

¹⁵⁰ EÖTVÖS 1978d, 327. p.

szűkebb területre indokolt esetben, és garanciákat kér a végrehajtók önkénye ellen.¹⁵¹ Meg kívánja kímélni a lelkeszt tanúként leteendő eskütől,¹⁵² rossz megoldásnak tekinti, hogy a fellebbezésnél csak az eljárási iratok kivonata alapján döntenek.¹⁵³ Perújításnál is a korábban felmentett vádlottat védi a letartóztatás mellőzésének javaslatával.¹⁵⁴

Többször foglalkozik bizonyítási kérdésekkel, praktikus megoldást javasol a házasságtörés kapcsán, többször visszatér a tanúkra és a műértő vallomására.¹⁵⁵ Bekapcsolódik a bűncselekménnyel okozott kár megtérítésével kapcsolatos vitába is.¹⁵⁶

5. Büntetőjog

Eötvös a korszerű büntető igazságszolgáltatáson belül a büntető anyagi joggal nemcsak az országos választmányban foglalkozik, hanem – ahol módja van rá – egészen a korszak végéig napirenden tartja a büntető törvénykönyv megalkotását. Így az Ellenzéki Nyilatkozatból kimaradó büntető kódexet is az ellenzéki követelések részévé teszi. Meghatározza a büntető törvénykönyv funkcióját is: mindenkinek védi a személyét, szabadságát és vagyonát.¹⁵⁷ A korábbi kodifikációs törekvések közül az 1791. évi kísérletet csak említi,¹⁵⁸ az 1827-es javaslatra viszont a börtönügy miatt többször visszatér. Ő javasolja, hogy ha bizonyos szabályait be akarják építeni, akkor olvassák fel és pontonként tárgyalják végig, csak így küldhető át a karok és rendek táblájának saját indítványként. Összességében visszalépésnek tekinti, nem ért egyet azzal, hogy a hallgatórendszer még ennél is rosszabb megoldás lenne.¹⁵⁹ Hangsúlyozza az anyagi jog elsőbbségét a börtönrendszerhez képest, hiszen ez határozza meg a büntetési nemeket és kereteket.¹⁶⁰

Eötvös a kodifikált büntetőjog legfontosabb jellemzőjének azt tekinti, „hogy a büntetteknek szoros s lehetőségig tökéletes definitióját foglalja magában.” Így a polgár „a büntetteknek szoros definitiója által biztosítva van arról, hogy oly tett, mely a törvénykönyvben megpendítve nincsen büntettnek canonizáltatni nem fog.” Ez a nullum crimen sine lege elvének megfogalmazása a büntetési katalógusról szóló országgyűlési vitában.¹⁶¹ A nulla poena sine lege alapelv tartalmát nemcsak a választmányi vitában említi, hanem egy aforizmában is megfogalmazza: „A kriminális törvényeknek olyanoknak kell lenni, mintha a törvényhozó a bírót rossz szándékúnak gondolná; e törvényeknek

¹⁵¹ FAYER 1902, 341, 345. pp.; FENYŐ 1997, 205. p.

¹⁵² FAYER 1902, 346. p.

¹⁵³ FAYER 1902, 375. p.; FENYŐ 1997, 205. p.

¹⁵⁴ FAYER 1902, 378. p.

¹⁵⁵ FN 1840, 161–162. p.; FAYER 1902, 347–348, 371–372, 374. pp.

¹⁵⁶ FAYER 1902, 338, 370, 376–377. pp.

¹⁵⁷ FN 1843/2, 164–166. pp.; FN 1843/3, 189. p.; FN 1843/5, 216–217. pp.; EÖTVÖS 1978e, 510. p.; EÖTVÖS 1978f, 52, 54, 63, 158, 194–195, 202, 252, 292, 377–380, 381, 436, 456. pp.; FERENCZI 1903, 155, 156, 158–159. pp.; VOINOVICH 1904, 52. p.; SZABAD 1971, 660. p.; FENYŐ 1975b, 52. p.; FENYŐ 1997, 47, 120, 122, 262, 352. pp.; DESCÖVI 2007, 140. p.; GÁBORI KOVÁCS 2013a, 1132–1133. pp.

¹⁵⁸ EÖTVÖS 1978f, 378. p.

¹⁵⁹ FN 1843/2, 221, 296, 300, 307–309, 311–312, 315, 320. pp.; FN 1843/4, 219. p.; EÖTVÖS 1978f, 378. p.

¹⁶⁰ FN 1843/2, 165, 315. pp.

¹⁶¹ FN 1843/2, 164. p.; FN 1843/3, 263. p.; FAYER 1900, 437–440. pp.; FAYER 1902, 382. p.; FENYŐ 1997, 115, 205. pp.

egyetlen kegyessége az, hogy senkit ne sújtsanak inkább, mint előre láthatná.”¹⁶² A városi kérdés kapcsán pedig leszögezi, hogy a felelősség mindig csak egyéni lehet.¹⁶³

Az anyagi jog kapcsán kritizálja a szokásjogra épülő büntetőjogot, amelynek hézagoss és pontatlan törvényeit a törvényhatóságok statútumokkal pótolják, így megyénként eltérően ítélnék meg egyes cselekményeket. A szabad királyi városokról szóló javaslat vitájában részben emiatt ragaszkodik ahhoz, hogy a helytartótanácshoz terjesszék fel a statútumokat a törvényekkel ellentétesek kiszűrésére.¹⁶⁴ A büntetőjogot is érintő joghézagok kapcsán kijelenti, hogy „törvénykönyvünk annyiban hasonlít a bibliához, hogy belőle mindenki azt szokta kiolvasni, mit leginkább keres.”¹⁶⁵ A kodifikáció szükségességét pedig azzal támasztja alá, hogy „hazánknak tulajdonképpen büntetőjoga nincs is, s helyében csak egy mindig változó gyakorlatot találunk.”¹⁶⁶ Eötvös is tisztában van az- zal, hogy a legtökéletesebb törvény sem zárja ki az ártatlan elítélést.¹⁶⁷

Az ellenzék – így Eötvös is – a legfontosabb követelése a törvény előtti egyenlőség, ezért természetes, hogy a nemesek ilyen kiváltságait elveti,¹⁶⁸ és a büntető kódex személyi hatályának egyháziakra kiterjesztése mellett foglal állást.¹⁶⁹

Eötvös a pontos és precíz fogalmazást a kodifikáció egyik elemének tekinti, de ez nem jelenti azt, hogy a korabeli fogalmi kuszaságnak ne essen áldozatul és a legkülönfélébb – összesen tizenegy – elnevezéssel ne illesse a bűncselekményt.¹⁷⁰ A kísérlet kapcsán az országos választmány ülésén kijelenti, hogy ha az elkövető nem kezdi meg a büntetést és a megkezdés előtt visszalép, akkor nem lehet büntetni, mert különben a gondolatot büntetnék.¹⁷¹ Ebben a bűncselekmény emberi cselekvés mivoltát hangsúlyozza.

A városi választási szabályokról szóló vitában többször kijelenti, hogy önmagában a közvetett választás nem szüntetné meg a közcsendet és közbátorságot veszélyeztető magatartásokat.¹⁷² Ezzel és a büntető törvénykönyv által védett egyéb értékekkel (személy, szabadság, vagyon) tulajdonképpen Eötvös felsorolja a lehetséges jogi tárgyak jelentős részét.

¹⁶² EÖTVÖS 1977, 104. p.; EÖTVÖS 1978a, 95, 107. pp.; EÖTVÖS 1978d, 277. p.; FAYER 1902, 383. p.; FENYŐ 1997, 115. p.

¹⁶³ FN 1843/4, 279. p.

¹⁶⁴ FN 1843/3, 261–263, 270. pp.; EÖTVÖS 1978e, 398. p.; VARGA 1980, 96. p.

¹⁶⁵ EÖTVÖS 1978e, 518. p.

¹⁶⁶ EÖTVÖS 1978f, 378. p.

¹⁶⁷ EÖTVÖS 1978a, 87–88, 95. pp.

¹⁶⁸ FN 1843/3, 321. p.; EÖTVÖS 1978e, 462. p.; EÖTVÖS 1978f, 278, 379. pp.

¹⁶⁹ FN 1843/2, 43–44, 165. pp.; FAYER 1902, 384. p.; FENYŐ 1997, 205. p.

¹⁷⁰ Gonosz tett: FN 1843/3, 252, 321. pp.; EÖTVÖS 1978a, 91. p.; EÖTVÖS 1978b, 152–154. pp.; büntett: FN 1843/3, 321. p.; FN 1843/4, 198–199. pp.; EÖTVÖS 1978e, 462. p.; kriminalitás: FN 1840, 240. p.; FN 1843/5, 379, 397, 399–400. pp.; EÖTVÖS 1978b, 151, 163. pp.; policziális tett: FN 1843/5, 400. p.; kicsapongás: FN 1843/4, 29. p.; FN 1843/5, 399. p.; EÖTVÖS 1978a, 113. p.; hiba: EÖTVÖS 1978a, 107. p.; EÖTVÖS 1978f, 253. p.; polgári bűn: EÖTVÖS 1978f, 253. p.; véték: EÖTVÖS 1978a, 91, 95, 113. pp.; EÖTVÖS 1978c, 213. p.; bántások: EÖTVÖS 1978b, 154. p.; vétkes eszköz: EÖTVÖS 1978f, 253. p.; becstelénítő tett: EÖTVÖS 1978e, 572–573. pp.

¹⁷¹ FAYER 1902, 388. p.

¹⁷² FN 1843/4, 9, 27–29. pp.

Említést tesz az elkövetési magatartások két típusáról, szerinte nemcsak cselekvéssel, hanem mulasztással is sérteni lehet az alkotmányt.¹⁷³ Az elkövetési módok közül említi az erőszakkal, valamint a „hamissággal vagy fortéllyal” történő megvalósítást. Ez a polgári névkönyvbe bekerüléssel kapcsolatban merül fel, Eötvös az utóbbi fordulat alkalmazását javasolja.¹⁷⁴

Az országos választmány ülésén stádiumtani kérdéshez is hozzászól, nem használja az előkészület kifejezést, de tulajdonképpen annak büntetlensége mellett foglal állást, ha végül kísérleti stádiumba visszalépés miatt nem jut el a tervezett bűncselekmény.¹⁷⁵

A bűnösségre a korszakban használt kifejezések (hiba, szándék, gondatlan, vétkes, hanyagság) Eötvös szövegeiben is előfordulnak, azonban egyáltalán nem fűz magyarázatot hozzájuk, és a szövegekörnyezetből sem derül ki a tartalmuk.¹⁷⁶

Az elkövető elnevezésére is többféle elnevezést használ, általában az adott bűncselekménnyel jelöli (pl. tolvaj), de általános kifejezések is előfordulnak: gonosztevő, bűnös. Emellett egy esetben a felbujtó és a bűnsegéd magatartását mutatja be: „a tolvajt a tettehez készíté, s benne segíté”.¹⁷⁷

A francia zsebelő kapcsán említi, hogy „gonosztetteit industriaként űzi” és a törvényhez igazítja tetteit.¹⁷⁸ A börtönügyi javaslat rezsimokról szóló vitájában említi a visszaesést Eötvös, de nem anyagi jogi szempontból.¹⁷⁹

Börtönügyi érdeklődésének megfelelően az általános részi kérdések között büntetés-tannal foglakozik a legtöbbet. Általánosságban fogalmazza meg, hogy törvényt csak végrehajtható büntetéssel érdemes hozni, és önmagában a szigorú büntetés hatástalan, ha nem alkalmazzák.¹⁸⁰ Magát a büntetést is több névvel jelöli: poenalis sanctio, büntetési szankció, fenyíték. A kriminális és a policzialis büntetés között azonban minőségi különbség van, előbbi a büntettekre, utóbbi a kihágásokra szabandó ki.¹⁸¹ Eötvös említi a ius puniendit, de bővebben nem tér ki rá.¹⁸² Első művében leírja, hogy a büntetési elméletek a büntetőjoghoz képest lényegesen később jelennek meg, a büntetés célját általánosságban említi, a visszajeszítés is felmerül a halálbüntetés kapcsán, de egyértelműen a javítás mellett foglal állást.¹⁸³ Az arányos (igazságos) büntetés követelményét a nullum crimennel együtt a büntetőjog legfontosabb alapelveinek tekinti.¹⁸⁴ A börtönügyi vitában kiáll az egységes büntető kódex mellett és egyértelműen elutasítja a végre-

¹⁷³ EÖTVÖS 1978f, 103, 213. pp.

¹⁷⁴ FN 1843/4, 53. p.; EÖTVÖS 1978b, 151. p.

¹⁷⁵ FAYER 1902, 388. p.; FENYŐ 1997, 206. p.

¹⁷⁶ FN 1843/4, 158. p.; EÖTVÖS 1978a, 91, 95, 107, 113. pp.; EÖTVÖS 1978b, 151. p.; EÖTVÖS 1978c, 213. p.; EÖTVÖS 1978f, 213, 253. pp.; FAYER 1902, 388. p.

¹⁷⁷ FN 1840, 300. p.; FN 1843/4, 199–200, 219. pp.; FN 1843/5, 393, 399. pp.; EÖTVÖS 1978a, 91. p.; EÖTVÖS 1978c, 221. p.

¹⁷⁸ EÖTVÖS 1978b, 164. p.

¹⁷⁹ FN 1843/4, 198–199. pp.

¹⁸⁰ FN 1843/5, 330–331. pp.

¹⁸¹ FN 1843/2, 44. p.; FN 1843/3, 263, 271, 321. pp.; FN 1843/5, 399–400. pp.; EÖTVÖS 1978a, 113. p.; EÖTVÖS 1978e, 398. p.; EÖTVÖS 1978f, 103. p.

¹⁸² EÖTVÖS 1978a, 87, 107. pp.

¹⁸³ FN 1843/2, 209, 254, 257, 277, 283. pp.; FN 1843/5, 393, 399. pp.; EÖTVÖS 1977, 126. p.; EÖTVÖS 1978a, 87–88, 107. pp.; EÖTVÖS 1978c, 213, 247. pp.

¹⁸⁴ FN 1843/2, 164. p.; FAYER 1900, 437. p.

hajtási rendszerekhez igazított különböző büntetési skálák kidolgozását.¹⁸⁵ A büntetés neve kifejezés mellett említ pénzbüntetést, vagyonvesztés büntetést, a politikai jogok korlátozását büntetesként, a szabadságvesztésen belül a rabságot és a fogságot, valamint az „infamans” büntetést.¹⁸⁶ A gályarabságról egy Bordeaux-ból az anyjának írt levélben tesz említést, egyrészt ez a bizonyíték arra, hogy az utazás során a levelekben számos értékes információt közöl, másrészt ebből nő ki a börtönügyi szakirodalmi tevékenysége.¹⁸⁷ A botbüntetés eltörlése mellett már a Véleményben kiáll, ezt folytatja egy 1840-ben a szólásszabadság kapcsán mondott országgyűlési beszédében, ahogy a későbbi cikkeiben is.¹⁸⁸ A halálbüntetés ellen szavaz az országos választmányban, és Szalaynak megírja, hogy a Themisben egy abolicionista cikket kíván közzétenni, de ez a tanulmány nem készül el.¹⁸⁹

A büntethetőséget megszüntető okok közül a reformellenzék a törvény előtti egyenlőség érvényesülésének, valamint a hatalommal való visszaélés elkerülése érdekében az uralkodó kegyelmezési jogának minél szűkebb körre szorítását követeli, Eötvös is csatlakozik ehhez.¹⁹⁰ Az elévülés fogalma kapcsán Frank könyvére hivatkozik, a vegyesházasságoknál pedig példaként hozza vissza az egyházi és a világi jogfelfogás közötti eltérésre.¹⁹¹ Ennek az információnak az elévülés büntetőjogban történő alkalmazása körüli későbbi szakirodalmi vita miatt van jelentősége.

A büntetőjog különös részébe sorolható kérdésekkel, az egyes bűncselekményekkel nem foglalkozik különösebben, azt viszont az országgyűlési vitában leszögezi, hogy a pontosan megfogalmazott tényállások képezik a büntető kódex egyik alapkövetelményét.¹⁹² Legtöbbször csak az adott bűncselekmény nevét említi, de anyagi jogi szempontból érdekes tartalmi kérdéseket nem érint, legfeljebb kriminálpolitikai megjegyzései vannak ezekkel kapcsolatban. Így merül fel a hazaárulás, a felségsértés, az összecsoportozás és lázadás, valamint a hűtlenség, utóbbinak a vagyonvesztő hatását az ösiség kapcsán említi.¹⁹³ A szóbeli vétség kifejezést a szólásszabadságról szóló beszédében használja, de nem bonyolódik bele a szokásos ellenzéki jogértelmezésbe.¹⁹⁴ A vármegyei körlevelek kinyomtatásának akadályozását sérelemként tárgyalja az országgyűlés, itt fejt ki azt az álláspontot Eötvös, hogy ha a körlevélben lázítás lenne, akkor ezt nem a cenzúra eszközével kell lehetetlenné tenni, hanem az erre vonatkozó törvény (büntető törvénykönyv) alapján kellene megbüntetni a szerzőket.¹⁹⁵ A megvesztegetés a

¹⁸⁵ FN 1843/2, 197–199, 221. pp.; FN 1843/4, 197, 200. pp.; FN 1843/5, 380. p.

¹⁸⁶ FN 1843/2, 44, 164, 320. pp.; FN 1843/3, 252. p.; FN 1843/4, 348. p.; EÖTVÖS 1978e, 462. p.; EÖTVÖS 1978f, 386. p.

¹⁸⁷ EÖTVÖS 1976, 110–111. pp.; SÖTÉR 1967, 48. p.; SCHLETT 1987, 34. p.; FENYŐ 1997, 107. p.; FENYŐ 2012, 512. p.

¹⁸⁸ FN 1840, 455. p.; FN 1843/4, 218. p.; EÖTVÖS 1978a, 118. p.; EÖTVÖS 1978d, 327, 337. pp.; EÖTVÖS 1978f, 287–289, 292. pp.; FENYŐ 1975b, 45. p.; FENYŐ 1975a, 123. p.

¹⁸⁹ FN 1843/5, 397. p.; FAYER 1902, 245. p.; EÖTVÖS 1977, 126. p.; EÖTVÖS 1976, 121. p.; NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 102. p.; FERENCZI 1903, 101. p.; BÉNYEI 1996, 44. p.; FENYŐ 1997, 102, 205. pp.

¹⁹⁰ FAYER 1902, 245. p.; EÖTVÖS 1977, 126. p.; FENYŐ 1987, 205. p.

¹⁹¹ FN 1843/2, 41. p.; EÖTVÖS 1978f, 412. p.; BÉNYEI 1972, 131. p.

¹⁹² FN 1843/2, 164. p.

¹⁹³ FN 1840, 244. p.; EÖTVÖS 1978b, 166–167. pp.; EÖTVÖS 1978f, 399. p.; FAYER 1902, 402. p.

¹⁹⁴ FN 1840, 454, 456. pp.

¹⁹⁵ FN 1843/5, 216–217. pp.

követek befolyásolási eszközöként és a büntetőjogi javaslatnál merül fel,¹⁹⁶ ahogy a rabszökés és ennek kapcsán az őrral való szembeszegülés is.¹⁹⁷

A gyilkosság kapcsán a csecsemőgyilkosságok okait érinti röviden, valamint az iparszerű zsebtolvaj és a gyilkoló fanatikus kapcsán jegyzi meg, hogy az utóbbi nem feltétlenül alábbvaló „belsőkép”.¹⁹⁸ A „mezei vétkek” a vidéki bosszú motiválta bűncselekmények gyűjtőneve Írországból Eötvös szerint, ahogy a béketörés is ott fordul elő.¹⁹⁹ Részben ennek kapcsán merül fel a gyűjtőfogalom is,²⁰⁰ de említ rablást és útonállást is.²⁰¹ A lopást és annak változatait (lólopás, zsebmetszés) hozza fel legtöbbször cikkeiben és felszólalásaiban, és így az orgazda is szóba kerül.²⁰² Az uzsora alatt azonban nem a bűncselekményt, hanem a szárazság idején nagy nyereséggel kecsegtető gabonakereskedelmet érti, tehát a köznap értelemben használja.²⁰³ A garázdálkodás és a megverés a nemesek büntetőjogi kiváltságával összefüggésben szerepel egy cikkében,²⁰⁴ az útlevél nélküli kóborlás pedig a státútum alkotás és így a megyénként változó bűncselekményi kör miatt vetődik fel.²⁰⁵ A kicsapongás nemcsak a bűncselekmény egyik elnevezése, hanem a vármegyei választásoknál lezajló garázda jellegű, súlyos sérülésekkel, nagy kárral, esetleg halállal járó cselekményeket lefedő kategória, amelyek meggátolására külön javaslatot vitat meg az országgyűlés.²⁰⁶

Az 1843. évi javaslatához tartozó kihágási todalékhoz is hozzászól Eötvös a szerencsejáték kapcsán, valamint Deák mellé áll abban a vitában, amelyben a kihágási tárgyú státútumok helytartótanácsához felterjesztéséről van szó.²⁰⁷ A diétán főként a városi kérdésnél tér ki a policziális vagy rendőri cselekményekre, büntetésekre és bíraskodásra,²⁰⁸ azonban tesz egy nagyon figyelemreméltó megjegyzést a bűncselekmények és a kihágások elhatárolására. Szerinte „a rendőri és büntető tekintetek között olly vékony és csekély a határvonal, hogy azt sok casuisticával is alig lehet tenni”, és ez eddig egyetlen kriminalistának sem sikerült.²⁰⁹

¹⁹⁶ FN 1843/2, 266. p.; EÖTVÖS 1978e, 566, 570. pp.

¹⁹⁷ FN 1843/2, 265. p.

¹⁹⁸ FN 1840, 244. p.; FN 1843/4, 219. p.; EÖTVÖS 1978b, 164, 175. pp.; EÖTVÖS 1978d, 306, 312. pp.; EÖTVÖS 1978f, 381. p.

¹⁹⁹ EÖTVÖS 1978b, 151–152. pp.; MAGYARICS 2013, 250. p.

²⁰⁰ FN 1843/5, 393. p.; EÖTVÖS 1978b, 154. p.

²⁰¹ FN 1840, 244. p.; FN 1843/4, 219. p.; FN 1843/5, 393. p.

²⁰² FN 1840, 300. p.; FN 1843/3, 252. p.; FN 1843/4, 219. p.; EÖTVÖS 1978b, 164. p.; EÖTVÖS 1978c, 221. p.; EÖTVÖS 1978e, 462. p.; EÖTVÖS 1978f, 381. p.

²⁰³ EÖTVÖS 1978f, 235. p.

²⁰⁴ EÖTVÖS 1978f, 278. p.

²⁰⁵ EÖTVÖS 1978f, 398. p.

²⁰⁶ FN 1843/4, 29. p.; FN 1843/5, 330–331, 399. pp.; EÖTVÖS 1978a, 113. p.

²⁰⁷ FAYER 1902, 407. p.; VARGA 1980, 96. p.

²⁰⁸ FN 1843/3, 189, 210, 321. pp.; FN 1843/4, 57, 257, 353. pp.; FN 1843/5, 399–400. pp.

²⁰⁹ FN 1843/3, 321. p.

IV. Összegzés

Eötvös József a centralista csoporton belül nem a büntetőjogi szakértő, azonban elszórt megnyilatkozásaiból kirajzolódik egy olyan reformpolitikus képe, aki ismeri a korabeli tágran vett büntetőjogi szakirodalmat és ezt szükség esetén a külvilággal meg is osztja. A szabadságjogi felfogásból eredezteti a kodifikált eljárás és anyagi jog bevezetését, modern alapelveket fogalmaz meg és szem előtt tartja a jogágon kívüli összefüggéseket is. Nem foglalkozik – nincs is rá alkalma – szabályozási részletkérdésekkel, azonban bármikor „elő tud kapni” egy fogalmat vagy elhatárolási elvet, hogy az adott törvényjavaslat belső koherenciáját megteremtse.

BEKE-MARTOS JUDIT*

Eötvös József és az összehasonlító jog

„If a man has any greatness in him, it comes to light, not in one flamboyant hour, but in the ledger of his daily work.”¹

I. Bevezetés

Báró Eötvös József államférfi volt, méghozzá kortársai közül az egyik legműveltebb és legintelligensebb. Mindez nem csak irodalmi, jogászai és politikusi tevékenységében mutatkozott meg, hanem abban is, hogy gondolatrendszere folyamatosan fejlődött és változott élete során. Hátrahagyott munkássága is bizonyítja, hogy nyitott volt az új dolgokra, meg akarta ismerni és érteni mindazt, ami idegennek hatott számára. Kortársai leginkább azért kritizálták, mert állandóan középben állt: forradalmárnak nem volt elég radikális, míg a konzervatívok túl haladónak ítélték.² Társadalomkritikát és politikai filozófiát is megfogalmazó művei kiállták az idő próbáját. Bizonyos gondolatai ma ugyanannyira aktuálisak, mint mikor papírra vetette őket. Vajon tud-e ma is jó tanáccsal és iránymutatással szolgálni mindaz, amit *Eötvös* a 19. század folyamán írt le; illetve az, hogy ma is értelmezni tudjuk mindazt, amit akkor írt automatikusan azt jelenti-e, hogy semmit sem fejlődünk az elmúlt két évszázadban

---

* Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest és Friedrich-Schiller-Universität, Rechtswissenschaftliche Fakultät, Jena

¹ MARKHAM, BERYL: *West with the Night*. North Point Press, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2001. 153. p.

² „Baron Joseph Eötvös is one of the prominent men of the day in Hungary, despite the disadvantage of youth and a handsome person, two attributes which frequently impede the process of politicians. A few years ago he was an Ultra-Liberal, refusing even to answer to his title; and dreaming bright and impossible dreams of universal freedom and happiness. His hand was as open as his heart; but fortunately he possessed no less judgment than enthusiasm; and as, gradually, he learnt to look with some misgiving upon his own generous scheme of world-wide emancipation and equality, he became more temperate and more practical in his views. He is still a Liberal, however, openly and fearlessly advocating the principles that he adopted, despite the high office held by his father under the Government; and he is an immense acquisition to his party, being as richly gifted in mind as he is in spirit, and replete with talent and energy.” MISS PARDOE: *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839-1840. Volume I*. George Virtue, Ivy Lane, London, 1840. 265–266. pp.

vagy csak azt bizonyítja, hogy adott problémák, ahogy adott gondolatok is, állandóak az emberi társadalom történetében?

2013-ban ünnepeltük Eötvös József születésének kétszázadik,³ és az Európai Unió működésének huszadik⁴ évfordulóját. Lehetséges párhuzamot vonni az előző gondolatai és az utóbbi gyakorlata között? „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra”⁵ több szempontból is tekinthető Eötvös főművének. Rendkívüli jelentőségű, összehasonlító természetű elméleti mű, elemzés és iránymutatás a korszaknak és aktív szereplőinek. Mégsem múlandó és időszaki mű, mert a gondolatok máig nem vesztek jelentőségükből, sőt, szinte hátborzogató, hogy mennyire aktuális ma is az, amit Eötvös 1851-ben papírra vetett annak ellenére, hogy fogalomhasználata a maitól némiképp eltérő volt. Az általam feltett kérdés vizsgálata szempontjából különösen az első kötet hetedik fejezete emelhető ki, ahol Eötvös a nemzetiséggel foglalkozik.

Tanulmányomban az összehasonlító jog legismertebb és legalapvetőbb eszközét segítségül hívva – a vizsgálat tárgyát képező jelenségek egymás mellé állításával – kívánom párhuzamba állítani az Eötvös által leírtakat az európai közösség egyes aktuális nehézségeivel és kihívásaival. Ez a metodika jövőbe mutató konklúzió levonására kevésbé alkalmas, de annak bemutatására elégséges, hogy a felmerülő kérdések és problémák milyen mélységig hasonlítanak egymásra a térben és időben egyaránt meghatározó különbség ellenére. Az összehasonlításnak ezen eszközével maga Eötvös is gyakran élt, mikor külföldi modelleket mutatott be, de átfogó horizontális analízis helyett csupán párhuzamba, azaz egymás mellé állította őket, mintegy meghagyva az olvasónak az értelmezést és a végső következtetések levonását.

II. Eötvös gondolatai

Az Uralkodó eszmék első kötetének hetedik fejezete a „*Ha a nemzetiségre törekvések a célt, melyet kitűztek, elérnék is, az európai emberiséget nem elégítenék ki*” címet viseli. Eötvös szerint a nemzetiség eszméje „*most előtérbe nyomult, és nagyobb befolyást gyakorol Európa valamennyi államára, mint e napiglan bármikor,*” míg ezzel egy időben „*nem bírt soha gyengébb alappal a népek viszonyaiban, mint jelenleg.*”⁶ A nemzet, illetve a nemzetiség fo-

³ Báró Eötvös József 1813. szeptember 3-án született Budán, in: http://mta.hu/mta_hirei/ketszaz-eve-szulett-eotvos-jozsef-a-reformkor-kiemelkedo-politikusa-az-akademia-egykori-elnoke-132432/ Letöltés ideje: 2014. augusztus 20.

⁴ Az Európai Uniót a korábbi európai egyesülésből létrehozó Maastrichti Szerződést 1992. február 7-én írták alá és 1993. november 1-jén lépett hatályba, in: http://europeanhistory.about.com/od/governmentandlaw/a/europeanunionhist_2.htm Letöltés ideje: 2014. augusztus 20.

⁵ A továbbiakban a szövegben Uralkodó eszmék. A mű eredeti címe A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra, azonban az újabb kiadásokban A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra címmel jelent meg.

⁶ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra – I. Kötet.* Magyar Helikon, Budapest, 1981. 246. p. (1981a)

galmai magyarázatra szorulnak a mai olvasó számára. Eötvös ebben a fejezetben csupán említést tesz a fogalom tartalmának a történelem során megfigyelhető változásáról,⁷ míg másutt ennél részletesebben foglalkozik vele, de pontos definíciót nem ad.⁸ Ezt valószínű szándékosan teszi, hiszen így szolgálja legjobban érvelését a kifejezés,⁹ az viszont kétséget kizáróan megállapítható, hogy azt nem a mai értelemben használja. Bizonyos szempontból behatárolja, hiszen egyes attribútumait meghatározza, míg másokat kizár, de egyértelmű megfogalmazást nem ad. A nemzetiség eszméjének dichotómiáját, mely szerint az 1840-es évek végén, illetve az 1850-es évek elején az a korábbi jelentéktelensége ellenére ismét előtérbe került, miközben a lehető leggyengébb alappal rendelkezett, szinte szó szerint ugyanígy írja le Eötvös a német nyelven 1850-ben – tehát az Uralkodó eszmék első kötete előtt egy évvel – megjelent „Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich” című politikai írásának előszavában.¹⁰

Eötvös érvelése meglehetősen komplex. Öt okot különít el egymástól, melyek a nemzeti különállást az évszázadok alatt indokolták és fenntartották. Ezek a fajok különfélesége, a vallás, az érintkezések ritkasága, a nyelvkülönbség és az előkor emlékei. Az első hármat a történelmi, társadalmi és infrastrukturális fejlődés eredményeként teljes mértékben megszüntté, míg az utóbbi kettőt fennmaradása ellenére a jelentéktelenségig elgyengültté nyilvánítja.

A fajok különféleségéről szólva Eötvös a faj kifejezést sem a mai értelemben használja.¹¹ Állítása szerint a népvándorlásokkal és a kereszténység általános elterjedésének eredménye-

⁷ EÖTVÖS 1981a, 247. p.

⁸ Így különösen az Uralkodó eszmék második kötetének első könyvében a második (A szabadság, egyenlőség és nemzetiség fogalmainak eredetéről és azon értelméről, melyet e fogalmaknak a polgárisodásunk folyama alatt jelen korunkig mindenkor tulajdonítottak) és ötödik (Azon értelem, mellyben a szabadság, egyenlőség és nemzetiség fogalmait az emberek legtöbbszörre veszik, ellentétben áll azzal, a melly értelemben e fogalmakat az államban valóítani törekvésnek) fejezetekben. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra – II. Kötet. Ernich Gusztáv könyvnyomdája, Pest, 1854. 13-28 és 56-59. pp. in: http://archive.org/stream/tizenkilencediks00et/tizenkilencediks00et_djvu.txt Letöltés ideje: 2014. augusztus 21.

⁹ „The best and most successful members of this generation, such as Baron József Eötvös, thought in terms of humankind rather than a narrowly conceived nation. As he wrote to his son in 1869, 'I am convinced that the duty of the individual is to work for the good of humankind according to his abilities, and I believe that if we work on the material and spiritual development of our fellow human beings in a certain circle called our homeland, we are in fact working on the development of the entire human race.'” FRANK TIBOR: *Acts of Creation: The Eötvös Family and the Rise of Science Education in Hungary*, in: ASH, MITCHELL G. – SURMAN, JAN (szerk.): *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire (1848-1918)*. Palgrave Macmillan, London, 2012. 115. p.

¹⁰ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. G.A. Hartleben's Verlag, Pest, 1850. 3. p. Az Uralkodó eszmék első kötetének hetedik fejezete tulajdonképpen ezen mű bevezetésének (3-14. pp.) bővített magyar nyelvű kiadása. Érdekes, hogy míg ezekkel a gondolatokkal kezdi a nagyobb közönségre számító német nyelvű írását, az egy évvel később megjelent jóval terjedelmesebb magyar nyelvű művében csupán a hetedik fejezetet szenteli ezeknek a kérdéseknek.

¹¹ A mai irodalomban, így különösen a kisebbségek jogállásával foglalkozó írásokban a faj (race) leginkább a különböző bőrszínre utal, míg az ettől gyakran csak mesterségesen elkülönített etnikum (ethnicity) kifejezés szolgál a földrajzi, nemzetiségi vagy akár törzsi eredetre. Így például az Amerikai népszámlálásnál, ahol a bőrszín

ként megvalósult szabad házasságkötéssel az eredetileg eltérő földrajzi helyszínről származó emberek oly módon keveredtek, hogy elkülönülésük – „a parányi zsidó nép kivételével” – a továbbiakban nem indokolható. Eötvös úgy fogalmaz, hogy Európát „vegyes fajok lakják.”¹² A fejezethez írt jegyzeteiben azt is kifejti, hogy akármennyire is bizonyítani próbálják Európa népei különállásukat, eredetük vizsgálatakor egyértelművé válik a közösség, valamint az azonos földrajzi és kulturális gyökerek. Szót ejt a franciákról, németekről, angolokról és Itália népeiről is mielőtt a magyarokat vizsgálná, hogy megállapíthassa utóbbiban a nemesség és nem-nemesség akár csak mechanikus elkülönítése sem nevezhető fajbéli különállásnak.¹³

A vallás szerepének értékelésénél Eötvös az ókorig nyúlik vissza. Megállapítja, hogy az ókorban a vallás és az erkölcs szabályozása is a törvényhozó feladatai közé tartozott, azok egymástól nem különültek el, majd hozzáteszi, hogy ugyanekkor az állam eszméje azonos volt a nemzetiségével, hiszen az utóbbi fogalmat (az Eötvös korabeli értelemben) az ókorban még nem ismerték.¹⁴ Elismeri, hogy a vallás, mint a nemzeti különállás eszköze – ami egyben többnyire állami különállást is jelentett – segítette önállóságuk megőrzésében azokat a népeket, akiket ellenséges erők körbevettek vagy gyarmatosítottak, de amióta erre nincs példa, azóta a vallás, illetve a 19. századi fejlődésekre utalva a vallásfelekezetek különfélesége nem szolgálhat nemzeti különállás alapjául vagy eszközüül.¹⁵ Valamelyest a saját korabeli egyházak védelmében fejti ki az ókori vallások és a kereszténység közötti alapvető különbséget, de továbbra is fenntartja azon állítását, amely nem csak ebben a munkájában, de más vallásfelekezetekkel és különösen a zsidósággal foglalkozó munkáiban is gyakran megjelenik.¹⁶ Eötvös nem volt nagy támogatója a keresztény egyházaknak és idősebb korára egyértelműen kialakult és felvállalt deizmusa sem növelte népszerűségét kortársai között.

Az érintkezések ritkaságának magyarázatánál Eötvös élesen szembeállítja a múltat saját jelenével. Állítása szerint korábban a népek csak a csatatéren találkoztak és így szükségképpen megtartották sajátosságaikat. Eötvös visszatér a közös eredetre, mert azt állítja, hogy bár közös eredettel rendelkeztek a népek, azok külön-külön fejlődtek, hiszen a későbbiekben csak a harcok során ismerkedtek másokkal. A harcok mellé társult az infrastrukturális állapot, a technika fejletlensége, mely megnehezítette vagy lehetetlenné tette az utazást, a nagyobb távolságok áthidalását. Ugyanitt sorolja fel a tudományokban való csekély részesülést, illetve a kereskedelem korlátozottságát, mindkettőt az utazások nehézségéhez társítva.

(pl. fehér, fekete) a faj kérdése alatt, míg az eredet (pl. latin) az etnikum alatt jelölhető meg. BEKE-MARTOS JUDIT – PAP ANDRÁS LÁSZLÓ: *Népszámlálás és etnikai adatok a tengeren innen és túl*. Föld-rész, 2009/3-4. 119–134. pp.

¹² EÖTVÖS 1981a, 246. p.

¹³ EÖTVÖS 1981a, 261–262. pp.

¹⁴ „In his Gleichberechtigung, Eötvös made it clear that the ruling ideas of his era included freedom, equality and nationality. He suggested in no uncertain terms that 'where the concept of the state is not synonymous with that of nationality this must by necessity lead to the dissolution of the former'.” FRANK 2012, 120. p.

¹⁵ Eötvös 1981a, 246–247, 262–263. pp.

¹⁶ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: *A zsidók emancipációja*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. (1981b)

Az ő korában azonban ezek a körülmények már megváltoztak, hiszen a vasút kiépítésével, ha az átlagpolgár számára nem is, de a társadalom egy korábbihoz képest szélesebb köre számára elérhetővé vált a „külföld,” ami elősegítette a nemzeti erkölcsök és szokások megismerését és azok egymáshoz való közelítését. Az európai kontinens országai egymás számára felfedezhetővé és megérthetővé váltak és idővel szükségképpen hasonultak is. „[H]onibbnak látszik az idegen föld”¹⁷ – írja a számos országot megjárta báró. Bár folyamatként mutatja be, azt egyértelműen kifejezi, hogy az érintkezések ritkasága a továbbiakban már nem szolgálhat a nemzeti egyéniség fenntartásának valós okául.

Már a nemzeti erkölcsök és szokások közös eredetet követő, de eltérő kiépítéséről tett eszmefuttatásnál említést tesz Eötvös a nyelvek különbözőségéről, mint eszközzel.¹⁸ A nyelvkülönbséget úgy tekinti, mint ami ellenállt a kihívásoknak és nem is fog teljesen megszűnni, de jelentősége túlságosan meggyengült. Egy szépirodalmi írótól természetes, hogy a nyelv különállóságát valamelyest védje. Mégis Eötvös azt állítja, hogy a saját korában a nyelvek különbözőségét már maguk a nemzetek sem kívánják különféleképpen kezelni, sőt azok csupán a szükség miatt fejlődtek elkülönülten, de a közös eredet itt is fellelhető. Megjegyzi, hogy ebbe az irányba történnek is lépések, hiszen minden nyelv nyelvjárások gyűjteménye, így hasonlóságok szükségszerűen fellelhetők közöttük. Eszmefuttatásának talán legfontosabb megállapítása itt az, hogy bár a „szavak dolgában rendkívül puristák az emberek; de az eszmékben és nézetekben egyetemességre törekednek.”¹⁹

Az ötödik elem, amit Eötvös a nemzetek különállóságának okaként említ nem más, mint az előkor emlékei, és azok szerepe a népek fejlődésében és különállásában. Ez nyilvánvalóan nem tud teljes mértékben megszűnni, hiszen a népek korábbi történelme, illetve annak legalább egy része ténylegesen sajátos és örökké az adott nemzet öntudatának része marad. A kérdést tehát úgy teszi fel, hogy vajon a múlt különbségei meg tudják-e akasztani a dolgok természetes folyamataként az adott korban jelentkező egységesülést? Ő maga úgy véli, hogy ennek jelentősége is túlságosan lecsökkent, ezért már ez sem szolgálhat a nemzetek különállóságának eszközeként, azaz a kérdésre adott válasza negatív. Elemzésében azonban továbbmegy.

Eötvös e kérdés valódi természetét az érzelmekre vezeti le, amelyek köztudottan nehezen mérhetők és értelmezhetők. Azt mondja, hogy a nemzeti történelem érzelmeket kelt életre, amelyek erejét szinte lehetetlen meghatározni, illetve az esetleges diszkrepanciát is nehéz megfigyelni, ami a hirdett és a valódi nemzeti érzelem között fennállhat. Ebben az esetben a nép érzelme és emléke a fejlődés akadályává válhat.²⁰ Ezután következik a hatalomelméleti eszmefuttatása. Itt a népből, mint felségből indul ki, ami ilyenként szükségképpen oszto-

¹⁷ EÖTVÖS 1981a, 248. p.

¹⁸ FRANK EÖTVÖS: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* című munkájára hivatkozva írja, hogy a nemzetiség esszenciális eleme az autonóm fejlődése, amit saját nyelve tesz lehetővé. FRANK 2012, 119. p. Lásd továbbá Eötvös 1850, 8. p.

¹⁹ EÖTVÖS 1981a, 249. p.

²⁰ EÖTVÖS 1981a, 250–251. pp.

zik más fejedelmek sorsában. Azonban alapvető különbség nincs *Eötvös* szerint a despotikus és a korlátlanul demokratikus állam között, mert mindkettőt érzelmek befolyásolják – előbbit a despota uralkodóé, míg utóbbit a népé – és ezen érzelmekre mindenhol udvaroncok és kamarások²¹ hivatkoznak anélkül, hogy az más forrásból megerősíthető lenne. Sőt, *Eötvös* ennél is tovább megy és állítja, hogy az emlékek a népé és nem a nemzeté.²² Felhívja olvasóit: próbálják akár csak egyetlen egy történelmi példával igazolni, hogy a nemzetiségi követelések valóban a nép érzelmeiből fakadnak. Szerinte ugyanis ennek az ellenkezője az igaz, és így a nép érzelmei és nézetei a nemzetiségi törekvések akadályát képezik.²³ *Eötvös* megállapítása szerint az emberi fejlődés állandó, annak csupán intenzitása ciklikus. Ezért is tartja az európai közeledést elkerülhetetlennek és a nemzetiségi különállás megőrzése iránti mozgalmat múltó fellángolásnak.

III. Az európai integráció és a nemzeti különállás

Eötvös imént részletesen bemutatott munkássága két gondolati csokorba fogható össze. Egyrészt rámutat a nemzetiségi törekvések előtérbe nyomulásában és hiányzó alapjaiban rejlő ellentmondásra, másrészt vázolja az öt fő okot a különállásra, amelyből érvelése szerint az első három – a fajok különbözősége, a vallás és az érintkezések ritkasága – teljesen megszűnt, az utolsó kettő pedig – a nyelvkülönbség és az előkor emlékei – bár valamelyest ellenálltak a történelmi fejlődésnek, jelentőségüket majdnem teljes egészében elvesztették. Ugyanezen két gondolatcsokor szó szerint alkalmazható és értelmezhető az európai egységesülés aktuális kihívásaira a 21. század elején.

1. A nemzetiségi törekvések a mai Európában

Eötvös, ahogy már említettem, nem határozta meg a nemzetiség fogalmát. Bár nála részben a mai értelemben vett etnikai kisebbséget is jelentette, mégis inkább a nemzeti közösség, a mai nemzeti eszme, illetve európai viszonylatban nemzeti szuverenitás kérdéskörébe eső témakörök a hangsúlyosak. Ilyen szempontból megállapítható állításának igazsága, amely szerint a múltban háttérbe szorult nemzeti törekvések ma előtérbe kerültek. Az európai egységesülés során a nemzeti különállás és függetlenség háttérbe szorult. Az eredeti ötlet, a kö-

²¹ *EÖTVÖS* 1981a, 252. p.

²² Itt meg kell jegyezni, hogy *Eötvös* a nép fogalmat is a maitól eltérő értelemben használja. Ahogy azt Balogh Judit is kiemelte „*Demokrácia és utilitarizmus, mint az államszervezés eszközei Eötvös József közjogi munkáiban*” című előadásában a VI. Szegedi Jogtörténeti Konferencián 2013. november 28-án, Szegeden, a nép fogalma *Eötvös*nél hol nyelvi közösséget, hol a mai értelemben vett elnyomott népet, hol pedig kifejezetten negatív tartalommal párosuló tömeget jelentett.

²³ *EÖTVÖS* 1981a, 253–254. pp.

zös európai piac, az elsődlegesen gazdasági együttműködés nem érintette és nem foglalkozott a különböző nemzetek sajátosságaival. Ahogy azonban az európai kooperáció egyre erőteljesebben haladt a politikai együttműködés felé, a nemzeti különállás, a szuverenitás megőrzése egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Manapság talán a leggyakrabban hangoztatott érv a szorosabb politikai együttműködés ellen a nemzeti szuverenitás és a nemzeti kultúrák különállásának megőrzése.

Eötvös másik állítása ezzel párhuzamosan szintén helytálló a mai Európa viszonylatában is, mert a „*nemzetiség eszméje nem bír soha gyengébb alappal a népek viszonyaiban, mint jelenleg.*”²⁴ Az európai integráció gondolata, az első mérföldkő, a Szén és Acélközösség²⁵ megalapítása óta rengeteget fejlődött. Számítalan célt tűzött maga elé, melyek egy részét megvalósította, míg másokat elvetett és újakat keresett helyette. Az eredeti ötlet a vámunió létrehozása volt. Ez az alapötlet az évek során bővült és úgy alakult át, hogy ma az Európai Unióra, mint politikai közösségre tekinthetünk, még akkor is, ha az nem jelent teljes egységességet.²⁶ Mai szemmel elég csupán a közelmúlt eseményeire visszatekinteni, hogy egyértelművé váljon: az európai piac gazdasági szempontból egyáltalán nem lenne versenyképes, ha nem lépne fel közösen a világ más gazdasági nagyhatalmaival szemben. A politikai együttműködés szorosabbra fűzése már nem ennyire egyértelmű és éppen a nemzeti önállóságot hangoztató politikai erők képviselői azok, akik úgy gondolják, hogy az Európai Unió tagállamai teljesen önállóan kell, hogy működjenek.²⁷ A magas szinten zajló nemzetközi és nemzeti politikai csaták ellenére azonban igaz, hogy a népek – ez esetben az adott ország földrajzi határain belül élő személyeket értve ez alatt – viszonyaiban a nemzetiség, az adott nemzethez tartozás kérdése valóban rendkívül gyenge alappal bír. Az európai együttműködés ún. „*négy alapszabadságából*”²⁸ az egyiknek, a személyek szabad áramlásának statisztikailag nehezen kifejezhető számú kedvezményezettje van. Az EU-n belül rengetegen élnek

²⁴ EÖTVÖS 1981a, 246. p.

²⁵ http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_eec_hu.htm Letöltés ideje: 2014. augusztus 24.

²⁶ Állandó vitatémának tűnik ma az Európai Unióban a politikai együttműködés szorosságának kérdése. Az Európai Unió Alkotmánya megbukott, de az alapszerződés legutóbbi módosításaként létrejött Lisszaboni Szerződés sok szempontból hivatalosan is megteremtette az Európai Unió alkotmányos rendjét. Részletes alkotmánytörténeti bemutatás: SCHÜTZE, ROBERT: *European Constitutional Law*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012. 37–44. pp. A Lisszaboni Szerződés magyar nyelvű szövegét lásd: http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/lisbon_treaty/index_hu.htm Letöltés ideje: 2014. augusztus 25.

²⁷ Egyre több a felszólaló európai föderalista, aki az Európai Egyesült Államok létrehozása mellett érvel. Tisztán látható, hogy a pusztán gazdaságilag együttműködő immár huszonnyolc európai ország számtalan hatásköri és illetékességi problémába ütközik. Ezek feloldása többnyire a szorosabb politikai együttműködés felé viszi az EU-t, de mégis vannak, akik ezt minden körülmények között ellenzik. Az európai föderalizmus elméletének kialakulását jól mutatja be SCHÜTZE, ROBERT: *From Dual to Cooperative Federalism*. Oxford University Press, Oxford, 2009. 14–73. pp. Az európai föderalizmus megvalósítása érdekében érvel: GOULARD, SYLVIE – MONTI, MARIO: *De la démocratie en Europe – Voir plus loin*. Flammarion, Paris, 2012.

²⁸ Az egységes Európában négy alapszabadságot határoztak meg: a személyek, a szolgáltatások, az áruk és a tőke szabad áramlását. http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_eec_hu.htm Letöltés ideje: 2014. augusztus 25.

másik tagállamban, mint amelyiknek állampolgárai. Döntéseiket elsősorban a lehetőségek és a gazdasági kínálat befolyásolja, nem pedig a nemzethez tartozás. Így az *Eötvös* által 1851-ben megállapított kettősség a mai nap is észlelhető az Európai Unió valamennyi tagállamában.

2. A nemzeti különállás okai és azok továbbélése, illetve jelentősége Európában

Eötvös öt okot nevezett meg, amelyek a nemzeti egyéniség fenntartását támasztották alá. A fajok különféleségét illetően azt állította, hogy a népvándorlás és a kereszténység által lehetővé vált házasságkötések eredményeként Európát az ő korában vegyes fajok lakták. Ez a folyamat az európai integrációval, de különösen a Schengeni Egyezmény megkötésével²⁹ sokszorosára bővült. Az Európai Unió tagállamainak állampolgárai a Maastrichti Szerződés hatályba lépésével egyúttal európai állampolgárok lettek, és így szabadon költözhetnek egyik tagállamból a másikba, illetve különösebb engedélyeztetési eljárás nélkül szabadon vállalhatnak munkát más tagállamban. Ezek a lehetőségek milliókat mozgattak meg az elmúlt évtizedekben, így már talán nem is lehet népvándorlásról beszélni. Az amerikai társadalomtörténetben oly gyakran használt olvasztótégely hatásmechanizmusa Európában is megkezdte működését.³⁰ A szüleik eltérő állampolgársága miatt kettős, vagy akár többes állampolgársággal rendelkező európaiak száma egyre csak nő, így ismét megállapítható – legalább is az állampolgárság szemszögéből nézve mindenképpen igaz az állítás –, hogy Európát vegyes fajok lakják. A fajok különfélesége tehát, ahogy már *Eötvös* korában sem, úgy ma sem adhat okot a nemzetek különállására.

A vallás elsősorban azért adott okot a nemzetek különállására, mert a vallásról, ahogy az erkölcsről is a törvényhozó rendelkezett az ókorban. Az állami és egyházi ügyek kettéválasztásával azonban nem csak a vallás, de a vallásfelekezet is elvesztette bármilyen befolyását a nemzetek viszonylatában. A szabad vallásgyakorlás és az egyházak kölcsönös és általános elfogadása *Eötvös* kora óta sokat fejlődött, így itt különösen igaz, hogy a vallási sokszínűség nem ad okot nemzeti különállásra Európában.

A harmadik ok *Eötvösnél*, ami szintén megszűnt már a 19. században az érintkezések ritkasága volt. Két okból sem lehetett a régmúltban más nemzetekkel érintkezni és együttműködni: a háborúk gyakorisága és az infrastruktúra hiánya miatt. A háborús konfliktus ki-robbanásának esélye a mai Európában (értve ezalatt főként az Európai Unió tagállamait) lé-

²⁹ Schengeni Egyezményben a tagállamok a határok teljes leépítéséről állapodtak meg, így a résztvevő tagállamok között határátkeléskor ellenőrzés nélkül lehet átlépni. A Schengeni Egyezmény magyar nyelvű szövegét lásd: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2013-0264+0+DOC+XML+V0//HU> Letöltés ideje: 2014. augusztus 25.

³⁰ Az Egyesült Államokba érkező bevándorlók többségében megőrizték gyökereiket, de gyerekeik már beolvadtak, többségük iskolázatással és házasságkötéssel vált amerikaivá. Erre a jelenségre használták a „melting pot,” azaz olvasztótégely kifejezést. A jelenség más helyeken is megfigyelhető, különösen ott, ahol nagy számban vannak bevándorlók, de az Európai Unió is jó példa, illetve egy-két generáció leforgása alatt még jobb példa lesz.

nyegesen lecsökkent, ennyiből előrelépést láthatunk *Eötvös* korához képest. Az infrastruktúra is hatalmas fejlődésen ment keresztül, hiszen ma már nem csak a vasút, hanem a légi közlekedés is könnyebbé teszi számunkra a távoli helyek elérését. Az uniós alapszabadságok itt is szerepet játszanak, hiszen a határellenőrzés megszüntetésével lényegesen leegyszerűsödött a másik ország területére való belépés, és a közös európai fizetőeszköz használata valóban elfeledteti a földrajzi különbségeket.³¹ Így *Eötvös* állítása megint igazolást nyer, hiszen a mai európai országok lakói minden akadály nélkül ismerhetik meg egymást, és idegen földről már alig beszélhetünk. Megállapítható tehát, hogy mindhárom ok, amit *Eötvös* a nemzeti különállás okaként jelölt meg, és már saját korában megszüntnek nyilvánított ugyanígy értelmezhető a mai Európa viszonyaiban.

A nyelvkülönbözőség és az előkor emlékei, ahogy *Eötvös* korában úgy a mai Európában is fennmaradtak, ellenálltak a támadásoknak, de jelentőségük meglehetősen csökkent. Az EU valamennyi tagállamának hivatalos nyelve egyúttal az Unió hivatalos nyelve is, és az Unió szervei által kibocsátott jogszabályok, valamint az összes, az állampolgárok számára fontos dokumentum hiteles fordításban is elérhető.³² A tagállamok állampolgárait a hivatalos eljárásokban megilleti az anyanyelv használatához fűződő jog gyakorlása, így bár a nyelvi különállás fennmarad, de egyre inkább érzékeli a lakosság az idegen nyelvek, elsősorban az angol nyelv ismeretének szükségességét. Ma már nincs olyan tagállam, ahol ne tanulnának a gyerekek legalább egy idegen nyelvet az általános tankötelezettség keretein belül. A nyelvkülönbözőség a nemzeti fejlődés során sokkal nagyobb szerepet játszott, mint manapság és hatása a nemzeti különállás fennmaradására csekély.

Az előkor emlékei a mai Európában ugyanolyan problémákat vetnek fel, mint *Eötvös* korában. A nemzeti történelem az adott nemzet tagjait érzelmileg érinti. Ezek az ellenségeségek az elmúlt másfél évszázadban nemhogy megszűntek volna, inkább erősödtek. Mindkét világháború olaj volt a tűzre, és számtalan nemzeti ellenérzés a mai napig is megmaradt. A hidegháború idején a vasfüggöny keleti oldalán inkább palástolni igyekeztek az ilyen típusú problémákat, ahelyett, hogy az ellentétek tényleges feloldására bármilyen valós erőfeszítést tettek volna. Azonban a 21. század elején már elmondható, hogy az európai politika szintjén ezek a helyi szinten néhol még mindig erősen érezhető ellenségeskedések nem jutnak szerephez.³³ Jelentőségük tehát az összkép szempontjából ugyanannyira eltörpül, mint *Eötvös* idejében. Ez sem szolgál a továbbiakban a nemzeti különállás fenntartásának eszközeül. Talán itt érdemes megemlíteni, hogy az európai politikai együttműködés szorosabbra fűzése nem szünteti meg a nemzeti különállást. A tagállamok állampolgárai továbbra is a tagállami közigazgatás alá tartoznának, az adott állam útlevelével utaznának és nemzeti ön-

³¹ Supra 28, 29; Az egységes európai pénznem, az Euró bevezetéséről lásd: http://ec.europa.eu/economy_finance/euro/adoption/euro_area/index_en.htm Letöltés ideje: 2014. augusztus 25.

³² http://europa.eu/about-eu/facts-figures/administration/index_hu.htm Letöltés ideje: 2014. augusztus 25.

³³ Talán a legjobb példa erre a földrajzi területeken is vitázó és a gazdasági hegemoniáért is egymással küzdő Németország és Franciaország, mert történelmi ellentétek ellenére mindketten az európai együttműködés első egyesülésének alapító tagjai voltak. Országaik érdekét nemzeti érdekük elé tudták helyezni a jobb jövő reményében.

érzetükből, tekintve, hogy az egy szubjektív érzelmi kérdés, semmit sem veszítenének el. Ismét párhuzam látható a mai európai kérdések és az *Eötvös* korabeli vitatémák között, hiszen itt is az érzelmekre csupaszítható ez a kérdéskör.

IV. Nemzetiség a 18. században

Miután *Eötvös* az általa megnevezett öt okot részben vagy egészben megszüntté nyilvánítja és a társadalmi közeledést Európában a természetes vagy akár törvényszerű folyamatok közé sorolja, megpróbál mégis olyan okot találni, ami a nemzeti mozgalom fellángolását indokolná. Ezt pedig a 18. század eseményeiben véli felfedezni, mert azt állítja, hogy saját korának törekvései a korábbi elnyomásra válaszoltak.³⁴

A 18. században kiteljesedett az abszolutizmus, ami a nemzetiség eszméjét szükségképpen veszélyeztette. A felső politikai vezetéshez közelebb álló társadalmi csoportokat, így a papságot és a nemességet nem érdekelték a nemzetiségi törekvések. A korlátlan uralkodói hatalom hanyatlásával egy időben azonban a néphez tartozás, a nemzeti erkölcsök tiszteletben tartása előtérbe került, és ennek kicsúcsosodása figyelhető meg a 19. század közepén. *Eötvös* azt állítja, hogy ez a jelenség is csak „*általános ellenhatás históriája*” és mint ilyen, nem lesz tartós.³⁵ Többek között azért sem, mert bár a nemzeti törekvések alapja az uralomra törekvés, annak megszerzésére, de különösen megtartására rendkívül kevesen képesek. *Eötvös* azonban azt is állítja, hogy a kudarc oka abban is keresendő, hogy a nemzeti törekvés égisze alatt uralomra szert tevő – szükségszerűen – kisebbség nem elégszik meg a megszerzett hatalommal, részben azért, mert szerepét az állam veszi át,³⁶ részben pedig azért, mert számos egyéb törekvés folyamatosan megújuló kihívásaival szemben kell állandóan győzedelmeskednie.

Eötvös bemutatja leendő kritikusainak nézeteit is, így különösen azokét, akik szerint a nemzetiségi törekvések célja nem az uralom, hanem az egyenlőség, és mihelyt azt elérték, a boldogság legmagasabb fokán fognak megállapodni. *Eötvös* nem ért egyet ezzel az érveléssel, mert úgy véli, hogy egyfelől a nép sosem az arany középutat keresi, hanem a szélsőségeket, másfelől sosem elégedett meg az elért hatalommal vagy a közös szabadsággal, sokkal inkább visszaélt azzal, és erre számos példa található a történelem során.³⁷

Eötvös érdeklődése az új, a más, az eltérő iránt itt is megmutatkozik, mert állandóan kételkedik saját nézeteiben és fontolóra veszi kortársai elgondolásait. Az Uralkodó eszmék el-

³⁴ EÖTVÖS 1981a, 256. p.

³⁵ Kiemelés módosítva. EÖTVÖS 1981a, 256. p.

³⁶ Itt ismét megjelenik *Eötvös*-nél a nemzetiség és az állam azonosítása annak ellenére, hogy az *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* című munkájából is egyértelműen kitűnik, hogy az állam és a nemzetiség közötti konfliktus esetén az előbbi felszámolását tartja szükségesnek. EÖTVÖS 1850, 36. p.

³⁷ EÖTVÖS 1981a, 258–259. pp.

ső kötetének hetedik fejezetének végéhez közeledve is ezt teszi. Felveti, hogy saját nézetei hibásak és a nemzetiségi törekvés célja valóban az egyenjogúság, a nemzetiségek egyenlősége. Felteszi ugyanakkor a kérdést, hogyha ez az állapot megvalósulna, meddig lenne fenn tartható. Eötvös szerint formai szempontból könnyű ezt az állapotot elérni, de a gyakorlatban kivitelezni már sokkal nehezebb, hiszen a nemzetiségek közötti pusztasági létszámbeli különbség már áthidalhatatlan egyenlőtlenséget eredményez.³⁸

V. Konklúzió

Eötvös megállapítása az, hogy a teljes egyenlőség a nemzetiségek között valószínűleg nem valósítható meg, de ha mégis, akkor sem tartható hosszan fenn, hiszen idővel a szabadság rovására megy, amit viszont egyetlen nemzetiség sem visel el. A szabadság a legfontosabb, ami nélkül nincs boldogság és megelégedettség. A nemzetiség elvét hirdetni „*annyi volt, mint fegyvert irányozni az állam ellen,*” holott a harc nem szül békét.³⁹

Így tehát Eötvös szerint nincs megoldás erre a problémára.⁴⁰ Ahogy a 21. században megfigyelhető európai problémák fennmaradása és hasonlósága mutatja, ez így igaz. Mégis bizakodó és pozitív maradt Eötvös, amikor azt írta, hogy „*[a]z emberiség eddigi haladásának alaptörvényei nem fognak egy rövid időszak által megcáfoltatni, s ennél fogva a legnagyobb bizonyossággal jósolhatjuk, hogy egyes nemzetiségek, melyek most öntudattal lépnek fel, talán hamarabb, mint hinnők, különállási követeléseikről le fognak mondani, s unokáink a nemzeti jogosultság nevében indított vitákban, melyek századunkat jelenleg izgatják, úgy hiszem, csak a vízbehálónak minden tárgy után hiú kapkodását fogják látni.*”⁴¹ Eötvös unokái még nem ezt látták, de talán máttól számítva a harmadik generáció már ténylegesen ezt fogja látni. Ebben csak reménykedhetünk.

³⁸ EÖTVÖS 1981a, 259. p.

³⁹ EÖTVÖS 1981a, 260. p.

⁴⁰ A nemzetiségi kérdésben végzett munkássága politikatörténeti és államtörténeti szempontból a legfontosabb és legmaradandóbb tevékenysége volt, de még így sem tekinthető egyértelműnek és általánosan elfogadottnak vagy akár azonosan értelmezhetőnek. „*The thesis that national aspirations set nations in antagonist positions is Eötvös's main contribution to the theory of nationalism. The principle entails that a necessary connection exists between cultural and political aspirations and, further, that struggles for national rights could end only in the dissolution of existing states, in forced assimilation processes, and, finally, in the formation of ethnically homogeneous nation-states. Eötvös accepted the status quo of the Neo Absolutism in 1850, for he regarded political repression as the only means to prevent the political consequences of cultural nationalism, or at least to decelerate the process of nations-building in the Danube region. Within the framework of the Habsburg Empire, Eötvös arrived at the conclusion that cultural and political nationalism must be separated – thereby invalidating the most important consequence of his own thesis on national antagonism.*” GÁNGÓ GÁBOR: *Joseph Eötvös*, in: CORNIS-POPE, MARCEL – NEUBAUER, JOHN (szerk.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe, Volume IV: Types and Stereotypes*. John Benjamins Publishing, Amsterdam/Philadelphia, 2010. 525. p.

⁴¹ EÖTVÖS 1981a, 254. p.

Az *Eötvös* korabeli társadalmi és politikai problémák, illetve a mai Európai Unió kérdései és problémái egymás mellé állítva hasonlóságokat mutatnak. *Eötvös* gondolatai ma szinte ugyanúgy aktuálisak és értelmezhetőek, ahogy 1851-ben. Ez mégsem jelenti feltétlenül azt, hogy az elmúlt évszázadok semmilyen fejlődést vagy változást nem hoztak. Inkább azt bizonyítják, hogy léteznek állandó problémák, amikkel minden kornak és társadalomnak meg kell küzdeni.

CSÁSZÁR KINGA

Eötvös József és az intézményes nőnevelés Somogyban

A kiegyezést követő években, így 1869-ben Magyarország területén a férfiak 32, a nőknek mindössze 20 százaléka tudott írni-olvasni.¹ Somogy megye vonatkozásában végzett kutatás erősíti a megállapítást, a női analfabéták mintegy 80 százaléka az alsóbb néposztályból került ki. Miután a korszakban a nők középfokú oktatásának csupán két intézménye létezett, a néhány éves múlttal rendelkező tanítóképző és a népiskolai törvény által újonnan létrehozott polgári leányiskola, a szakoktatás pedig kezdetben teljesen hiányzott, a nők művelődésügyének fejlődését a polgári korszakban az elemi népiskolai oktatás határozta meg. Amennyiben a népiskolai oktatás tárgyában született, báró Eötvös József nevéhez kapcsolódó 1868. évi XXXVIII. tc. (a továbbiakban: népiskolai törvény) célkitűzései az elemi iskolai képzésben közvetíteni kívánt tudásanyagot tekintve a gyakorlatban megvalósulnak, az alapfokú nőképzés radikálisan változott volna. Tanulmányomban azokat a körülményeket mutatom be Somogyban, amelyek miatt a gyakorlatban ezeket a célokat nem érték el sem a közvetíteni kívánt tananyag, sem a törvény által célzott kétszintű oktatási rendszer tekintetében.

I. A témaválasztás indokolása és a kutatás forrásai

A kiegyezést követően induló új közoktatási koncepció az elemi oktatás reformját és kötelező érvényű kiterjesztését, az alap- és középfokú szakképzés megvalósítását tűzte célul, és támogatta a parasztság öntevékeny működését. A program összekapcsolódott azzal a meggyőződéssel, hogy a magyar nemzet, a magyar kultúra felemelése csakis a műveltség kiterjesztésével lehetséges.²

A dualizmus-kori népnevelésügyről Somogy vármegyében terjedelmes szakirodalmat találunk, ebből azonban a nőoktatásra vonatkozó adatok túlnyomórészt hiányoznak.

¹ NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN: *Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége a nőképzés szempontjából.* In: Szerk. Csizmadia Andor (szerk.), *Jogtörténeti tanulmányok I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1966.* 55–72. pp.

² KELEMEN ELEMÉR: *A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években.* (A továbbiakban KELEMEN: *Kiegyezés.*) Somogy megye múltjából. 3. Kaposvár 1972. 137–168. pp.

A szerzők mintegy művelődéstörténeti érdekességként tesznek említést a nőnevelés egy-egy jelentős lépéséről.³ A nőoktatás megyei intézményeinek elemzése hiányos, egyedül a Kaposvári Államilag Segélyezett Polgári Leányiskola történetéről jelent meg egy monográfia 2002-ben.⁴

Kutatásom elsődleges forrását a Somogy Megyei Levéltárban őrzött iratanyagok jelentették. A nőoktatásra vonatkozó legtöbb adatot a *Somogy* c. hetilapban találtam, amely a népoktatási törvény elfogadásakor, különösen 1868 és 1882 között, a leánynevelés legnagyobb pártolója volt a megyében. Jobban mondva nem is maga a hetilap, hanem az a szabadelvű értelmiség lépett fel pártfogóként, amely az újság köré szerveződött. A város és a megye vezetése a népnevelési törvényben már 1868-ban előírányozott polgári leányiskola felállítását egészen 1882-ig odázta. A kérdésekről a *Somogy* c. hetilap értekezett, 1882 után azonban a téma a hetilapban is kifulladásra látszott.

Kelemen Elemér szerint nélkülözhetetlen forrása a megyei népnevelés-kutatásnak a csurgói állami tanítóképző tanáraink szerkesztésében mintegy 15 éven át (1881–1895) megjelent *Népiskolai Szemle*.⁵ Munkám során az is kiderült, hogy a királyi tanfelügyelő jelentések és a szórványosan fennmaradt iskolai évkönyvek szolgálhatnak kellő alappal a nőnevelés helyi intézményeinek feltárásához.

II. Az elemi népiskolai oktatás helyzete az Eötvös-féle népiskolai törvény hatályba lépése előtt

A modern népoktatási célok megvalósításának ellentmondásai, sikertelenségei az adott társadalmi és gazdasági környezet sajátosságaiban keresendők. A *Bach*-korszak erősza-
kos németesítő iskolapolitikájának emléke azt eredményezte 1861 után, hogy újra életbe lépett az 1848 előtti iskolaszervezet, és általános hanyatlás következett be a népoktatásban. A felügyeletet ismét az egyházmegyék látták el, még hozzá alacsonyabb szinten. Az oktatás helyzetét bizonyos kivételektől eltekintve közöny jellemezte.⁶ A közigazgatási hatóságok feladata az iskolaállítási és fenntartási kötelezettség és a tankötelezettség ellenőrzése maradt, a vármegyék közvetlen felügyeletet nem gyakoroltak. Az oktatásra vonatkozó állami intézkedések az alispán ügyvitelében találhatóak, de a főispánhoz intézett bizalmas tájékoztatásaiban már egyáltalán nem szerepel a téma. A vármegyei tisztiszek jegyzőkönyveiben is néhány jelentéktelen adat szól csak a népoktatásról. Az iskolák helyi felügyelője a lelkész volt, aki az esperesnek volt köteles beszámolni. A rendszer csúcán a helytartótanács állt, amely az elemi oktatásra a királyi főigazgatók által ügyelt.

³ KELEMEN ELEMÉR: *Adatok a népoktatás Somogy megyei történetéhez (1881–1918)*. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 11. Szerk. Kanyar József. Somogy m. Lvt., Kaposvár 1980. 321–355. pp.

⁴ FEKETE ANDREA: *A Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola története*. A szerző kiadása. Kaposvár 2002.

⁵ 1885-től jogutódja az Iskolai Szemle, amelynek célja, tartalma nem változott, de immár a megyei tanítóegylet, a csurgói járási népnevelési egylet és a Somogy megyei tanfelügyelőség lapja lett. In: KELEMEN ELEMÉR: *A Népiskolai Szemle*. (Adatok egy múlt századi megyei „nevelési-oktatásügyi közlöny” történetéhez). Somogy kulturális, társadalmi és gazdasági szemle. Kaposvár 1974. 6. sz. 58–65. pp.

⁶ KELEMEN: *Kiegészítés*. 137–168. pp.

A tantervi követelményekben is visszaesés következett be 1861 után. Az a visszás helyzet állt elő, hogy a katolikus iskolákban az 1845-ös előírások szerint tanítottak, míg a református iskolákban az 1858-as *Gönczy*-féle tantervet alkalmazták, amely tartalmilag bővebb volt, például „női tant” is tartalmazott.⁷ Itt meg kell jegyeznünk, hogy Somogyban a római katolikus egyház által fenntartott iskolák mindvégig túlsúlyban voltak.⁸ „Sok község úgy igyekezett csökkenteni tanügyi kötelezettségeit, hogy visszatarotta a 12 év felettieket, nem léphettek felsőbb iskolába, ezáltal a vasárnapi iskolák működtetése is feleslegesség vált.”⁹ Ez a körülmény később akadályozta az Eötvös-féle teljes elemi népiskolai képzési rendszer felállítását.”

A megyei statisztikák készítésének nehézségei, a pontatlan adatok és a jobb eredmény elérése érdekében kihagyott elemek ellenére, az 1862/63. tanévre vonatkozó megyei adatgyűjtés alapot ad arra, hogy képet alkossunk a dualizmus-kori fejlődés eredményeiről a népoktatás terén, legalábbis ami a számokat illeti. A vármegyében 1857-ben 316 település volt, ehhez adódtak a puszták és az uradalmi központok. Ellenben a hivatalos statisztikában mindössze 293 község adatai szerepelnek. A korszak megyei iskolaügyét kutató *Kelemen Elemér* feltételezi azt, hogy a hiányzó települések egy része nem küldte be az adatokat, egy része pedig a statisztika javítása céljából maradt ki az összesítés során. E szerint 293 község közül 266-ban működött egy vagy több felekezeti, illetve magániskola. 11 község maradt teljesen iskola nélkül. Ez a szám – *Kelemen Elemér* szerint – a valóságban a negyvenet is meghaladta, ugyanis nem szerepelnek a kimutatásban az uradalmi központok és puszták, ahol a cselédség gyermekei témánk szempontjából hátrányos helyzetben éltek. A felekezeti kisebbséghez tartozók gyermekei sokszor a meglévő elemi iskolába sem járhattak.

A megyei tankötelesek száma nehezen megbecsülhető. *Kelemen Elemér* szerint az iskolába járó tankötelesek aránya a hivatalos 89,4 százalékkal szemben 82 százalék körül lehetett, és közel 5000 gyermek nélkülözhetett minden oktatást (hivatalosan ez a szám 2652 volt). Ezek az eredmények is csak az őszi-téli hónapokra voltak igazak, a mezőgazdasági munkák idejére szinte elnéptelenedtek az iskolák a gyermekmunka szüksége, a járhatatlan utak, a ruha- és lábbeli hiánya miatt. A fiúk és a lányok iskolába járási arányai némi eltolódást mutatott a lányok hátrányára: a tankötelesek 53 százaléka volt fiú, az iskolába járóknak pedig az 53,4 százaléka.¹⁰ Ugyanakkor *Schwarz Gyula* 50 százalékra sem becsülte a korszakban az iskolába járó tankötelesek arányát.¹¹

A változások küszöbén, 1869-ben a 317 somogyi községből 294 küldött adatokat. E szerint 23 új iskola létesült 1863 óta, tehát már 271 községben volt elemi. Ami az iskolába járó tankötelesek számát illeti, a statisztika pozitív képet festett. Ennek oka azonban kézzelfogható: a ténylegesen iskolába járók számát csak a 6 és 12 év közötti tankötelesek számával vetették össze. A valóságban – ismétlő iskolák híján – közel 18-20.000 tankötelezett nem járt iskolába Somogyban. A hivatalos eredmény témánk szempontjára

⁷ PÉTERFY SÁNDOR: *A magyar elemi iskolai népoktatás*. I. kötet. Budapest 1896. 147–151. pp.

⁸ Tanfelügyelői jelentés. Somogy. XXIX. évf. 11. szám. 1893 (március 12.). és Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban: SML). Kgb. iratok. 263/1877.

⁹ SML. Alispáni iratok. 834/1863.; vö: Kelemen: *Kiegészítés*. 149–150. pp.

¹⁰ KELEMEN: *Kiegészítés*. 137–168. pp.

¹¹ PÉTERFY i.m. 157. p.

ból fontos adata, hogy országosan a 2875 iskolába nem járó gyermekből 640 volt fiú és 2235 leány.¹²

A vármegye 19. század második felére tehető fejlődése statisztikai adatokkal alátámasztható. A lakossága száma az 1860-as évektől erőteljesen növekedett. Addig, amíg 1827-ben 191.456 fő élt a megye területén, a kiegyezés idejére ez a szám 289.555-re nőtt.¹³

A parasztság művelődés iránti igényének spontán megjelenése az 1860-as években, amely gazdasági körök és olvasóegyletek szerveződésében fejeződött ki, találkozott az uralkodó osztályok bizonyos rétegének felismerésével, hogy a mezőgazdaságban is jobb a szakképzett munkaerő alkalmazása.¹⁴ Ezzel szemben egyre több hír jelent meg arról, hogy 1864–66 viszonyaihoz képest is megtorpanás, sőt visszaesés figyelhető meg a népoktatásban. Ilyen előzmények után szentesítette az uralkodó az 1868. évi XXXVIII. tc-t a népiskolai oktatás tárgyában, amelyet a szentesítés napján ki is hirdettek.

III. A népnevelési törvény fogadtatása a Somogy c. hetilapban

A népnevelési törvény hatályba lépése kapcsán felerősödtek az ellentétek a modern törekvéseket pártolók és a konzervativizmus képviselői között. Az ellenzők az állam túlzott befolyásától és a valláserkölcsi nevelés csorbulásától félték. Az *Eötvöst* támogatók, akik elsősorban a tanítóság köréből kerültek ki, a népoktatás állami rendezését kívánták, egységes és ingyenes állami oktatást és a tanítók felekezeti függetlenségét követelték.¹⁵ Azonban a kérdés hamar lekerült a napirendről, már 1869 helyi politikai harcai elterelték a figyelmet a nevelésügyről. A kezdetben alakult népnevelési egyletek is csendben széthullottak.

Az 1866. március 6. napján induló *Somogy c.* vegyes tartalmú hetilap, különösen a kezdeti időkben, támogatta a nőnevelés kiterjesztésének ügyét.¹⁶ *Tobak Benő*, a nőnevelés egyik jeles támogatója 1869-ben megjelent cikkében üdvözölte az új népoktatási törvényt. A tervezett tananyaggal kapcsolatban azonban kiemelte, hogy míg korábban a lányokat nem oktatták a fiúkkal egyezően írásra és számolásra, most nemüknél fogva a testgyakorlat és a polgári jogok és kötelezettségek oktatása alól lettek kivéve. Véleménye szerint e helyett jó lett volna, ha speciális női tanfolyamot tartottak volna nekik. Tehát annak ellenére, hogy a nőoktatás ügyének elkötelezett híve volt és fontosnak tartotta a társadalom által addig elhanyagolt kérdés rendezését, erősen érződik írásán a

¹² KELEMEN ELEMÉR: *A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő éveiben (1867–1870)*. Somogy megye múltjából. 4. 1973. 205–232. pp.

¹³ Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest 1871. 290–294. pp. T. MÉREY KLÁRA: *A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában*. In: *A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870–1918*. Szerk. Suri Károly. Kaposvár 1973. 7–22. pp.

¹⁴ KELEMEN: *Kiegyezés*. 137–168. pp.

¹⁵ KELEMEN: *Dualizmus*. 161. p.

¹⁶ NAGY ZOLTÁN: *Népoktatás a Somogy c. hetilap tükrében 1866–1890*. Sajtórepertórium. Kaposvár, 1966.

nők hivatásáról vallott hagyományos nézet.¹⁷ Nem véletlen, hogy ez lett a dualizmus korának hivatalos álláspontja a nők társadalmi szerepét illetően.

IV. Az 1868. évi XXXVIII. tc. célkitűzései a nőképzésben és ezek megvalósulása Somogyban

1. Az elemi iskolai oktatás

A népiskolai törvény nem tett különbséget fiú- és leánygyermek iskoláztatási kötelezettsége között, mindkét nemű gyermek részére egyaránt kötelezővé tette a hat évi mindennapi (6-12 év között) és a három évi ismétlő iskolai (15. életév betöltéséig) oktatást. Azt is rögzítette, hogy az elemi iskolai képzésben, ami a községi elemi iskolákat illeti, a 6-12 éves korosztály számára közvetített művelődési anyag teljesen egyenlő mindkét nemű gyermek vonatkozásában (1. és 55.§).

Miután Somogyban a lakosság többsége a mezőgazdaságban dolgozott, már 1868. februárjában olyan kompromisszumos megoldás született, amely a 10-12 éves korosztály számára a tanévet hat hónapra rövidítette (novembertől áprilisig) a szülők érdekeit figyelembe véve, és csak a kisebb korúaknak írta elő a folyamatos iskolába járást.¹⁸ Az eltérésre a népiskolai törvény 53. §-a adott lehetőséget azzal, hogy megengedte a földműveléssel foglalkozó községek részére, a rendes szünidőn kívül még további két hónapig csak vasárnap járjanak iskolába a növendékek. Az 54. § azonban előírta, hogy a szorgalmi időszak faluhelyen minimum nyolc, városban kilenc hónap legyen, aminek az iskolaszék már nem tett eleget.¹⁹

Az előírt tananyag közvetítése a valóságban a tanítók szakképzetlensége miatt jelentősen csorbult. Hozzájárult ehhez az is, hogy a törvény külön rendelkezéseket tartalmazott a hitfelekezetek tanintézeire nézve, amelyek könnyítést jelentettek a községi iskolák kötelezettségeihez képest. Ekképp a kötelezően oktatandó tárgyak körét is szűkebben határozta meg számukra.²⁰ Somogyban ez a különbség hatványozottan érvényesült. A törvény 23. §-a értelmében csak azok a községek voltak kötelesek népoktatási tanintézetet felállítani, amelyekben a hitfelekezetek nem tartanak fenn a törvénynek megfelelő népiskolát, továbbá ott is köteles a község közös elemi népiskolát állítani, ahol más hitfelekezethez tartozó legalább 30 tanköteles gyermek van, kiknek a szülei a fennálló felekezeti iskolát használni nem akarják.

A megyében a felekezeti jellegű egytanítós kisiskolák voltak túlsúlyban. 1869-ben a megye 368 iskolája közül 362 volt felekezeti, csupán 3 községi iskola működött, a további három magánjellegű volt. A községek épp ezért nem törekedtek saját erőből oktatási intézmények felállítására, és nem szívesen áldoztak egyházi intézmény bővítésére, felszerelésére. Az egyházi iskolafenntartók többnyire ragaszkodtak autonómiájukhoz,

¹⁷ TOBAK BENŐ: *Nőnevelésünk jelen állapota*. Somogy c. hetilap V. évf. 1869. 4. sz. (jan. 26.) 2. p.

¹⁸ KELEMEN: *Dualizmus*. 205–206. pp.

¹⁹ SML.IV.405.Somogy Vármegye Alispánjának Iratai. 4395/1872.

²⁰ NAGYNÉ SZEGVÁRI i.m. 56–59. pp.

és igyekeztek kiszorítani a más hitfelekezetekhez tartozó és a nem községbeli gyermekeket, hiszen anyagi áldozatot miattuk nem akartak vállalni. A helyzet jól mutatja a megyei vezetés viszonyulását a népoktatás kérdéséhez.

2. Az ismétlő iskolai oktatás

A népiskolai törvény rendszerében a teljes elemi népiskolai oktatás két nagy egységet foglalt magában, a 6 évig tartó mindennapi és a 3 évre terjedő ismétlő iskolai tanítást. Aki nem akart felsőbb népiskolába vagy polgáriba menni, az sem fejezte be tanulmányait, mert a 12 év feletti és általában akik a mindennapi iskola egészét elvégezték, kötelesek voltak ismétlő iskolába járni.²¹

A somogyi tanítók 1890-re kialakult egységes véleménye szerint az ismétlő iskolai oktatás nem érte el a célját. Ennek magyarázatát két körülményben látták. Egyrészt hiába volt hivatott egy új képzési formát létrehozni, amely pótolta volna a hiányzó gazdasági, ipari és kereskedelmi szakismereteket, a szülők általában még a 6 évet is sokallták az iskolapadban. Másrészt a kortársak szemében nem volt kívánatos, hogy a 13-15 éves leánytanítványok a kései órákban a fiúkkal együtt üljenek az iskolapadban, hiszen nem valósult meg a lányokat és fiúkat elkülönítő oktatás.²²

Az 1872-es királyi tanfelügyelői jelentés szerint olyan ismétlőiskola, amelyet a törvény előírt, egy sem volt Somogy megyében, később pedig már szó sem esett az intézményről. Némileg a vasárnapi iskolák pótolták a hiányát, de nem minden községben. A pusztaságokon és az uradalmakban továbbra is hiányzott az oktatás.²³ A törvény ismétlő iskolai oktatással elérni kívánt célját legjobban még az osztatlan falusi iskola tudta megvalósítani, azonban az oktatás csekély színvonala miatt ezeken a helyeken a hat osztály elvégzése sem ért annyit, mint máshol a népiskola négy osztálya. Tehát a teljes elemi népiskolai rendszer meg sem valósulhatott Somogyban, de a hatosztályú elemi tananyaga is csak papíron létezett. Sokkal nagyobb sikerük volt a szakmát adó alsó fokú ipari- és kereskedelmi iskoláknak, amelyek azonban akkor még csak a fiúk számára álltak nyitva.

A leányok ismétlő oktatásának vizsgálatát a század végéig teljesen figyelmen kívül hagyták. Tették ezt annak ellenére, hogy számukra semmi más szakoktatási lehetőség nem állt rendelkezésre. A tanítók olyan szakiskola létrehozása mellett érveltek, amelyben az egyszerű, értelmes háziasszonyok kellő ismereteket sajátíthatnak el. Ezeket délutáni *műveldék*²⁴ látogatásával látták megvalósíthatónak. Azt tartották volna a kor igényeinek megfelelőnek, ha a már meglévő ismétlő iskolák tovább működnek, a lányok elkülönített oktatásával, ahol pedig nincs még ilyen intézet, ott szüntessék meg a felső népiskolát, és alakítsanak a fiúk részére alsó fokú gazdasági, kereskedelmi és iparisko-

²¹ 1868. évi 38. tc. 48. §, 50. §. Magyar Törvénytár 1838-68. évi tv. cikkek. Budapest 1896.

²² Iskolai Szemle (a továbbiakban: Szemle). X. évf. 2. szám. Csurgó 1890. január 25.

²³ Somogy politikai és vegyes tartalmú hetilap (a továbbiakban: Somogy). 1873/20.

²⁴ A kifejezést a korabeli forrásból származik, amely arra az intézményre használta, ahol a lányok mintegy szakoktatásként a háziasszonyoknak kellő ismereteket sajátíthatnak el.

lákat, a lányoknak pedig ismétlő iskolákat.²⁵ Nyilvánvaló mindebből, a korszak iskolaüggyel foglalkozó szakemberei nem gondoltak arra, hogy a nők előtt az ipari és kereskedelmi pályát megnyissák.

3. A felsőbb népiskolákról

A népiskolai törvény úgy rendelkezett, hogy azok a falvak és városok községei, amelyek legalább 5000 lakost számlálnak, kötelesek felsőbb népiskolákat, vagy ha anyagi erejük engedi, polgári iskolákat állítani és fenntartani.²⁶ A törvény felső népiskolákról szóló fejezete a nőoktatásügy szempontjából szignifikáns, ugyanis direkt módon különbséget tett a fiúk és a leányok képzésében, mind a képzési időt, mind a tananyagot tekintve.

A lányokkal ellentétben a fiú tanulók számára az általános gyakorlati ismereteket közvetítő ismétlő iskolák később szakosodtak, azokból gazdasági, iparos és kereskedelmi továbbképzők létesültek, a leányok számára viszont ezek nem álltak nyitva. Ezért a női szakképzés egyik színtere a felsőbb népiskola lehetett volna.

A törvény azonban nem csak az oktatás időtartamát határozta meg rövidebb időben a leányok esetében (61. §), de az oktatandó tananyag megkülönböztetésével is kifejezte a nők szakképzése iránti alacsonyabb igényt. A magyar társadalom női hivatásról alkotott nézete itt figyelhető meg leginkább, amikor a fiúkkal ellentétben, akiket a törvény földművelésre, iparra, mezői gazdaságtanra, egyszerű számvitelre is oktatni rendelt, a nők esetében a hagyományos tárgyakon túl csak a női foglalkozásokra és a női kézimunkára való felkészítést írta elő (64. §).

Somogyban még a minimális törvényi célkitűzések sem valósulhattak meg, ugyanis 1867-70 között a megyei népoktatási intézetek közül teljesen hiányzott a felsőbb népiskola, később is csak három volt, de 1872-ben már ezeknek sem volt nyoma.²⁷ 1891-ben is csupán egy működött, ahol 14 leány tanulhatott.²⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy ez nem megyei sajátosság volt, a felsőbb népiskolák száma országosan is fokozatosan csökkent, de Somogyban 1882-ig a későbbiekben ismertetett polgári iskola sem működött.²⁹

V. Középfokú nőoktatás Eötvös rendszerében és Somogyban

A középfokú oktatást biztosító intézetek, így a gimnáziumok és a reáliskolák a kiegyezést megelőzően és az új iskolarendszerben is csak a fiúk részére álltak nyitva. A vizsgált korszakban a nők számára középfokú oktatást kizárólag a néhány éves múlttal rendelkező tanítóképző és a népiskolai törvény által újonnan felállított polgári iskola biztosított. Az 1867 utáni időszak egyik legjelentősebb oktatási intézményének előzménye a magán- illetve egyesületi kezdeményezésre *Veres Pálné* és a Nőképző Egylet közreműködésével felállított első középfokú leánynevelő intézmény volt.³⁰

²⁵ Szemle. X. évf. 2. szám. Csurgó 1890. január 25.

²⁶ 1868. évi 38. tc. 59. §. Magyar Törvénytár 1838-68. évi tv. cikkek. Budapest 1896.

²⁷ Somogy. 1873/20.

²⁸ Tanfelügyelői jelentés az 1891-92. tanévről. Somogy. XXIX. évf. 11. sz. 1893 (március 12.). 1. p.

²⁹ KELEMEN: *Dualizmus*. 225. p.

³⁰ SCHWARCZ GYULA: *Alkotmányosság és közoktatásügy*. Pest 1855, 12–14. pp.

Az 1870-es évek végén egyre több írás foglalkozott a Somogy hasábjain a felsőbb népiskolák hiányával. Különösen azt emelték ki, hogy a leányok magasabb kiképzése iránt egyáltalán nem történt intézkedés, nincs számukra középfokú oktatási intézmény vagy polgári iskola. Ez azért volt lesújtó, mert azt jelentette, hogy a lányok az elemi 4. osztályának elvégzése, vagyis 10 éves koruk után nem tanultak tovább.³¹

1. A polgári leányiskola

A népiskolai törvény szerint azon nagyobb községek voltak kötelesek felső népiskola helyett a fiú és leánynövendékek teljes elkülönítésével, felekezeti különbség nélkül polgári iskolát állítani, amelyek anyagi ereje ezt engedte.³² Ez a törvényi rendelkezés tipikusan azok közé tartozott, amelyek miatt *Tobak Benő* „kelet nélküli adásvételnek” nevezte a népiskolai törvény vezérszavait, ugyanis a törvény és végrehajtási rendelete nem tartalmazott erre vonatkozó véghatáridőt.³³

A törvény sajnos nem egyenlő súllyal rendelkezett a fiúk és a leányok polgári iskolai képzéséről, amikor a képzési időt eltérő mértékben, a fiúk számára 6, a lányoknál 4 évben határozta meg. Ezzel ellentétben nem tett különbséget a tananyagban, és nem emelte ki a női hivatásra nevelő tárgyakat sem. A korszak iskolaügyével foglalkozó szerzők azonban úgy vélik, hogy ezt nem tekinthetjük a női és férfi hivatás közötti egyenlőség elismerésének, inkább az intézmény gyors, átgondolás nélküli bevezetéséről volt szó. A korszakban feltétlenül élt a női hivatásról alkotott hagyományos kép. Ezt támasztja alá a Tanterv, amely egyezően a 28.999/1887. számú miniszteri rendelettel ugyancsak konzervatív nőképzést szolgált, és a fiúkkal szemben hátrányos megkülönböztetéseket tartalmazott. Az alaptárgyakat a fiúknál magasabb óraszámban írta elő és a nőket most sem tervezte felkészíteni közéleti szereplésre, csupán az általános műveltség biztosítására törekedett.

A nők szakképzése kimerült a családi hivatásra való felkészítésben, ipari pályán való elhelyezkedésükkel egyáltalán nem számolt a jogalkotó. A magasabb fokú humánirányú képzésüket a latin nyelv oktatásának hiánya kizárta. A nők rendkívüli tárgyként francia és angol nyelvet vagy zenét tanulhattak.³⁴ A leányok továbbtanulását, minthogy úgyszemint volt gimnázium és reáliskolai oktatás részükre, eleinte nem rendezték.

A magasabb nőnevelés intézményei, tehát a polgári és a felsőbb leányiskola, valamint az elemi tanítóképző között a kapcsolatot a vallás- és közoktatási minisztérium 28.999/1887. és 19.000/1887. sz. rendeletei teremtették meg. A polgári leányiskola IV. osztályának sikeres elvégzése belépést jelenthetett a felsőbb leányiskola V. osztályába, megfelelő francia nyelvismeret mellett, és az elemi iskolai tanítónőképezde I. osztályá-

³¹ NEUMANN JÓZSEF: *A kaposvári izr. hitközségi tanoda újjászervezése*. Somogy 28/1877. és Somogy 27/1879.

³² 1868. évi 38. tc. 67. §, 71. §. Magyar Törvénytár 1838-68. évi tv. cikkek. Budapest 1896.

³³ Tobak: *Nőnevelésünk*. 2. p.

³⁴ Tanterv a polgári iskolák számára az 1868-dik évi XXXVIII. tcz. értelmében. Néptanítók Lapja. 1869. október 14. szám. In: Nagyné Szegvári i.m. 62-65. pp.

ba. A felsőbb leányiskola VI. osztályából pedig életkor szerint az elemi iskolai tanítóképző III. osztályába nyerhetett a tanuló felvételt.³⁵

A Somogy Megyei Levéltárban hiányosan ugyan, de fennmaradtak a Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola értesítői, amelyek kiadására nem minden évben volt fedezet. Az első értesítő az 1896-97. tanévről szól, amelyben az igazgatónő a szülőket tájékoztatta az elhelyezkedési, illetve továbbtanulási lehetőségekről. E szerint a polgári IV. osztályát végzett tanulókat – a nőimunka-, nőikereskedelmi, posta- és távírda tanfolyamokkal – alkalmazhatták vasúti pénztárak kezelésénél; felvehették zongorai előképzettséggel a zeneakadémiára vagy zongora-tanítónői tanfolyamba; országos mintarajziskolába; iparrajziskolába, elhelyezkedhetnek a kézmű- és háziiparban; felvételt nyerhetnek az országos magyar királyi állami nőipariskolába; elemi tanítónői ismeretekkel szerezhettek munkatanítónői és ipartanítónői képesítést; ha valamely idegen nyelvet beszéltek és zenei ismeretekkel bírtak, felvételt nyerhettek az állami nevelő-nőképezdébe; óvónői képezdébe; tornatanítónői tanfolyamba akkor, ha óvónői, ipartanítónői, elemi- vagy polgári iskolai tanítónői oklevelet szereztek. Végezetül az 1895. évi 72.039. számú kultuszminiszteri rendelet alapján a legkiválóbbak az egyetemi képzésben is részt vehettek bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti szakokon. Az igazgatónő beszámolt arról, hogy az utóbbi években néhányan női-kereskedelmi iskolát végeztek és ipari és kereskedelmi pályán helyezkedtek el.³⁶

Miután az egyetemre belépés feltétele az 1883. évi XXX. tc. értelmében az érettségi vizsga volt, szükségessé vált a nők középiskolai oktatásának szabályozása is, ezért a törvény rendelkezett a leányok polgáriból vagy felsőbb leányiskolából magántanulói minőségben középiskolába való lépése feltételeiről.³⁷ Ezzel kapcsolatban az 1901-02. tanév értesítője tartalmazta, hogy a leányok a polgári IV. osztályából átléphetnek a főgimnázium V. osztályába, ha latin nyelvből és algebrából felvételi vizsgát tesznek.³⁸ A korábban leírtak fényében azonban úgy vélem, erre csak annak lehetett esélye, akinek magántanulóként lehetősége volt elsajátítani ezen ismereteket. Kaposváron az első leánygimnáziumot 1918-ban állították fel.³⁹

A polgári négy osztályt végzett nők 1888-tól telefonhivataloknál, 1910-től vármegyei segéd- és kezelőszemélyzet tagjaiként nyerhettek alkalmazást. 1911-től a kereskedelmi iskolát végzettek segédtiszt minőségben is dolgozhattak az addigi hivatali munkákon kívül.⁴⁰ Egyebekben a továbblépési lehetőségeket illetően az értesítők a kezd-

³⁵ SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola Értesítője az 1896-97. tanévről. Közli: Nagyné Csorba Mária igazgató. Kaposvár 1897. VI. A szülők tájékoztatásául. 64–70. pp.

³⁶ SML. 373.B.287.K15. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője az 1896-97. tanévről. Kaposvár, 1897-1938. 52–70. pp.

³⁷ Vallás- és közoktatási miniszter 72.039(XII.31.)sz. rendelete. In: SML. Értesítő 1896-97. tanév. 52–70. pp.

³⁸ SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője az 1901-1902. tanévről. Kaposvár 1902. XVI. 100. p.

³⁹ KELEMEN ELEMÉR: *Kaposvári dualizmuskori közoktatástörténetének vázlatja*. Somogy (Kulturális, Társadalmi és Gazdasági Szemle) Kaposvár 1973/3. 121–125. pp.

⁴⁰ 1888. évi 4334. sz. a. közmunka és közlekedésügyi miniszteri rendelet, és SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője az 1909–1910. tanévről. Kaposvár 1910. X. 54–55. pp., továbbá SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője az 1910–1911. tanévről. Kaposvár 1910. X. 54–55. pp., továbbá SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője az 1910–1911. tanévről. Kaposvár 1911. IX. 48–49. pp.

tekhez képest a korszak végéig nem tartalmaztak változást.⁴¹ Hiába akart 1888-89-es tanévre kiadott új tanterv szerves kapcsolatot létesíteni a magasabb nőnevelési intézményekkel, a megyében a csurgói tanítóképzőn kívül nem volt felsőbb képesítést adó intézmény nők számára. Nem volt felsőbb leányiskola, leánygimnázium is csak 1918-ban létesült. A legtöbb leány a 4. osztály után nem tanulhatott tovább, mert nem létezett olyan iskolatípus, ahol a gyengébb tanulók folytathatták volna tanulmányaikat. Általánosságban elmondható, hogy a legtöbben a polgári után férjhez mentek vagy tanítónőnek tanultak.⁴²

Az iskola hivatalosan megfogalmazott célja hazafias szellemű, művelt, szorgalmas, kötelességtudó, házas nők nevelése volt. A középosztály leányainak kívántak általános műveltséget és gyakorlati ismereteket nyújtani.⁴³ Az innen kilépett leányok alacsonyabb tisztviselői állásokat vállalhattak, a jobb tanulók nevelőnői, tanítónői pályára léphettek, néhányan felsőbb leányiskolában vagy női kereskedelmi iskolában, és szigorú felvételi mellett a gimnázium 5. osztályában tanulhattak tovább.⁴⁴

Különösen szembeűnő a vármegye és a város vezetésének hozzáállása a nők magasabb fokú iskolai képzéséhez a kaposvári polgári leányiskola felállítása kapcsán. Egészen 1882-ig húzódott a kérdés megoldása, hiába írta elő a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1874-ben a tanfelügyelőknek, hogy gondoskodjanak ezen iskolák egy éven belüli felállításáról.⁴⁵

A kaposvári államsegélyes polgári leányiskola felállításának állomásairól a *Somogy* c. hetilap rendszeresen beszámolt. A lap szerint a kezdeményezés alulról indult.⁴⁶ Sokkal valószínűbb azonban, hogy a leánypolgári felülről jövő kezdeményezésre alakult, addig szó sem volt róla a képviselő-testületben, amíg a város küldöttsége a vallás- és közoktatási miniszterhez nem fordult 1880-ban a városi gimnázium ügyében. A miniszter erre vonatkozó pozitív válaszát az államsegélyes polgári leányiskola felállításához kötötte, de az alapítás ekkor is meghiúsult.⁴⁷

1882-ben ismét a hetilap állt az ügy mellé. További fontos segítséget nyújtott, hogy a megyegyűlés tizenkétezer forint kölcsönt szavazott meg az alapításhoz.⁴⁸ Az iskola élére *Csorba Máriát* nevezte ki a kultuszminiszter, aki 38 éven át vezette az intézményt és érdemeiért arany érdemkeresztben részesült.⁴⁹ A polgári leányiskola első évfolyamára 54 leány jelentkezett, akik közül 34-et vettek fel. A tanulók többsége 10–12 éves volt. A kislányok a helyi állami elemi iskolából, a helyi zárdai elemi iskolából, a kapos-

⁴¹ SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője az 1896–97., 1898–1902., 1906–1916. tan évekről. Kaposvár, 1897–1938.

⁴² BEREZSK SÁNDOR: *Kaposvár története 1425–1925*. Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. Budapest 1925. 44–160. pp. és 210–226. pp.

⁴³ SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője az 1909–1910. tan évekről. Kaposvár, 1897–1938. 54. p.

⁴⁴ SZABÓ MIKLÓS: *A közoktatás fejlődése. A századforduló iskolarendszerének főbb jellemzői*. mek.iif.hu. In: Fekete i.m.

⁴⁵ Vallás- és közoktatásügyi miniszter 19.425/1874. sz. utasítása. SML. SML. IV.405. Somogy Vármegye Alispánjának Iratai. 5005/1874.

⁴⁶ TOBAK BENŐ: *Egy fontos társadalmi érdek*. Somogy. XII. évf. 1878. 38. sz. (szept. 17.) 1–2. pp. és Polgári iskolát Somogy vármegyének. Somogy. XVI. évf. 1880. 10. sz. (márc. 9.) 1. p., valamint Somogy. 1880/34.

⁴⁷ BEREZSK i.m. 44–160. pp.

⁴⁸ CSÁKÁNYI: *Polgári leányiskola*. Somogy. XVIII. évf. 1882. 13. sz. (márc. 28.) 1–2. pp.

⁴⁹ Kaposvári községi felsőbb leányiskola. Somogy. XVIII. évf. 1882. 39. sz. (szept. 26.) 2. p.

vári izraelita elemi iskolából, vagy más vidékről, illetve más polgári iskolából jöttek. A Somogy c. hetilap csak 35 jelentkezőről számolt be, de ezt is kellemes csalódásként jellemezte, ugyanis 10-12 főnél többre nem számított a közvélemény.⁵⁰

Az iskola sokáig áldatlan körülmények között működött, kezdetben bérleményben. Csak 1887-ben, a városháza átalakításával került végső helyére.⁵¹ A tanulók száma fokozatosan emelkedett: az 1915/16. tanévben a beíratott tanulók száma már 308 volt (278 rendes és 30 magántanuló).⁵²

Csorba Mária kezdeményezésére 1888-ban délutáni ipartanfolyam indult a polgári-ban olyan leányok számára, akik nem voltak az iskola rendes tanulóí. A képzést a 39.920/1898. (VIII.4.) sz. miniszteri rendelet szabályozta, elnevezése „a polgári leányiskolákkal kapcsolatos női kézimunkatanfolyam” lett.⁵³ Az iskolában a rendes tanmenet keretében egyébként már az 1885/86. tanévtől rendszeres oktatásban részesültek a tanulók a női és iparmunka minden ágában, a fényűző munkákat kivéve.⁵⁴ A javaslat a szegényebb sorsú lányoknak akart kenyérkereseti lehetőséget biztosítani, de valódi célja a zugiskolák ellehetetlenítése volt.⁵⁵

A kaposvári polgári 1901-02. évre vonatkozó értesítője arról tájékoztatta a szülőket, hogy a polgári leányiskolákkal kapcsolatos munkatanfolyamok elvégzése után – természetesen csak akkor, ha az előírt elméleti tárgyakból magánúton felkészülnek – állami vagy felekezeti elemi tanítónő-képzőintézeteknél munkamesternői képesítést szerezhetnek.⁵⁶

Somogyban az 1894-95. tanévben 130 leány és 54 fiú járt polgárba, valószínű, hogy mindannyian Kaposváron.⁵⁷ Az adminisztráció iránti igénnyel párhuzamosan nőtt a kereslet a leánypolgári iskolák felállítására is. A 20. század első évtizedében több létesült megyeszerte, zömmel egyesületi- vagy magánfenntartásban, amire a népiskolai törvény lehetőséget adott. Szigetváron 1905 júliusában nyílt magánfenntartásban leánypolgári.⁵⁸ Csurgón 1905 szeptemberében egyesületi leányiskola kezdte meg működését.⁵⁹ Az állami támogatás reményében 1908 körül megtörtént a községecsítés, amellyel segélyhez jutott és rendezni tudta a tanítónők fizetését, de rossz anyagi helyzete miatt mindvégig harcolt az államosításáért.⁶⁰ Az Államilag Segélyezett Községi Polgári Fiúiskolával kapcsolatos *Nagyatádi Egyesületi Polgári Leányiskola* 1904 óta állt fenn. Ezt az intézményt a tanfelügyelő 1913-ban úgy jellemezte, hogy paródiája az ilyen jellegű intézeteknek, szegényes és tanítóhiánnyal küzd.⁶¹ 1916-ra azonban már kedvezőbb

⁵⁰ Az iskola a Zrínyi Ilona nevet később, 1926-28 körül vehette fel. In.: Fekete i.m.

⁵¹ Somogy. XXXVI. évf. 49. sz. 1899. (dec. 3.).

⁵² A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola értesítője az 1915-1916. tanévről. Közli: Nagyné Csorba Mária igazgató. Kaposvár, 1916.

⁵³ SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője az 1898-99. tanévről. Kaposvár, 1899. XIV. 71–74. pp.

⁵⁴ Somogy. 1885/35. sz. és SML. Értesítő 1898-99. tanév. 27. p.

⁵⁵ Szemle. Csurgó 1888. június 10.

⁵⁶ SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője az 1901-1902. tanév. Kaposvár, 1897–1938. 13. p.

⁵⁷ Alispáni egynegyedéves jelentés. Somogy. XXXI. évf. 6. sz. 1895. (febr. 10.) 1.o.

⁵⁸ Tanfelügyelői jelentés. SML. IV.412. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának Iratai. 184/1905.

⁵⁹ Csurgó és Vidéke közéleti és kulturális hetilap (a továbbiakban: Cs. és V.) XIII. évf. 29. sz. 1905. (július 16.) 3.o.

⁶⁰ Cs. és V. XVIII. évf. 22. sz. 1911. (május 21.).

⁶¹ Tanfelügyelői jelentés. SML. IV.412. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának Iratai. 99/1913.

eredményeket tudott felmutatni, akárcsak az 1915-ben alakult *Marcali Egyesületi és Barcsi Egyesületi Polgári Leányiskolák*. A barcsi iskolának megfelelő épülete is volt, és 77 tanulót képzett jó eredménnyel, ellenben a marcali áldatlan körülmények között, nedves, nyirkos épületben, felszerelések nélkül és kis létszámmal működött.⁶²

Bár a tanítás a rossz körülmények közt működő iskolákban is nagy buzgalommal folyt, a megye 11 polgári iskolája közül egy sem felelt meg a minimális követelményeknek. Megfelelő anyagi forrás hiányában a helyiségek, felszerelések hiányosak voltak, csak a Szigetváriak volt megfelelő épülete, felszerelése pedig a kaposvári lánypolgári és a Szigetvári fiú- és leánypolgári iskola rendelkezett. A többi megyéhez képest sok volt az egyesületi szervezésű iskola, amelyet az anyagi erő előzetes felmérése nélkül alapítottak. A királyi tanfelügyelő 1916-ban azt javasolta, hogy a háborút követően ezekkel az iskolákkal szemben szigorúbban kell eljárni, és felül kell vizsgálni azt is, szükséges-e a fennmaradásuk.⁶³ Az 1918-as tanfelügyelői jelentés már csak a marcali és barcsi polgári leányiskolát tartotta számon.⁶⁴ Ennek ellenére a kaposvári községi jellegű polgári leányiskolának sem volt könnyű helyzete, ugyanis a község azzal a feltétellel vette át a magánkezdeményezésre létrejött iskolát, hogy annak költségeihez nem kell hozzájárulnia. Ezért az iskola saját magát tartotta fenn részben államsegélyből, részben a tandíjakból; arra egyebekben senki nem akart áldozni.⁶⁵

Az 1880/1881-es tanévben országos szinten 110 polgári iskola működött, ebből 57 fiú- és 53 leánypolgári volt. Ez a szám folyamatosan nőtt, az 1912–1913-as tanévben már a 498-at is elérte.⁶⁶ A növekvő igény ellenére a polgári nem tudott beilleszkedni az új oktatási rendszerbe. Nem volt sem általánosan képző, sem szakiskola, nem adott érettségi bizonyítványt és nem nyitotta meg az egyetemek kapuit, ezért a korszak végéig a kispolgárság művelődés iránti igényét elégítette ki. Az 1924. évi XI. tc. egy sajtóigazgatási „iskolafajnak” minősítette, majd 1945-től fokozatosan felváltotta az általános iskola.⁶⁷

2. Tanítónőképzés

A népiskolai törvénynek a női középfokú képzés biztosítására volt azonban egy jobb eszköze is, mégpedig a tanítónőképzéskről történt első átfogó állami rendelkezés. A tanítónőképezdek Somogyban hosszú ideig az egyetlen biztos értelmiségi pályát jelentették a nők számára.⁶⁸ Témánk szempontjából fontos, hogy az 1860-as években létesített 5 állami tanítóképző közül egyet Csurgón nyitottak meg 1869-ben. A jelentkezők létszáma rohamosan nőtt, sokszor olyan leányok is jelentkeztek, akik nem kívántak tanítónőként elhelyezkedni, csupán magasabb szintű ismeretekre vágytak. A megnövekedett igény terhelte a felvételi bizottságot, a gyakori elutasítások pedig megviselték a

⁶² Tanfelügyelői jelentés. SML. IV.412. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának Iratai. 33/1916.

⁶³ Tanfelügyelői jelentés. SML. IV.412. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának Iratai. 33/1916.

⁶⁴ Tanfelügyelőség havi jelentései. SML. IV.412. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának Iratai. 38/1918.

⁶⁵ Tanfelügyelői jelentés. SML. IV.412. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának Iratai. 33/1916.

⁶⁶ Fekete i.m.

⁶⁷ BERECZK i.m. 104–117. pp.

⁶⁸ TOBAK: Nőnevelésünk. 2.o.

jelentkezőket is. Ezért 1880-ban miniszteri rendelet jelent meg arról, hogy a felvétel feltétele a kitűnő előképzettségen kívül a pályán maradás is.⁶⁹

Az állami tanítónőképzésnek abból a szempontból is volt jelentősége, hogy a népis-kolai törvény tiltotta a koedukációt a felsőbb nép- és a polgári iskolákban, ugyanakkor nem gondoskodott megfelelő tanerő képzéséről.⁷⁰ Ezen a helyzeten javítottak tehát az új oktatási intézmények, bár meg kell jegyezni, hogy a dualizmus-kori iskolapolitika hátrányos megkülönböztetést alkalmazott a női tanítókkal szemben és leginkább „olcsóságukra” apellált, azaz illetményük alacsonyabb volt a férfi tanítókénnél.⁷¹ A kaposvári községi iskolaszékbe először 1879-ben választottak női tanítót egy segédtanítói állásra. Ezt megelőzően Nagyatádon és Szigetváron is alkalmaztak már tanítónőt, de ekkor éppen csak a kaposvári izraelita iskolánál. A kortársak úgy ítélték meg, hogy kiállják a versenyt a férfitanítókkal, és vélhetően az alkalmazásuk körüli előítéletek megszűnésével nőni fog jelenlétük, különösen a felsőbb leányosztályokban.⁷² A hivatalos statisztikai adatok szerint Somogyban 1872-ben még nem alkalmaztak tanítónőt az elemi iskolákban, 1881-ben már 12 fő állt alkalmazásban. 1893-ban 539 tanítóból 31 volt nő, a századfordulón, 1899-re ez a szám 61-re emelkedett.⁷³

VI. Női szakoktatási intézmények

A leányok részére a korszak kezdetén a szakoktatás a tanítóképzésen kívül teljesen hiányzott. Háziipart 1879-ig csak Csurgón oktattak, majd egy évvel később a tanfolyam a megyében további 25 helyen indult.⁷⁴ 1894/95-ös tanévben Somogyban 758 ipartanuló volt, akik kivétel nélkül fiúk voltak.⁷⁵

Női kereskedelmi tanfolyam 1891 októberében indult Kaposváron, *Mesits György* igazgató-tulajdonos intézetében, és egy évig sem működött: a források szerint már 1892. május 31. napján befejezte munkáját. Addig könyvvitelt, kereskedelmi számtant, kereskedelmi és váltóismereteket, irodai munkálatokat, magyar és német levelezést, áruismeretet, kereskedelmi földrajzot, szépírást, valamint külön díjazás ellenében gyorsírást oktattak azon 18 évnél nem idősebb leányok számára, akik a polgári vagy a felsőbb leányiskola négy osztályának tananyagából legalább elégséges eredménnyel vizsgáltak, vagy felvételi vizsgát tettek. Kivételesen kerülhetett csak sor 18 évesnél idősebb nő felvételére.⁷⁶

Ez a tanfolyam a vallás- és közoktatási miniszter 40.766/1891. (IX.22.) számú rendelete alapján az 1892/93-as tanévtől a kaposvári polgári leányiskola mellett működött. Célja a nők alsóbb fokú kereskedelmi foglalkozásokra történő felkészítése volt, azért, hogy rövid idő alatt és kevés anyagi ráfordítás mellett biztos kenyérkereseti lehetőséget

⁶⁹ Somogy. 1880/24. sz.

⁷⁰ SÁFRÁN GYÖRGY: *Zirzen Janka és az egységes magyar nőnevelés kezdete*. Szeged 1942. 36. p.

⁷¹ NAGYNÉ SZEGVÁRI i.m. 67. p.

⁷² Somogy. 1879/37. (szept. 16.).

⁷³ Tanfelügyelői jelentés. Somogy. XXIX. évf. 11. sz. 1893 (március 12.). 1. p.

⁷⁴ Somogy 1881/16. sz.

⁷⁵ Alispáni egynegyedéves jelentés. Somogy. XXXI. évf. 6. sz. 1895 (febr. 10.) 1. p.

⁷⁶ Somogy. XXVII. évf. 39. sz. 1891 (szept. 29.) 2. p.

adjon számukra. A miniszteri leirat azzal indokolta a rendelkezést, hogy a leányok e területen való alkalmazása sikeresnek mutatkozott, keresett munkaerő a kereskedelmi szakismeretekkel bíró nő olyan helyeken, ahol „drágább” segédszemélyzet nem alkalmazható, vagy az üzletet inkább nők látogatják, hiszen „szerényebbek az igényeik”, előzékenyek, megbízhatóak.⁷⁷

A polgári iskola tárgyalása során már szó volt az iskolában az 1885/86-os tanévtől indult női és iparmunka rendes tanterv keretében történt oktatásáról, amely tanfolyam 1888-tól délutáni ipartanfolyammal bővült azok számára, akik a polgárit egyébként nem látogatták. A tanfolyam keretében női kézimunkát tanulhattak a diákok. 1902-től bizonyos az, hogy e munkatanfolyam elvégzése után – ha az előírt elméleti tárgyakból magánúton felkészültek – állami vagy felekezeti elemi tanítónő-képzőintézeteknél munkamesternői képesítést szerezhettek.⁷⁸

VII. A népiskolai törvény eredményei Somogyban

Az előzőekben feltártuk azokat a társadalmi, gazdasági és politikai körülményeket, amelyek miatt Somogyban még a törvény által támasztott minimális célokat sem sikerült a korszakban elérni a közoktatás terén. Az első nagyobb arányú iskolafejlesztésre 1878 és 1884 között került sor, majd a második hullám a 20. század első évtizedében valósult meg. A Somogy közoktatási viszonyait vizsgáló szerzők arról számolnak be, hogy a törvény hatályba lépését követő kezdeti fellángolást már 1872-től nagymérvű megtorpanás követte, amely 1878-ig tartott és a teljes polgári korszakra kihatott. Ezért a megyében a népoktatási törvényben előírt feltételek csak a századfordulón teremtdtek meg, akkor sem kielégítő módon.⁷⁹ A tanfelügyelői jelentések még a korszak végén is rendre arról számoltak be, hogy sem a szülők, sem az iskolák, illetve a községi hatóságok nem tartják be kellő szigorral az általános tankötelezettségről szóló törvényt.⁸⁰

Nagy előrelépés a hátrányos helyzetben élő gyermekek iskoláztatása szempontjából, hogy az 1894/95. tanévről szóló jelentés szerint 22 puszta iskola létesült. Ekkor már 290 községnek volt helyben saját iskolája. A tanévben az elemi iskolai korú tankötelezett leányok 91 százaléka járt iskolába, amely arány nagyjából megegyezett a fiúk iskolába járási szokásaival. Ismétlő iskolába a leányok jártak többen, a 13-15 év közötti tankötelesek 90 százaléka, szemben a fiúk 86 százalékaival.⁸¹ Ugyanakkor az iskolába egyáltalán nem járó tanköteles leányok többségben voltak fiútársaikkal szemben, csaknem 30 százalékkal megelőzték őket e tekintetben.⁸²

A száraz statisztikai adatokkal szemben sokkal szemléletesebb, hogy Kaposváron még 1897-ben is mintegy 400 iskolaköteles gyermek nem járt iskolába.⁸³ Továbbá azt sem feledhetjük, hogy ezek az adatok nem tartalmazták a pusztaságok, uradalmak

⁷⁷ NAGYNÉ CSORBA MÁRIA: *Somogy*. XXVIII. évf. 32. sz. 2.p.

⁷⁸ SML. Kaposvári Polgári Leányiskola Értesítője, 1901–1902. tanév. 13. p.

⁷⁹ KELEMEN: *Közoktatástörténet*. 121–125. pp.

⁸⁰ SML. Alispáni iratok. 4395/1872.

⁸¹ Alispáni egynegyedéves jelentés. Somogy. XXXI. évf. 6. sz. 1895 (febr. 10.) 1. p.

⁸² Tanfelügyelői jelentés az 1891-92. tanévről. Somogy. XXIX. évf. 11. sz. 1893 (március 12.). 1. p.

⁸³ KELEMEN: *Közoktatástörténet*. 121–125. pp.

gyermeküket és csak a téli hónapokra voltak igazak. A korszak végére, 1905-re az arány tovább javult (95,5 százalék volt a 6-12 év közötti tanköteles gyermekek iskolába járási aránya és 92,7 százalék a 6-15 éves korosztály esetében), és ekkorra az elemi népiskolák száma kb. 20 százalékkal nőtt.

Somogyi sajátosság a tanfelügyelet és a törvényhatósági közigazgatás szerveinek összefonódása. A királyi tanfelügyelők előterjesztéséhez szükséges intézkedéseket a vármegyei közigazgatási bizottság tette meg, ezért a korszakban a tanfelügyelő és a megyei tisztikar, illetve a közigazgatási bizottság kapcsolata mindvégig meghatározta a népoktatási intézkedéseket.

Annak ellenére, hogy a népiskolai törvény célja a modern polgári állami, egységes közoktatás megalapozása volt, Somogyban hivatalos statisztikai adatok szerint az egytanítós felekezeti kisiskolák 90 százalékot meghaladó arányban voltak a századfordulón. Az országos átlagot meghaladó túlsúly oka alapvetően a helyi források mértékében, a helyi vezetés közönyében és a szűkös állami támogatásban keresendő. Változás egy évtized alatt történt a tanítói létszám növekedésével. A hatosztályos elemi népiskola a századfordulón vált általánossá, és aránya 1910 után állandósult 93 százalék körül. Vitathatatlan eredmény, hogy míg 1869-ben Somogyban a hat éven felüli lakosság 35,6 százaléka tudott írni és olvasni, addig 1910-ben ez az arány 80,1 százalék lett. Ezzel jócskán csökkentettük lemaradásunkat a Dunántúlon, és túlléptük az országos átlagot.⁸⁴ Korszakunk végén, az I. világháború időszakában azonban a tanfelügyelői jelentésekből megállapítható az iskolák elnéptelenedése, a korábban elért eredmények, fejlődés leépülése, amely jól jelezte azt is, hogy a rendszer igen törékeny.⁸⁵

VIII. A nőmozgalom és az oktatásügy

Eötvös József elismerte a társulati és testületi öntevékenység szükségét, népnevelési egyletek alakítására buzdított, és e tekintetben kapcsolódott a nőmozgalmak programjához. Ennek ellenére a megyei népnevelési egylet meg sem született, a széthúzó erők erősebbek voltak. Rövid életűnek bizonyult a Kaposvári Népnevelési Egylet, a Felső-Babócsai Járási és a Tabi Népnevelési Egylet. A kaposvári tanítók távol maradtak a korai tanítómozgalmaktól. Egyes szerzők szerint ez annak köszönhető, hogy a korábbi katolikus elemi népiskola 1869-ben történt községecsítésé révén a tanítók viszonylagos függetlenséget élveztek a hitfelekezetektől, valamint az is hozzájárult, hogy az országos átlaghoz képest kivételes helyzetet élveztek.⁸⁶

A dualizmus második felében a tanítók szervezkedése elvesztette érdekvédelmi jellegét és tisztán szakmai keretek között zajlott. Ennek ellenére, hogy a tanfelügyelőség és a közigazgatási bizottság éberrel ügyelt az állami tanítók gondolataira, a felekezeti tanítók pedig munkaköri előírásuk szerint csak felekezeti tanítóegyletbe csatlakozhattak, a közigazgatási bizottság fegyelmi tevékenységéből számos helyi tanítói elégedet-

⁸⁴ KELEMEN: *Adatok*. 321–355. pp.

⁸⁵ SML. Kgb. iratok. 265/1914., 81/1915.

⁸⁶ KELEMEN: *Közoktatástörténet*. 121–125. pp.

lenség szűrhető le.⁸⁷ Az ilyen megmozdulások már előjelei voltak a későbbi szervezett fellépésnek, amelyre azonban a vizsgált korszakban nem került sor.

Sokkal jellemzőbb volt azonban a népiskolák körüli jótékonykodás. A jótékonyági egyesületeket zömével nők hozták létre, azok a századfordulóra épültek ki. Fejlődésüket jelentős mértékben előmozdította az a körülmény, hogy a nők a jótékonykodás, mint számukra nyitva álló egyedüli közéleti tevékenység felé fordultak, és ennek keretében küzdöttek az állami oktatás kiterjesztéséért és ezáltal a nők szociális felemeléséért. A Somogyban alakult jótékony nőegyletek zömében felekezeti jellegűek voltak. Eleinte többségében izraelita egyletek léteztek, majd 1888-1895 között nőtt a katolikus egyletek száma is. A Kaposvári Izraelita Nőegylet jött létre legkorábban, 1855 körül. Célja a szegények segítése volt, amelybe természetesen a szegény sorsú tanulók is beletartoztak. Az egylet népkonyhát is működtetett, és az is előfordult, hogy férjhez menő szegény leányoknak hozományt adott.⁸⁸ A 1880-ban alakult *Mária Valéria* Egylet árvaleányházat működtetett, a Kaposvári Jótékony Nőegylet – amely 1891-ben jött létre – szegény családokat segélyezett és gyerekek felruházásához járult hozzá.⁸⁹

Nagné Csorba Mária, a kaposvári polgári leányiskola igazgatónője egyik alapító tagja volt 1904-ben az *Erzsébet* Ifjúsági Önképző és Önszegélyező Egyesületnek. Az egyesület célja az értelem és érzelem fejlesztése mellett az volt, hogy a nőt családi és társadalmi hivatásának méltó betöltésére nevelje. Az iskola rendes, valamely életpályára készülő tanulóit segélyezte, amely tandíj-, ruha- és cipőadományokat jelentett. Sőt, a szegénysorsú, beteges tanulókat, különösen a vérszegény gyerekeket nemegyszer üdültette Cirkvenicán, Fiumében vagy Keszthelyen.⁹⁰ Ezen kívül sok megyei hír szólt az országos *Maria Dorothea* Egyesület működéséről, amely munkaképtelenné vált tanító-nők részére menhelyet alapított.⁹¹

IX. A dualizmus-kori nőnevelésügy értékelése, különös tekintettel Somogy vármegyére

A népiskolai törvénynek a nőoktatásra vonatkozó rendelkezéseit részletesen ismertettük és levontuk a következtetéseket az új leánynevelés ellentmondásai vonatkozásában. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt sem, hogy az Eötvös-féle népoktatási rendszer – hibái ellenére – nagy haladás volt a kiegyezés előtti állapotokhoz képest, ami a nőnevelést illeti.

A modern népnevelési koncepció megvalósítása Somogyban komoly nehézségekbe ütközött ott is, ahol tisztában voltak a kötelezettséggel. A népoktatásügy ugyanis másodrangú kérdés volt a törvényhatósági közigazgatási szervek számára, és a tanfelügyelőség működése sem volt hatékony. Nagyobb mértékű állami támogatásra pedig nem lehetett számítani, figyelembe véve a magyar anyanyelvű lakosság 82 százalék fölötti arányát.⁹²

⁸⁷ KELEMEN: *Adatok*. 321–355. pp.

⁸⁸ BEREZSK i.m. 160. p.

⁸⁹ BÓSZÉ SÁNDOR: „Az egyesületi élet a polgári szabadság..” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Somogyi Almanach 53. szám. Szerk. Szili Ferenc. Kaposvár 1997. SML. 162–169. pp.

⁹⁰ SML. Értesítő 1909-1910. tanév. 56–98. pp.

⁹¹ Szemle. XIV. évf. 19-20. szám. Csurgó 1894 (december 25.).

⁹² CSORBA JÓZSEF: *Somogy vármegye ismertetése*. Pest 1857. 14. p.

Jól szemlélteti a helyi viszonyokat, hogy egyes források szerint a népoktatási törvény életbe lépése után két évvel még volt olyan település, ahol nem is hallottak a törvényről.⁹³ De a megye értelmisége sem volt – még 1892-ben sem – biztos abban, hogy a nők szakképzése és általában véve kenyérkereseti pályára lépése hátrányosan befolyásolná-e házasságkötésüket vagy elősegítené azt.⁹⁴ A leányiskolák területén egyébként is nagyvált a zűrzavar. Maga a tanító személyzet sem értette, miben különbözik egymástól a felsőbb leány népiskola, a polgári és a gimnázium.⁹⁵ Nem történt meg a szükséges tanerő kiképzése sem. A tanítónőképzés szabályozása ellenére a népoktatási koncepció eleinte nem számolt női tanítók alkalmazásával, legfeljebb a községi iskolákban.⁹⁶

Az új oktatási koncepció átütő eredménye Somogyban az elemi szintű nőoktatás általánossá és kötelezővé tétele, és ezzel az analfabetizmus arányának 20 százalék körüli mértékre történő csökkentése volt. Hiszen a korszakban nemcsak e megyében, de országos szinten sem történt meg a nők középfokú oktatásának rendezése, nem volt a nők számára érettségít adó intézmény és szakoktatásuk is hiányzott. A törvény felsőbb népiskolákról szóló rendelkezései a megyében végrehajthatatlanok maradtak, az ismétlődő iskolai oktatás pedig hanyatlott. Ebből következően az elemi népiskolai oktatás volt az, amely meghatározta a nőnevelés ügyét és továbbfejlődését.

Az általános tankötelezettségen kívül az elemi iskolai oktatás reformja Somogy vármegyében az adott körülmények között nem valósulhatott meg. Láthattuk a teljes elemi népiskola kiépülésének nehézségeit, és azt, hogy megfelelő tárgyi és anyagi feltételek hiányában az előírt tananyag közvetítésére képtelen. Az egytanítós felekezeti kisiskolákban a tanítás alacsony színvonalán túl, visszas helyzetet okozott a kötelező oktatandó tárgyakról történt külön rendelkezés. Amit azonban biztosan nyújtott az elemi, az az írni-olvasni tudás volt, jóllehet még 1914 decemberében is 22 helyen indult analfabéta tanfolyam Somogyban, amelyen 289 hallgató vett részt. Többségük uradalmi cseléd, részben nő volt. A tanfelügyelő szerint a nem cselédsorban élő egyéneket az „álszűgyen” tartotta vissza a részvételtől.⁹⁷

A törvényalkotó alap- és középfokú szakképzés korlátozott megvalósítására irányuló törekvései sem voltak sikeresek a gyakorlatban, legalábbis ami a nőoktatást illeti. A női szakoktatás hiánya szorosan összefüggött a női hivatásról alkotott hagyományos felfogással. A felsőbb népiskola intézménye Somogyban szinte teljesen hiányzott a vizsgált korszakban, az ismétlődő iskolai oktatást maguk a tanítók sem érezték hasznosnak, így a leányok a polgáriban és a tanítónőképzőkben részesülhettek.

Az országban felállított öt állami tanítóképző közül a vallás- és közoktatási miniszter engedélyével az egyik Somogyban, Csurgón létesült, azonban a nők csekély százaléka juthatott csak be középfokú oktatási intézménybe. Az első polgári leányiskola államszűgyéllyel történő alapítására pedig csak 1882-ben került sor Kaposváron. Később ugyan több magán- és társulati fenntartású polgári leány- és fiúiskola jött létre megyeszerte, de ezek általában rossz körülmények között működtek. Jóllehet az oktatás színvonala a

⁹³ Népiskolánk ügyében. Somogy, 1870 (március 29.).

⁹⁴ Felhívás a nőknek a fővárosban felállítandó leánygimnázium kapcsán. A Szerkesztőség. Somogy. 1892. XXVIII. évf. 32. sz. (aug. 9.).

⁹⁵ Szemle 1890/1.

⁹⁶ NAGYNÉ SZEGVÁRI i.m. 67. p.

⁹⁷ Királyi tanfelügyelői jelentés. SML. IV.412. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának Iratai. 265/191

tanítók elkötelezettségének köszönhetően kielégítőnek bizonyult.⁹⁸ E két intézmény mégis nagy előrelépést jelentett ahhoz képest, hogy az új oktatási rendszer hatálybalépése előtt a módosabb családok gyermekei tanulhattak az elemi után, a többiek – a többség – nevelése pedig a varrónőképzésben kimerült. A dualizmus korszakának végére nyilvánvalóvá vált az állami középfokú nőoktatás iránti igény, amelynek elérése érdekében a nők szervezeten és nyilvánosan is felléptek.⁹⁹

---

⁹⁸ SML. IV.412. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának Iratai. 184/1905., 99/1913., 265/1914., 81/1915., 33/1916., 38/1918.

⁹⁹ NAGYNÉ SZEGVÁRI i.m. 65. p.

HERGER CSABÁNÉ

A közszeremény megosztása a paraszti népréteg körében Baranyában 1848 után

1. Eötvös József és a házassági vagyonyjog

Eötvös József irodalmi életművében rendre előkerültek azok a témák, amelyek politikusi tevékenységében is szerepet játszottak. A házassági köteléki jog elsősorban a felekezeti jogegyenlőség és a jogegység biztosítása szempontjából izgatta, de a nemesek és nem nemesek közötti, csak következetes szabadelvűséggel áthidalhatónak tűnő társadalmi különbségre is felhívta a figyelmet többek között az „Éljen az egyenlőség!” c. négy felvonásos vígjátékában (1833) vagy „A vár és a kunyhó” c. költeményében (1837). Feleisége hozományul kapott szenttornyai birtokán az 1850-es évek közepén egy ideig gazdálkodással is foglalkozó *Eötvös* a parasztság életébe is bepillantást kapott, annak problémáit a jogértő szemével látva és láttatva, mint akinek ott vannak „fejében a Hármaskönyv rég nem használt elvei, a törvényeknek egész serege s minden idevágó kúriális decisió” – ahogy „Pusztalak” c. novellájában a kor magyar jogászáról írta. Életművéből így – bár csak érintőlegesen, de – nem maradhatott ki a házassági vagyonyjog területe sem. „Novella” c. megindító elbeszélésében *Szűcs István* történetét mesélte el. A jussát és szerelmét öccse iránti önzetlenségből elhagyó parasztleány kaszánsnak állt egy gazdag paraszthoz. Miután annak egyke leánya megszerette, és gazdálkodáshoz való tehetségét, nem kevésbé pedig becsületét is bizonyította, a gazda felajánlotta neki a leány kezét. Ezzel a nincstelen *Szűcs István* az ipa házába vőnek állott és új otthonra lelt. A vőség intézményére a dualizmus-kori magánjogi szakirodalom nem tért ki, a 20. századi néprajzi, illetve jogi néprajzi kutatások azonban számos adatot szolgáltatnak. Az alábbi, *Eötvös József* emléke előtt tisztelgő tanulmányban arra a feladatra vállalkozom, hogy a pécsi királyi törvényszék előtt indított polgári perek, jellemzően hagyatéki jogviták Baranya Megyei Levéltárban őrzött iratanyaga alapján a beházasodás, illetve az azt nem feltétlenül, de gyakorta követő vőfogadás házassági vagyonyjogi vonatkozásait a közszeremény megosztása kapcsán bemutassam.

2. A közszeremény helye a magyar házassági vagyonyjogban

A 19. század második felében, illetve a 20. század elején a magyar magánjogtörténet-tudomány a házassági vagyonyjog tekintetében a német történeti jogi iskola (*Historische*

Rechtsschule) által megalkotott kategóriákat és fogalmakat¹ csak részben használta, bár azokat ekkor már többnyire az osztrák magánjog művelői is alkalmazták az osztrák polgári törvénykönyv (OPTK, 1812) szakirodalmi feldolgozása során, nem egyszer újraértelmezve annak eredeti rendelkezéseit.² A magyar szerzők szembe állították egymással törvényes (szokásjogi) és a szerződéses házassági vagyoni jogot, ahogy azt logikus módon Savigny és Puchta is tette.³ A törvényes vagyoni jogon belül azonban általában egyes intézményeket, a különvagyon, a hozomány, a közszereményt és a hitbért elemezték, illetve ezek egymáshoz való kapcsolódását mutatták be.⁴ Ehhez hasonlóan a Szladits Károly szerkesztésében napvilágot látott hat kötetes Magyar magánjog c. műben – századforduló utáni évek tudományos álláspontjának mintegy összegzéseként – a házassági vagyoni joghatásai c. alfejezetben szóltak a „házasság megkötéséből eredő törvényes alapú kötelemekekről” (a tartásról, a közszereményről és a hitbérrel), valamint a „házastársak között létesíthető vagyoni jogi ügyletekről” (a szerződéses vagyoni jogról):⁵ a házassági jogi részt jegyző Almási Antal szemléletmódját, bár óvakodott még magától a rendszer szótól is, ennek ellenére úgy összegezhettük, hogy egy alapvetően vagyonekülönítési elven álló házassági vagyoni jogi rendszert írt le, melyet nála az említett törvényes kötelemekek csak kiegészítenek.⁶ Ezt a felfogást messze menően tükrözte Szladits összefoglalása is a Magyar jogi lexikon hasábjain.⁷

Ezért a korabeli magyar magánjogi szakirodalomban a vagyoni jogi rendszerek elhatárolásának kérdésével jellemzően csak az összehasonlító jogi művekben találkozunk, amikor a kérdés az, hogy a római-germán jogcsaládon belül elterjedt rendszerekhez, elsősorban a német jogkörhöz képest hogyan alakult a magyar jog.⁸ Így nálunk – ennek az

¹ Lásd a VI. könyv első fejezetében az Einfluß der Ehe auf die Vermögensverhältnisse címet a következő műben: PUCHTA, GEORG FRIEDRICH: *Lehrbuch der Pandekten*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1838, a 403. oldaltól, valamint a VI. könyvet a következő műben: Savigny, Friedrich Carl von: *System des heutigen Römischen Rechts I-VIII*. Berlin: Sei Veit und Comp., 1840–1849

² Lásd hozzá OGRIS, WERNER: *Die historische Rechtsschule der österreichischen Zivilistik*. In: Festschrift für Hans Lentze zum 60. Geburtstag dargebracht von Fachgenossen und Freunden. Forschungen zur Rechts- und Kulturgeschichte 4. Innsbruck, 1969. 449–496. pp.

³ Lásd bővebben HERGER CSABÁNÉ: *Házassági vagyoni jogi rendszerek a német jogkörben*. Jura 2014/1. sz. 81–94. pp.

⁴ Lásd többek között JANCsó György: *A magyar házassági és házastársi öröklési jog*. Budapest: Politzer Zsigmond és fia, 1901. 616–826. pp., MÁRKUS DEZSŐ: *Magyar magánjog mai érvényben I.*, Budapest: 1906, 276–332. pp., SZLADITS KÁROLY: *A magyar magánjog vázlata I-II*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1909, ZACHÁR Gyula: *A magyar magánjog alaptanai*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912–13, ZLINSZKY IMRE: *A magyar magánjog mai érvényben különös tekintettel a gyakorlat igényeire*, 8. kiadás, a Reiner János által újra dolgozott munkának harmadik kiadása. Budapest: Franklin, 1902

⁵ Lásd a házassági joghatásai c. V. fejezetet a következő műben: ALMÁSI ANTAL: *Házassági jog*. In: Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog II. Családi jog*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1940. 265–294. pp.

⁶ ALMÁSI, i.m. 270. p.

⁷ SZLADITS KÁROLY: *Házassági vagyoni jog*. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon IV*. Budapest: Pallas, 1903. 88–95. pp.

⁸ KOLOSVÁRY BÁLINT: *A szerzeményi közösség a házassági vagyoni jogok rendszerében*. Tanulmány az összehasonlító magánjog köréből; különös tekintettel hazai jogunkra. Budapest: Stein J., 1900, KOLOSVÁRY BÁLINT: *A magyar magánjog tankönyve*. 2. kiad. Budapest: Politzer Zsigmond és fia, 1907. KOLOSVÁRY BÁLINT: *Házassági vagyoni jog*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1898. MÁDAY ANDOR: *A magyar nő jogai a múltban és jelenben*. Budapest: Athenaeum, 1913. 66–70. pp.

összehasonlító jogi elemzésnek a kivételével – a német jogtörténeti szakirodalomban megszokott rendszeralapú kép más megközelítésből rajzolódik ki. Mondhatnánk: a korabeli magyar magánjogban a házassági vagyoni jog területén nem volt meg a rendszer-szemlélet, ez azonban nem igaz. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a német jogkörhöz képest jóval kisebb területen hatályos hazai jogban a differenciáltság is kisebb volt. Ezért ha a társadalmi állás vagy egy adott térségben élő népesség tekintetében voltak is különbségek, azokat egyszerűbb volt a konkrét jogintézmény leírásakor kimutatni, mint külön rendszereket felállítani. A német jogkörben ismert vagyoni jogi rendszerek (az alaptípusokat tekintve a dotális rendszer, a vagyonekülönítési és vagyonközösségi rendszer) egyes elemei jelen voltak nálunk is, de a hangsúly nem ezek elhatárolásán, hanem egymáshoz való kapcsolódásán volt. Mindez azonban nem akadályoz meg bennünket abban, hogy megállapításainkat az alábbiakban a nyugati jogfejlődés fényében, összehasonlító jelleggel fogalmazzuk meg.

A címben vizsgálatunk kezdőpontjaként 1848-at adtuk meg. Ez a dátum korszakhatárt alkotmánytörténeti szempontból igen, a házassági vagyoni jog tekintetében azonban nem képez, méghozzá azért nem, mert a jogforrások körét tekintve nem sok változás történt. Egyrészt a tradicionális szokásjog, melynek alakulását a bírói joggyakorlatból, elsősorban a kúriai döntvényekből, másodsorban az alsóbb szintű bíróságok praxisából ismerhetjük meg, továbbélt, mint ahogy a Hármaskönyvben (III. r. 29-30. c.) rögzített szokásjogon alapuló, jobbágyok öröklési jogi viszonyait szabályozó 1840. évi VIII. tc. is újra érvényben volt 1861. július 23. után, hiszen az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (a továbbiakban: ITSZ) I. r. 13. szakasza szerint a „házasság alatti közszereményekre nézve a korábbi magyar törvények határozatai változást nem szenvednek”.⁹ Ez a törvénycikk az 1836. évi IX. tc. 8. szakaszára hivatkozva szabad rendelkezési jogot adott a jobbágyoknak minden ingó és ingatlan szerzett vagyonuk felett (1.§), végrendelet nélkül hátrahagyott szerzeményeikben pedig, ahogy ősi javaikban is, törvényes gyermekeik, legyen szó fiúról vagy leányról, egyenlő öröklési jogot nyertek (2.§). A törvénycikk rögzítette azt is, hogy a szerzeményi javak a házastársakat egyformán, fele részben illetik, részükkel szabadon rendelkezhetnek, a feleség végrendelettel sem zárható ki az őt illető részből, valamint a mag és végrendelet nélkül elhalt fél szerzeménye hitvestársi öröklés (*successio coniugalis*) alá esik (8. §). Az özvegy asszony közszereményét a bíróságoknak figyelembe kellett venniük, amikor családi egyesség hiányában az özvegyi tartás mértékéről döntöttek (16. §). Meg kell jegyeznünk: *Frank Ignác* álláspontja szerint ez a törvényi rendelkezés „*Verböczibül* nem igazolható”, sőt a *Curia Frank* szerint 1772-ben ellenkezőképp is ítélt, „mindazonáltal a tanító könyvek tekintetével az említett vélemény annyira elterjedt, meg is erősödött, hogy már a’ jobbágyokra nézve újabb törvénybe is átment”.¹⁰

Másrészt az ITSZ idézett szakasza értelmében az 1853. május 1-én hazánkban is hatályba léptetett osztrák polgári törvénykönyv (a továbbiakban: OPTK) házassági vagyoni joga csupán ideiglenesen, 1861. július 23-ig érvényesült. Mivel azonban az OPTK 1233. szakasza a vagyonközösséget – legyen szó annak teljes vagy korlátozott formájá-

⁹ Lásd hozzá MÁRKUS, *Magánjog I.*, i.m. 316. p.

¹⁰ FRANK IGNÁC: *A közigazság törvénye Magyarhonban*. Buda: a’ Magyar Királyi Egyetem betüivel, 1845. 274. §, 525. p.

ról – törvényes rendszerként nem ismerte el, fontos említést tennünk a jogforrások időbeli és területi hatályának alakulásáról. Az 1852. november 29-i ősiségi páteus 12. szakasza értelmében a házasságkötés időpontja volt meghatározó, azaz a házasfelek közszerzeményhez fűződő jogát a házasságkötéskor hatályban lévő jog szerint kellett megítélni tekintet nélkül arra, hogy a házasság mikor szűnt meg. Ezt az elvet 1874-ben a Curia mint legfőbb ítélőszék annyiban egészítette ki, hogy annak a nőnek is megállapította közszerző voltát, aki ugyan az OPTK hatályosulása idején kötött házasságot, de a kérdéses vagyont már a hazai jog helyreállítása után szerezte.¹¹ Ezt a döntvényt, bár a bírói gyakorlatot a későbbiekben meghatározta, a jogtudomány vegyes hozzáállással fogadta. Míg *Jancsó* méltányosnak tartotta,¹² *Zlinszky* hangsúlyozta, hogy „a minden részről elismert jogelvekbe ütköznek”.¹³ A területi hatály kérdésében a jász-kunokról és az erdélyi szászokról kell külön szólni. A jász-kunok között a szerzeményi vagyonszövetség nem volt ismert, az erdélyi szász statutumok szerint pedig általános vagyonszövetség élt a házasfelek között. Ebből az következik, hogy a jász-kunok között a régi magyar jog helyreállítása után is a szerzeményi vagyonszövetség hiánya érvényesült, míg az erdélyi szászok vonatkozásában, mivel Erdélyben az OPTK 1861. július 23. után is hatályban maradt, az általános vagyonszövetség csak akkor élt tovább, ha az adott házasságot az OPTK hatályba lépése előtt kötötték meg. A területi hatály kérdésében egyébként a jogtudományi álláspont,¹⁴ illetve az eljáró bíróságok által is elfogadott általános elv az volt, hogy a férj házasságkötéskori állandó lakóhelyét kell figyelembe venni.

Harmadrészt hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a magánjogi kodifikációs törekvések 1928-ig nem léptek túl az előkészületeken: a magyar magánjogi törvénykönyv tervezetének 1900-ban kidolgozott első szövegváltozatát¹⁵ háromszori átdolgozás követte 1913-ban, 1914-ben és 1915-ben (II., III. és IV. szöveg), majd 1928-ban egy végső átalakítás után az V. szövegváltozatot törvényjavaslatként¹⁶ (a továbbiakban: Mtj.) is előterjesztették. A nagy természetjogi kódexekhez (CMBC: 1756, ALR: 1794, Code Civil: 1804, OPTK: 1812) képest megkésett kodifikációs folyamat következtében az 1848 utáni magyar házassági vagyonszövetség a bírói joggyakorlatban alakult, de alapvetően megőrizte tradicionális jellemzőit, így többek között azt is, hogy a vagyonszövetségi rendszerek alkalmazása a társadalmi állástól függött.

A volt jobbágyokon, illetve földműveléssel és alacsonyabb rendű személyes szolgáltatással foglalkozó köznépen túl az állandósult bírói gyakorlat szerint¹⁷ a munkások, valamint a kereskedelmet és ipart űző személyek között is törvényes vagyonszövetségi rendszerként érvényesült a korlátozott vagyonszövetség sajátos változata, az ún. szerzeményi vagyonszövetség, azaz a feleség – *Frank Ignác* megfogalmazásával élve – „már a tör-

¹¹ Legf. itsz. 6998/1874. sz., idézi: JANCÓSÓ, 745. p., valamint C. 5641/93. sz., idézi MÁRKUS, Magánjog I., i.m. 316. p.

¹² JANCÓSÓ, i.m. 745. p.

¹³ ZLINSZKY: i.m. 14. p. 2. jegyzet és 545. p.

¹⁴ BIERMANN MIHÁLY: *A lakhely vagy a honosság joga fogadandó-e el a nemzetközi magánjogban és mely jogviszonyokra alkalmazandó az.* In: A magyar jogászyűlés évkönyve 1885. évre, I. kötet 55–67. pp.

¹⁵ A Magyar Általános Polgári Törvénykönyv tervezete, első szöveg, készítették az Igazságügyminisztérium kebelében szervezett állandó bizottság tagjai. Budapest, 1900

¹⁶ Magyarország Magánjogi Törvénykönyve, a m. kir. igazságügyminiszter által 1928. március 1-én az Országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat. Budapest, 1928

¹⁷ ALMÁSI, i.m. 274. p.

vény erejénél fogva közkeresőnek (*coacquistrix*)” minősült,¹⁸ míg a nemesek és nemesekkel a társadalmi értékelés szerint egyenlőnek tartott csoportok (ún. *honoráciorok*)¹⁹ között főszerzőnek (*principalis acquisiteur*) a férjet tekintették, és a felek között közszerzemény csak akkor jött létre, ha a felek házassági szerződésben így rendelkeztek, vagy az adott (ingó vagy ingatlan) vagyontárgyra vonatkozó visszterhes szerződésben a nőt szerzőtársként tüntették fel (Hármaskönyv, I. r. 102. c.). Bár *Jung Kelemen* alapművére hivatkozva hangsúlyozta, hogy ingó dolgok esetében minden nő közszerzőnek minősült,²⁰ *Frank* azt állította, hogy a nemes felesége „azon ingókra nézve, melyekről szerző levelet írni nem szokás”, „egyedül, törvény erejénél fogva” közkeresőnek nem tekintetik,²¹ az ingatlanok vonatkozásában pedig mindez vitán felül állt. Az Mtj. a rendi különbségekre, illetve társadalmi állásra nem tekintve a közszerzemény intézményét nem csak megőrizte, hanem általánossá is tette.²² Különösen érdekes kérdés, hogy ez a törvényerőre nem lépett kódextervezet, amelyet a bírói joggyakorlatban 1928 után szokásjogként alkalmaztak, a későbbi években mennyire befolyásolta a közszerzemény elterjedését: a válaszdásra külön tanulmányban teszek kísérletet, ehelyütt ezért csak annyit állapítok meg, hogy *Almási* hivatkozott műve, amelyet 1940-ben publikáltak, továbbra is hangsúlyozza a társadalmi állás jelentőségét.²³

Az általános vagyonközösség (*communio bonorum*), amely a középkor germán-frank korszakot követő évszázadaiban széles körben elterjedt a német jogkörben, de ismert volt a római-germán jogcsalád más népei között is,²⁴ alapvetően azt jelentette, hogy a férj és a feleség tulajdonközössége mindkettőjük teljes vagyontömege felett állt fenn, azaz a házasságba behozott és a házasság fennállása alatt szerzett vagyonuk is a vagyonközösség tárgya volt. A részletszabályokat tekintve azonban a helyi, illetve területi jogok között számos különbség létezett. Különvagyonnal alapesetben a házastársak egyáltalán nem rendelkeztek. Ha azonban szerződéssel vagy az adott tartományban, illetve városban érvényesülő törvényes rendszer szerint bizonyos javakat fenntartottak maguknak a felek, azok különvagyon vagy ún. fenntartott vagyon képezhetek.

A német és francia területen a korlátozott vagyonközösség számos változatát, ezek között a szerzeményi vagyonközösséget is ismerték, sőt a szerzeményi vagyonközösség továbbélt a kodifikáció korában is. A Code Civil törvényes rendszerként a vagyonközösséget intézményesítette (1400-1452. cikkelyek), melynek szabályaitól szerződéssel el lehetett térni úgy, hogy a vagyonközösséget a közszerzeményre korlátozták (1498-

¹⁸ FRANK, i.m. 274. §, 524. p.

¹⁹ Külön jogszabálynál fogva, azaz az 1799. évi V. stat. 1-2. §§ szerint a jászkunokat, társadalmi értékelés alapján többek között a gyógyszerészeket, az ügyvédeket, az elemi iskolai igazgató tanítókat, a gazdasági akadémiát végzett és ott képesítő okiratot szerzett gazdatiszteket, a hivatásos tiszteket és a művészeket tekintették honoratioroknak.

²⁰ JUNG, JOHANN VON: Darstellung des Ungarischen Privat-Rechtes, nach dem in seiner Art als classisch allgemein anerkannten Werke: Institutiones Juris privati Hungarici des Herrn Emerich von Kelemen. I. köt., Bécs: Bauer, 1818, 93. p.

²¹ FRANK, i.m. 275. §, 526. p.

²² Mtj. 140–161. §§

²³ ALMÁSI, i.m. 275. p.

²⁴ A német jogkör és a francia modellt követő országok házassági vagyoni jogi rendszereinek átfogó összehasonlítását lásd COING, HELMUT: *Europäisches Privatrecht 1800 bis 1914*. II. kötet. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1989, a 310. oldaltól.

1499. cikkelyek). A francia modellt túlnyomó részt követő spanyol polgári törvénykönyvben (Codigo Civil, 1889) a szerzeményi vagyontársaságot törvényes vagyoni rendszerként adták meg, de ismerte ezt a formát a német polgári törvénykönyv (BGB, 1900) is, mely szerint ugyancsak szerződés útján dönthettek a felek a vagyontársaság (1415. §§) valamely formája, az általános vagyontársaság, a szerzeményi vagyontársaság vagy az ingó vagyontársaság mellett. Ugyanekkor az olasz királyságban (Codigo Civil, 1865) és az Osztrák Császárságban (OPTK, 1812) a magánjogi törvénykönyvek elzárkóztak a vagyontársaság bármely formájától, míg Svájcban (ZGB, 1912) csak az általános forma választására adtak lehetőséget szerződéssel.

Ehhez képest hazánkban a vagyontársaság korlátozott formája, a szerzeményi vagyontársaság társadalmi állás függvényében, a parasztok között törvényes rendszerként érvényesült, részletszabályait tekintve magyar sajátosságokat is felmutatva. Ebben a tanulmányban a hazai közszerzeményt – mint a cím jelzi – egy szempontból, a megosztás kérdésére koncentrálni mutatom be.

3. A közszerzemény és annak megosztása

A szerzeményi vagyontársaság létjogosultságát a 19-20 század fordulójának magyar magánjogi irodalmában azzal indokolták, hogy a „házastársak közötti személyi kapcsolatok szükségyszerűen maga után vonja (ennek) vagyoni tere való kihatását is”, mivelhogy „a házasság a legteljesebb életközösséget létesíti”. Ahogy pedig a „házassági életközösség nem hat vissza személyi tekintetben a házastársak házasság előtti múltjára, úgy a házasság vagyoni kihatásai sem terjedhetnek ki oly időszakokban felmerült és keletkezett vagyoni viszonylatokra, melyekben a házasság maga sem állott még fenn.”²⁵ Ebből következően közszerzeménynek (*coacquita coniugum*) azt a vagyont tekintették, amelyet a házastársak házasság együttes tartama alatt együttesen vagy külön-külön, visszterhesen szereztek.²⁶ Ez a közös és külön javak megkülönböztetésén álló szemlélet a vagyontömeg aktívái és passzívái tekintetében egyaránt érvényesült; a felek külön javaira és adósságaira nézve a házasságnak semmiféle joghatást sem tulajdonítottak. A közös vagyontömeg felett fennálló tulajdonközösséget (*communio iuris*) azonban Kolosváry a hivatkozott szócikkben azzal indokolta, hogy abban a házassági életközösség jut kifejezésre vagyoni tekintetben, míg ugyanezt Jancsó úgy adta vissza, hogy „a kötelék erejénél fogva egyik fél tevékenysége és vagyonának gyümölcse a másik félnek is javára szolgál”.²⁷

Ez az értelmezés megfelelt a közszerzemény tradicionális, bírói joggyakorlatból is kitűnő fogalmának: a szerzeményi közösségbe tartozott mindkét fél összes vagyonának gyümölcse, a felek keresménye, a felek visszterhes szerzése és a felek vagy 3. személy kikötése által közössé tett vagyon, míg kimaradtak belőle azok a vagyontársrészek,

²⁵ KOLOSVÁRY BÁLINT: *Szerzeményi közösségi rendszer*. In: MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): Magyar jogi lexikon VI. Budapest: Pallas, 1907. 392. p.

²⁶ GOJZESTI MADARASSY JÁNOS: *A magyar polgári törvénytudomány vázlata*; Kelemen Imre, Markovics János 's többek után, és a legújabb törvények szerint köz használatra rajzolva. Eger: Az Érseki lyceum' betűivel, 1845. 215. §; MÁRKUS: *Magánjog I*, i.m. 318. p. JANCÓSÓ, i.m. 704. p.

²⁷ JANCÓSÓ, i.m. 723. p.

melyek már a házasság megkötésekor is az egyik fél tulajdonában voltak, az érvényes házasság létrejötte előtti jogcímen alapuló, de a házasság fennállása alatt bekövetkező szerzések, végezetül pedig a házasság fennállása alatt, de ingyenesen szerzett vagyonalatrészek. Sajátos, hogy a különvagyon hasznai, függetlenül attól, hogy a különvagyon annak tulajdonosa kezelte vagy a feleség azt férjének átengedte, közszereményt képeztek. A közszeremény kezelése és a közszeremény feletti rendelkezés ezzel szemben a tulajdonközösségből következően mindkét házastárs jogosultsága volt. A házastársak különvagyona és a közszeremény közötti kapcsolódási pontot az egyikből a másikba történő beruházás jelentette, melynek következtében az illető tömegnek a beruházás erejéig a gazdagodott másik tömeggel szemben megtérítési igénye támadt.

A közszeremény megosztása ezek szerint nem más, mint a házastársak közszeremény feletti tulajdonközösségében kezdetétől fogva létező eszményi osztozkodás ténylegesülése. A megosztás azt jelenti, hogy a szerzeményi vagyontömeg felbomlik és a közszereménybe tartozó vagyontömeg a felek, illetve örökösök különvagyonaiba megy át. Ennek esetei a következők. A szerzeményi vagyontömeg, mint törvényes házassági vagyoni rendszer akkor szűnt meg, ha maga a házasság is megszűnt (1.). Alapesetben tehát a közszeremény megosztására az egyik vagy mindkét fél halálakor (a.), az egyik vagy mindkét fél holtta nyilvánítását követően (b.), valamint a házasság felbontásakor (c.) vagy érvénytelené nyilvánításakor (d.) kerülhetett sor. Ha az adott házasságot a bíróság érvénytelenítette, a jóhiszemű fél a házasság megkötésétől a jogerős ítéletig közszerzőnek minősült. Mivel a közszeremény fogalmának tartalmi eleme a házassági életközösség fennállása, fontos kiemelni a különélés kérdését (2.) is: a polgári házasságot bevezető 1894. évi XXXI. tc. (a továbbiakban: Ht.) az előbbi főszabályt kiegészítette a *separatio a thoro et mensa* esetével, mivel az elválás vagyoni jogi hatásaként a szerzeményi vagyontömeg is megszűnt, ha a feleket a kötelek fenntartása mellett ágytól és asztaltól jogerősen elválasztották (a.).²⁸ Ehhez hasonlóan – igen logikus módon – a joggyakorlat a bírói ítélettel nem elválasztott, de ténylegesen különélő felek között is megszűntnek tekintette a szerzeményi vagyontömeget (b.).²⁹

Mindebből az következne, hogy a közszeremény biztosítása és megosztása a házassági életközösség fennállása alatt egyáltalán nem volt lehetséges, ez azonban messze nem így volt. A házasság tartama alatti megosztásban (3.) jómagam nem látok mást, mint a törvényes és a szerződéses házassági vagyoni jog kettősének logikus következményét: bár a törvényes (szokásjogi) rend szerint a szerzeményi vagyontömeg a házassági életközösség fennállásához kapcsolódott, ettől a felek közös akarattal eltérhettek – hiszen a magyar jogban házassági szerződést nem csak a házasságkötés előtt, hanem a házasság fennállása alatt is lehetett kötni. Ezzel a korabeli szóhasználat szerint „megállapodásnak” (a.) titulált, tartalmát tekintve házassági szerződésnek nevezhető ügylettel azonban nem is volt probléma; a joggyakorlat elismerte annak létjogosultságát a 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben is, feltételezve azt, hogy a

²⁸ A vagyoni viszonyok tekintetében az ágytól és asztaltól történő elválás a bontás joghatályaival bír (Ht. 105. § 2. bek.), azaz a szerzeményi vagyontömeg különválasztottak között, illetve a kereset beadása napjától kizárt.

²⁹ Lásd hozzá a 9. sz. elvi határozatot, mely szerint a közszereményi jog csak a tényleges házassági együttélés tartama alatt szerzett vagyona terjed ki, és nem terjeszthető ki az együttélés megszűnése után szerzett vagyona akkor sem, ha az életközösség megszűntetésére a szerző társ adott okot. Idézi ALMÁSI, i.m. 279. p.

megosztás nem okoz érdeksérelmet annak a hitelezőnek, akinek a házasság tartama alatt korábban keletkezett követelése áll fenn az ellen a házastárs ellen, akinek a nevén közszerzeményi vagyontárgyak a telekkönyvben szerepeltek.³⁰ Hogy az ilyen megállapodást miért nem nevezték házassági szerződésnek, annak oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy a házassági szerződésekre vonatkozó közokirati alakszerűségek itt nem voltak szükségesek. Ehhez hasonlóan a közszerzemény követeléséről történő lemondást, amely természetét tekintve ugyancsak házassági szerződés, elfogadta a bírói gyakorlat alakszerűtlenül is.³¹

A kérdés így az egyoldalú biztosítási és megosztási igényre (b.) vonatkozott, amit viszont másként ítélték meg az említett két korban, bár a jogirodalom – részben – már korábban is kételkedésének adott hangot. *Frank Ignác* „veszélyes állításnak” nevezte azt a némelyek, többek között *Cholnoky Imre*³² által követett tanítást, hogy „a keresménynek fele része már ura életében az asszonyt illeti” férje akarata ellenére is. Úgy találta, hogy ezt „legalább a városokra nézve, sem törvényekkel, sem régi levelekkel, sem élő szokással igazolni nem lehet”.³³ *Jancsó* az 1880-as évek előtti korszakra jellemző, szerzeményi közösség megszüntetését jóváhagyó bírói gyakorlatot az ún. tulajdon-elmélettel magyarázta, mely szerint a közszerzemény felett közönséges tulajdonközösség áll fenn, és a tulajdonjogból folyó jogosítványok érvényesítése a házasság tartama alatt is lehetséges. Hozzátette: ő maga ezt az elméletet, mivel a közszerzemény jogi természetének a „félreösmeréséről” tanúskodik, nem tartja helyesnek, majd azokat az 1884 után hozott kúriai döntvényeket sorolta, melyek az egyoldalú megosztási igénynek nem adtak helyt.³⁴ Ezek lényege a következő tételmondatokkal foglalható össze: egyrészt a közszerzemény az a vagyon, amelyet a felek a házasság tartama alatt szereztek és amely többletként mutatkozik a házasság megszűnésekor meglévő vagyonban a felek házasság előtti vagyonállapotához viszonyítva; másrészt a közszerzemény, mivel folytonosan változik, nem a szerzett vagyon bizonyos része; amiért mennyisége a házasság tartama alatt nem meghatározható és állagának megállapítása iránti kereset nem érvényesíthető. Ez utóbbi tételt *Herczegh Mihály* is hangsúlyozta, amikor kijelentette, hogy a házasság a „közszerzemény természeti felosztása előtt sohasem tudhatja, hogy az osztatlan vagyonból mely tárgyak jutnak neki”.³⁵ *Jancsó* műve után mintegy négy évtizeddel *Almási* azt állította, hogy a bírói joggyakorlatban még ekkor is jelen lévő bizonytalanság a közszerzemény jogi természetének kettős megítéléséből következik. A szerzeményi közösség – írta *Almási Jancsónak* némiképp ellentmondva – tekinthető „a házastársak rendelkezési hatalmában álló vagyontárgyak feletti közös tulajdonjognak”, de a közszerzemény felfogható úgy is, mint amely „nem tulajdonjogot, hanem követelést ad”, hiszen a házastársak vagyonában a házasság tartama alatt beállt vagyonszaporulat

³⁰ A 417. sz. EH-t idézi ALMÁSI, i.m. 276. p.

³¹ C. 1482/1934. sz., idézi ALMÁSI, i.m. 282. p.

³² CHOLNOKY IMRE: *A magyar anyagi magánjog kézikönyve: A polgári anyagi magánjogi viszonyokba vágó legújabb törvények és fent álló szabályokhoz alkalmazva.* Budapest: Franklin-társulat nyomdája. 1886, 283. p.

³³ *Frank*, i.m. 274. §, 525. p.

³⁴ Lásd hozzá a C. 41. sz. teljes ülési döntvényét, illetve annak magyarázatát *Jancsó*, i.m. 754–757. pp., valamint 762–764. pp.

³⁵ HERCZEGH MIHÁLY: *Magyar házassági jog.* Budapest: Pallas, 1896. 87. p.

megtérítésének igényéről van szó.³⁶ Mivel pedig a már hivatkozott 41. sz. teljes ülési határozat egyértelműen kizárta azt, hogy a házasság fennállása alatt egyik házastárs a másik akarata ellenére követelje a közszerzemény biztosítását és megosztását, az utóbbi értelmezést tartotta elfogadhatónak, és következetesen követendőnek.

A közszerzemény mértékét, legyen szó a tipikus esetről, azaz magának a házasságnak a megszűnéséről, az atipikus esetről, azaz az életközösség megszűnéséről, vagy a kivételről, azaz a házassági életközösség fennállása alatti megosztásról, a közszerzeményre kötelezett házastárs vagyoniának két időpontban, azaz a házasság megkötésekor és az életközösség megszűnésekor történő meghatározása alapján, a kettő különbségként szabták meg a joggyakorlatban. Nem tekintették az életközösséget megszűntnek akkor, ha a felek hivatásuk gyakorlása, például katonáskodás vagy távolsági kereskedés miatt voltak távol egymástól huzamosabb ideig, vagy az együttélésük csak átmenetileg szünetelt.³⁷ Ezt az elvet a századforduló utáni joggyakorlat azzal pontosította, hogy a távollét tartamára a hátramaradt házastárs nem igényelhet közszerzeményt, ha házastársi kötelezettségeit olyan súlyosan megsértette, hogy a távollevő gazdasági érdekeit sem vette figyelembe. Ilyennek tekintette a gyakorlat azt az esetet, ha a hátramaradt házastárs, jellemzően a nő, mással vadházasság jellegű közös háztartásban élt.³⁸ A közszerzemény megosztása főszabály szerint természetben, illetve az árverési vételár szerint pénzben történt, mindkét esetben az özvegyi jog (*ius viduale*) figyelembe vételével, mely utóbbi nem jelent mást, mint az özvegyül maradt asszonynak elhunyt férje egész hagyatékán, vagy az özvegyi jog megszorítása esetén az 1840. évi VIII. tc. 18. szakasza szerint egy gyermekrésznyi hagyatékra való haszonélvezeti jogát özvegyisége idejére nézve, valamint a kiházásításhoz való jogát újabb férjhezmenetele esetére.³⁹

4. A közszerzemény megosztásának előfordulási módjai Baranyában a pécsi királyi törvényszék előtt indított perekben

A közszerzemény eszmei megosztottságának ténylegesüléseként tekintett megosztás jellemző módjait az alábbiakban a pécsi királyi törvényszék előtt indított polgári perek, jellemzően hagyatéki jogviták Baranya Megyei Levéltárban őrzött iratanyaga alapján mutatom be úgy, hogy a paraszti néprétegre koncentrálok. A közszerzemény megosztásának tipikus formájaként a jogirodalom alapján a házasság megszűnésének négy esetét (1. a-d.), atipikus formájaként az ítélettel és ítélet nélkül történő különélést (2. a-b.) adtam meg, míg kivételként az életközösség fennállása alatti megosztást egyoldalú követelés vagy kétoldalú megállapodás alapján (3. a-b.) tárgyaltuk. Sajnos ezek mindegyikére nem tudok levéltári gyűjtéséből példát állítani, még hozzá azért nem, mert a paraszti népréteg körében a vizsgált korszakban a megosztás 2. és 3. formája, ha elő is fordult, jogvitához jellemző módon nem vezetett, tehát a jogszolgáltatási iratok között ilyet elméletileg kivételesen lehet találni, nekem azonban nem volt ilyen szerencsém.

³⁶ ALMÁSI, i.m. 277–279. pp.

³⁷ JANCÓS, 734. p.

³⁸ Lásd többek közt C. 6017/1916. sz. Idézi ALMÁSI, i.m. 279. p.

³⁹ A definícióhoz lásd *Homoki Nagy Mária: Az 1795. évi magánjogi tervezetek*. Szeged: JATEPress, 2004. 67. p.

Mindebből az következik, hogy az alábbiakban az abszolút tipikus formáról, a házasság halállal történő megszűnéséről szólok. Elsőként a 4.1. pont alatt a közszeremény megosztásának azokat az előfordulási eseteit mutatom be, amikor a házastársak közszereménye hitvestársi öröklés alá esett, míg a 4.2. pont alatt azt vizsgálom, hogyan történhetett a megosztás akkor, ha a házastársaknak volt élő leszármazójuk. A hitvestársi öröklés (*successio coniugalis*) lényegét tehát a törvényes öröklés másik két alapvető intézményéhez, az özvegyi örökléshez (*successio vidualis*) és a már említett özvegyi joghoz (*ius viduale*) képest az adta, hogy a túlélő házastársak leszármazó hiányában kölcsönösen örökölték egymás szerzett ingó és ingatlan javait, azaz a közszereményt is, egyenesági és oldalági rokonok hiányában pedig az ági vagyont is (ITSZ. I. r. 14. §), míg a jobbágyi kötöttségek felszámolása előtt az urafogyott jobbágyi hagyaték a földesurat illette. Minket ebből témánk szempontjából a közszereményi javak öröklése érdekel. A tisztán látás érdekében meg kell jegyeznünk, hogy ehhez képest az özvegyi öröklés egyrészt egyoldalú volt, hiszen csupán az özvegy asszony jogosultsága volt, másrészt feltételezte az élő leszármazókat, harmadrészt kizárólag a nemesekre, tárgyát tekintve pedig a (szerzett vagy öröklött) ingó javakra korlátozódott, végezetül azt is, hogy az özvegyi és a hitvestársi öröklés kizárta egymást.

A csoportosítás alapját tehát az képezi, hogy a házastársak mag nélkül maradtak-e. Ha így történt, hitvestársi öröklésre került sor, ha pedig volt élő, törvényes leszármazójuk, az első ízben lévőket fejenként, a további ízbelieket pedig törzsenként illette az öröklés. Bár az ITSZ 14. § a) pontja a hitvestársi öröklés kapcsán nem tett különbséget a leszármazás törvényes vagy törvénytelen volta között, a 9. § szerint a lemenők törvényes örökjoga csak törvényes származás esetén állt fenn. Ebből pedig az következik, hogy a nem házasságból született leszármazók léte nem zárta ki a hitvestársi öröklést. Ennek ellenére a bírói joggyakorlat elismerte a törvénytelen gyermekek természetes anya utáni öröklési jogát is a törvényes gyermekek joga mellett,⁴⁰ míg a természetes apa után ez nem illette meg őket.

E bevezető körében fel kell hívnom a figyelmet arra is, hogy a paraszti népréteg körében, ha kizárólag közös, törvényes leszármazók voltak, Baranyában tapasztalatom szerint egyben tartották a vagyont az egyik házastárs, jellemzően az anya korábbi halála után mindaddig, amíg a másik is elhunyt, tekintet nélkül a javak szerzeményi vagy ősi voltára; ez a joggyakorlatból számomra teljesen egyértelmű. A hagyatéki leltár felvételére, a hagyatéki tárgyalásra, majd békés osztályos egység hiányában a hagyatéki jogvitára csak azután került sor, ha már az egyik szülő sem élt. Erre a szokásra a peres iratokban sem a felek, sem a bírói fórumok nem tettek utalást, senki sem vitatta jogosságát. Mindez azt jelenti, hogy a teljes családi vagyonnak (és ezen belül a közszereményi javaknak) a törvényes leszármazók az egyik szülő halála után rendszerint csak várományosai lettek, a tulajdonjogot pedig akkor szerezték meg felettük, amikor a másik szülő közszereményét is megörökölték. A szokás értelmezését vagy akár csak említését a magyar magánjogi szakirodalomban nem találtam meg. A német szakirodalom azonban leírja, hogy a német jogkörben a szerzeményi vagyonszösségnél, ha a feleknek volt élő, közös utódjuk (ez az ún. *beerbte Ehe* esete), a közszereményből és a felek különvagyonából álló családi vagyon a túlélő házastárs haláláig úgy maradt egyben, hogy az

⁴⁰ Lásd Legf. itsz. 4294/1871. sz., valamint C. 1926/1883. sz., idézi: JANCSÓ, i.m. 838–839. pp.

özvegynek csak az ingókra nézve volt szabad tulajdona, míg a családi vagyont költöztetéséből (*Verfangenschaftsrecht, devolutio*) fakadóan az ingatlanok tekintetében rendelkezési joga korlátozva volt a gyermekek várományosi jogállása miatt.⁴¹ A vagyont egybe tartásában nálunk is a szerzeményi vagyonszövetség logikus következményét látom, ami különösen annak fényében sajátos, hogy a vagyontban ősi javak is lehettek, és bizonyára túlnyomórészt voltak is. Túlélő férj esetében a vagyont kezelője a férj volt, ha azonban a feleségnek jutott hosszabb földi élet, tapasztalatom szerint a vagyontkezelési jog a házasság után maradt fiúgyermek(ek) egyikét vagy fiúgyermek hiányában a leány „vőül fogadott” férjét illette, aki vagy egymaga vagy a leánnyal együtt, de minden esetben az ún. vőrendelő okiratba (végrendelet vagy házassági szerződés) foglaltak szerint a családi vagyont várományosa lett, míg a rendelkezési jog az özvegyé volt. Mindezt alul példák- kal igazolom.

4.1. A közszeremény hitvestársi öröklése

4.1.1. A közszeremény hitvestársi (törvényes) öröklése

A hitvestársi öröklés (*successio coniugalis*) a házastársak közötti törvényes öröklési jog intézménye, ezért kérdéses lehet, nem felesleges-e az alcímben a „hitvestársi törvényes öröklés” kifejezés használata. A jelzőt mégis azért alkalmazom, mert a 4.1.2. és 4.1.3. alcímekhez képest differenciálnom kell. Az alábbi történet szereplői felperesként egy özvegy paraszttasszony, *B. Ádámné* született *M. Anna*, alperesként pedig elhunyt férje négy testvére *B. Andria, Marko, Tadia, Stipan*, valamint az özvegy anyja, *Mika*. A baranyavári délszláv család gyermekei, azaz elhunyt *B. Ádám* és testvérei atyjuk halála után is vagyonszövetségben maradtak egymással, ami a 19. század második felében a baranyai szlávok között tapasztalatom szerint gyakori jelenség volt. Az iratokból nem derült ki, hogy ki volt a legidősebb fiú, akit a testvérek osztatlan vagyontjának kezelési joga megilletett. Az azonban bizonyos, hogy a férjnek testvéreivel közös tulajdonban lévő vagyona mellett házassága fennállása alatt szerzett magánvagyon is volt, míg az iratokból egyértelmű, hogy házasságra lépése előtt szerzett magánvagyonnal nem rendelkezett. Az asszony özvegyiségre jutván igényt tartott törvényes örökösök és végrendelet nélkül elhalt férje közszerzeményi részére, és özvegyi haszonélvezeti jogát is érvényesíteni kívánta férje javain. Mivel az elhunyt az ősi vagyontól illető osztályos részen túl közszerzeményei is a testvérek birtokában voltak, úgy tűnik, a legidősebb fiú maga *B. Ádám* volt, aki magánvagyonát és a testvéri osztatlan vagyont együtt kezelte. Bár a hagyatéki tárgyalás során megállapítást nyert, hogy melyek az ősi javak és mi tartozik a szerzeményi javak körébe – amit egy későbbi, 1872. július 23-i táblabírói ítéletből ismerünk, melyet alább ismertetek – családi egység nem született: bátyjuk közszerzeményét az alperesek nem adták ki az özvegynek és férje javain haszonélvezeti jogot nem engedtek neki. Ezért *B. Ádámné* 1870. augusztus 11-én közszer-

⁴¹ A beerbte Ehe és az unbeerbte Ehe tekintetében lásd bővebben *Pauli, Carl Wilhelm*: Abhandlungen aus dem Lübschen Rechte größtenteils nach ungedruckten Quellen II. Lübeck: Friedrich Asschenfeldt, 1840, 65. p., valamint *Escherich, Fridrich*: Darstellung des im Königreiche Bayern bestehenden ehelichen Güterrechts. Ausgearbeitet im königlichen bayrischen Staatsministerium der Justiz 1877, mit 11 statistischen Anlagen. 1878. 239. p.

zemény és özvegyi jog megítélése iránti örökösödési pert indított. Alperesek 1871. március 9-én viszontkeresettel éltek.

Baranya megye polgári törvényszéke Pécsen, 1871. június 6-i ítéletében kimondta,⁴² hogy a baranyavári 493. sz. telekkönyvbe felvett 1302/6 hrsz. szőlő, a 488. sz. telekkönyvben felvett 135. sz. kisház és a 744 hrsz. szántóföld, továbbá a baranyavári 472. sz. telekkönyvbe felvett 1/4 telek *B. Ádámot* illetett 1/5 részének tulajdonjoga felperes özv. *B. Ádámnénak* odaítéltek, és alperesek kötelesek 15 nap alatt különbeni végrehajtás terhe mellett felperes birtokába mindezeket átadni, illetőleg azoknak bírói becsú útján megállapítandó értékét felperesnek a fentebbi idő és következmények alatt megfizetni. Ellenben a bíróság kimondta azt is, hogy felperes keresetétől a 90. sz. tulajdonjegyző könyvbe felvett 96. hrsz. ház 1/4 részére és a 122. és 1545. hrsz. ingatlanok 1/6 részére nézve a haszonélvezeti szolgalmi jogtól, a 579. tulajdonjegyző könyvbe felvett 97. sz. ház 1/5 részére nézve pedig a tulajdonjogtól, végre 400 db juh, 50 db szarvasmarha, 30 db sertés és 4 db ló becsértékének 1/5 része iránti igényétől elmozdítatik. Baranya megye polgári törvényszéke ezt az ítéletet a következőképpen indokolta. „Felperesnek fenti ingatlanok 1/5 részének tulajdonjoga odaítélendő volt, mert ezek néhai *B. Ádámot* illették, mivelhogy alperesek beismerték, hogy felperes 1839 óta házassági frigyben élt *B. Ádámmal* annak haláláig, azaz 1869. december 20-ig, és a javakat az elhunyt és felesége a házasság fennállása alatt szerezte” – nyilvánvalóan nem az ősi javak gyümölcséből, tehetjük hozzá, bár ezt a félmondatot az ítélet indokolása nem tartalmazta. *B. Ádámnak* „leszármazó vagy felmenő törvényes örököse, valamint végrendelete nem lévén, kétségtelen, hogy az említett házasság fennállta alatt szerzett javak az 1840. évi VIII. tc. 8. szakasza, úgy az ITSZ 14. szakasza értelmében törvényes örökösödés útján felperest illettik”. A bíróság megállapította azt is, hogy „a többi ingatlanban *B. Ádám* nem volt tulajdonos” (ezek szerint ezeket a javakat nem vallották ősinek, hanem valamely testvér magánvagyonába tartoztak), az özvegyi haszonélvezet pedig „nem megítélhető, mert alperesek felperes ezen jogát elismerték, annak érvényesítésére késznek nyilatkoztak, felperes azonban alperesek ezen ajánlatát elfogadni nem akarta”. Végezetül „alperesek viszontkeresetbe vett tagadásával szemben felperes nem igazolta, hogy a nevezett ingóságok 1/5 része az elhunyt hagyatékát képezte volna”.

Felperes fellebbezését követően az ügyben másodfokon eljáró pesti királyi ítélőtábla 1872. január 29-én a fellebbezéssel nem érintett első részt, mely a férji közszerzemény tulajdonjogát az özvegynek ítélte, helybenhagyta, második rész vonatkozásában az elsőfokú ítéletet feloldotta, és a törvényszéket becsú céljából bírói szemlére és ahhoz képest új ítélet hozatalára utasította.⁴³ A törvényszék második ítélete a levéltári anyagban nem maradt fenn, de a királyi ítélőtábla újabb, 1872. július 23-i ítéletét ismerjük. Ebben a bíróság az elsőfokú ítéletet annyiban változtatta meg, hogy az özvegyi haszonélvezeti jogot is megítélte, és alpereseket kötelezte arra, hogy a hagyatéki tárgyalás alkalmával ősieknek elismert ingatlanok 1/6 része erejéig felperest a közös birtokba bocsájtsák, és őt ezen birtokban mindaddig eltűrjék, míg férje nevét viseli, mivelhogy „ő az őt törvényesen megillető jogáról le nem mondott azzal, hogy alperesek kiegyezési módozatát

⁴² BML VII/2b II/1872/293 1763p/1871 sz.

⁴³ BML VII/2b II/1872/293 37273p/1872 sz.

nem fogadta el”.⁴⁴ Az özvegy tehát férje közszerzeményi javait nem természetben, hanem annak becsü útján megállapított értéke szerint kapta meg – valószínűleg 1875 második felében, miután az ügyben csak 1875. február 16-án született jogerős ítélet. Ebben a pesti királyi ítélőtábla alperesek fellebbezését elutasította és a pécsi királyi törvényszék 1874. július 20-i ítéletét változtatás nélkül helybenhagyta „indokainál fogva és azért is, mert az alperesek által fizetendő összeg a becsühöz képest helyesen lett megállapítva”.⁴⁵

Ellenpéldaként lássunk még egy hagyatéki jogvitát, melyben ugyancsak a mag nélkül elhalt férj utáni közszerzeményt követelte az özvegy, azaz *M. Jánosné* született *L. Anna* elhunyt férje fitestvérétől, *M. Józseftől*, azt azonban nem tudta bizonyítani, hogy a kérdéses javak valóban közszerzeménynek minősülnek. A haláleset 1871-ben történt Nagyhajmásiban. A kereset tárgyát a nagyhajmási tulajdonjegyző könyvbe 120. hrsz. alatt felvett ház, az ahhoz tartozó kültelek, valamint 1402 ha szőlő képezte. A pécsi királyi törvényszék ítéletében⁴⁶ elutasította az özvegy közszerzemény iránti keresetét, mert „felperes alperes tagadása ellenére pusztá állításán kívül mivel sem lévén képes igazolni”, hogy a vita tárgyává tett fekvőségeket „megboldogult férjével közösen szereztek volna, és hogy ekként ezek hitvestársi örökösödés alapján megboldogult férje után őt illetné meg, [...] tekintve azon körülményt, hogy a kereset alapjául [...] felhozott hiteles telekkönyvi másolatban a [...] fekvőségek (az elhalt) kizárólagos tulajdonaként fordulnak elő, tekintve továbbá azt is, hogy alperes [...] tanuinak egybehangzó vallomása által azt, hogy a kérdéses fekvőségeket megboldogult férje már szintén elhalt édesanyjától örökölte, tökéletesen legyőzte, felperest keresetétől annyival is előbb elmozdítani kellett, mert alperes abbéli állítását, hogy megboldogult férje [...] hagyatéka az ideiglenes törvénykezési szabályok 11. §-a értelmében ezeket, vagyis alperest és nővérét özv. *L. Jánosné*t, mit felperes megboldogult férjének féltestvérét és így oldalágon rokonát illeti meg, kétségbe nem vonta.”

Az eset tehát felettébb egyszerű volt. A fekvőségeket a férj a házasság fennállása alatt, azonban ingyenes jogügylettel, öröklés útján szerzett, azaz közszerzeményt nem képeztek. Annak, hogy az özvegy nőt szerzőtársként a telekkönyvbe bejegyezték-e, parasztközött nem volt jelentősége, hiszen bejegyzés hiányában is közszerzőnek minősült, ha a közszerzemény fogalmi elemei megvoltak; itt ez a kérdés csak azért került elő, mert alperes a bejegyzés hiányát is perbeli igaza bizonyítékaként hozta fel a tanúvallomások mellett.

4.1.2. A közszerzemény hitvestársi „öröklése” házassági szerződés útján

A közszerzemény hitvestársi öröklésének esetét ki kell egészítenünk azzal, hogy a paraszti népréteg körében a felek „minekelőtte az házassági életre az hittal egybekötötték”, ha házassági vagyoni szerződést, vagy nevezzük úgy, ahogy az ilyen okiratokat általában a korban hívták: „házassági egyezést” kötöttek, előfordult, hogy a közszerzeményről is rendelkeztek. A jövődöbeli hitvesek arra az esetre, ha „haláluk maradék

⁴⁴ BML VII/2b II/1872/293 22422p/1872 sz.

⁴⁵ BML VII/2b II/1872/293 4572p/1875 sz.

⁴⁶ BML VII/2b II/1872/440, az ítélet száma nem olvasható.

nélkül történe”, egymást tették örökössé közszerzeményükben – ami azonban a törvényi jog, a fent idézett 1840. évi VIII. tc. rendelkezése szerint is így volt. A szerződés kötés oka ilyenkor jellemzően az volt, hogy a felek egyoldalúan vagy kölcsönösen egymás javára haláluk esetére rendelkeztek bizonyos ingó, illetve ingatlan vagyonukról, és ezek után – mivel mindent számba vettek – közszerzeményi javaikról is megemlékeztek. A kérdés az, hogy a házassági szerződésnek ilyen esetben volt-e jogi jelentősége a közszerzemény tekintetében. Bár *Jancsó* hangsúlyozta, hogy „a házassági szerződésben kötelezett javakat, (...) ha a jogosított fél a túlélő, (ezeket) nem örökli, hanem házassági vagyonyjoga alapján kapja meg”,⁴⁷ én ezt a jogirodalmi különbségtételt a joggyakorlatban nem találtam meg. *Jancsó* elméleti igazát azonban kétségbe nem vonom (főként azért nem, mert nem csak a közszerzeményre vonatkozik, hanem általános megállapítás); éppen ezért az alcímben az „öröklése” szót idézőjel közé tettem. Állításom igazolására lássuk az alábbi jogesetet!

Jegyzőkönyv⁴⁸ a Sombereken 1871. július 13-án végrendelet nélkül elhalt *R. Jakabné W. Éva* hagyatéka ügyében, melynek hivatalbóli tárgyalása a Baranya megyei polgári törvényszék által a 2828/71 sz. végzéssel elrendeltetett. Az örökhagyó le és felmenő örökösök nélkül hunyván el az I. sz. alatt csatolt haláleset felvétele szerint oldalági örökösök gyanánt vétetnek fel: *W. Margit*, néhai *W. Erzsébet* után annak első férjétől nagykorú *János* és annak második férjétől nagykorú *Mátyás*, *W. Boldizsár*, *W. Katalin*, *W. Anna*, mindezek apáról, és *H. Mátyás* anyáról féltestvérje az örökhagyónak, aki személyesen jelent meg.

Folyamodó *R. Jakab* időközt meghalt és a helyette megjelent özvegye *Sz. Borbála* kinyilatkoztatta, miszerint elhunyt férjétől teherben van. Ennek előre bocsájtása után felmutat az özvegy egy házassági szerződést, mely elhunyt férje és ennek első neje özvegyült *É. Éva* szül. *W.* közt kötött 1862. augusztusának 31-ik napján Ráczyörcsönyben és amelynek 4-ik pontja értelmében *R. Jakab* elhunyt nejének összes hagyatékát örökölni jogosítva van. Ezen szerződés ide mellékeltek.

Midőn ezen házassági szerződés az örökösök gyanánt felvett oldalágos örökösöknek felolvastatott volna, ezek meg nem elégedve a szerződésbeni intézkedéssel, azonnal eltávoztak, s így a jegyzőkönyvet alá sem írták. Nézetük szerint az nem lehet, hogy *W. Éva* hagyatéka mint ősi jószág idegen kézre menjen által.

A hagyatéki leltár szerint maradt :

1 – a ráczgyörcsönyi 87. sz. tulajdonjegyző könyvbe foglalt 88. sz.	
kisháznak és hozzá tartozó 151. hrsz. fekvőségnek fele becsülve	150 Ft
2 – a 206 sz. tjk. 2300. hrsz. szőlőnek fele	75 Ft
	összesen 225 Ft

Ezen fekvőséget azonban 70 Ft-ra menő bordézsmá váltságnak fel	35 Ft
termelési költség	40 Ft
	összesen 75 Ft
terheli. Ezen terheknek levonása után marad tiszta	150 Ft

⁴⁷ JANCÓSÓ, i.m. 846. p.

⁴⁸ BML VII/2b II/1872/892 367. sz. jegyzőkönyv.

A keltezéssel el nem látott hagyatéki leltár után a jegyzőkönyvbe folytatólagosan rögzítették az alábbi osztályos egyességet. „A hagyatéki fekvőségek örökhagyót *W. Évát* illető része tulajdonjogilag kebeleztessék telekkönyvileg a II. alatti házassági szerződés alapján időközben elhunyt *R. Jakab* hagyatékára. *R. Jakab* visszamaradt özvegye szül. *Sz. Borbála* az egész fekvőségeket addig, míg megszül és ezután más intézkedés történend, kezelni és a terheket törleszteni fogja.” *Sz. Borbála* nevét névívő jegyezte fel, ő maga csak egy X” jellel látta el az egyességet, melyen két tanú neve szerepelt ugyan, keltezés azonban nem.

Ezek után a Mohácson, 1871. október 18-án felvett jegyzőkönyvből⁴⁹ megtudjuk, hogy az eljáró hatóságot a 3681/71 sz. végzés pótintézkedésre kötelezte, melyet a következőképp rögzítettek. A hagyatéki tárgyaláson megjelent *R. Jakab* első feleségének minden élő testvére, illetve az elhunyt *W. Erzsébet* után annak két nagykorú gyermeke és *R. Jakab* második özvegye, *Sz. Borbála* is. „Ezek újabb barátságos osztályegyességre felszólítatván, miután az nem sikerült, a következőkben adták elő örökösödési igényüket.” A testvérek szerint oldalági öröklésnek volt helye, mivel *W. Évának* „nincs le- és felmenő örököse, de annál is inkább mert a fekvőség örökhagyóné 140 Ft hozománya által vétetett, illetve ezen pénz a vételárba beforgatott”. A testvérek ezután előadták, hogy az ingatlant átengedik *R. Jakab* második özvegyének, *Sz. Borbálának*, ha az 300 Ft kézpénzt megfizet nekik, és ekkor ők minden további igényükről lemondanak. A testvérek igénye már csak azért is meglepő, mert a hagyatéki leltárból pontosan tudjuk: a hagyaték tiszta értéke nem volt több mint 150 Ft. Nem meglepő, hogy *Sz. Borbála* ezt az ajánlatot nem fogadta el, amit a következőképp indokolt: „*W. Évának* hagyatéka nincs, mert a ház a házassági egyezés 4. pontja szerint, ha *W. Éva* gyermekek nélkül hal el, annak minden vagyona életben volt férjére ment által”. Ez a „minden vagyon” kifejezés pedig – más vagyona *W. Évának* nem lévén – a hozományra és a szerzeményi javakra is vonatkozott.

Mivel a „barátságos osztályegyesség” a hagyatéki tárgyaláson másodszorra sem született meg, a hagyatéki jogvitában 1876. január 27-én hozott ítéletet a pécsi királyi törvényszék.⁵⁰ *W. Éva* oldalági rokonainak keresetét a bíróság a következő indokolással utasította el. „Felperesek alperes tagadása ellenében nem igazolták, hogy hagyaték örökölt vagyon, sőt ellenkezőleg alperes a bemutatott vételi szerződéssel igazolta, hogy szerzeményi, és mint ilyen, nem oldalági örökösödésnek, hanem az orsz. bírói értekezlet 14.§-ának a, pontja szerint hitvestársi öröklésnek van helye, továbbá a házassági szerződés 4. pontja szerint is az életben maradt házastársat illeti az öröklés.” Mindezeket összegezve azt látjuk, hogy a házassági szerződésben rögzített végintézkedésnek a közszerzeményre nézve, mivel az a fenti ügyben a törvényi joggal egybe esett, csak annyira jelentősége volt, hogy a bíróság másodlagos indokként hozta fel.

4.1.3. A közszeremény hitvestársi öröklése végrendelet útján

Az alábbi ügyben az örökhagyó *B. János* 1872 elején, Németpalkonyán hunyt el. Anyáról való féltestvére, *B. György* bátyja özvegyétől, született *H. Borbálától*, aki a per

⁴⁹ BML VII/2b II/1872/892 sz. ügy irataihoz 438 sz. alatt csatolt jegyzőkönyv.

⁵⁰ BML VII/2b II/1872/892 6927p/1875 sz.

idején már új férje, *Sch. Ferdinánd* nevét viselte, az elhunyt hagyatéki ingatlanai közül a németpalkonyai 275. sz. tulajdonjegyző könyvbe felvett 910. hrsz. szőlőnek és a hozzá tartozó présháznak a felét követelte, ami pedig a két fivér közös édesanyjának közszerzeménye volt. A nevezett ingatlan másik fele az elhunyt báty atyjának közszerzeményét képezte. Ez utóbbi részt az elhunyt egy személyben örökölte atyjától, míg az anyai részt a féltestvérek együtt örökölték, de az örökhagyó később, már házassága idején testvérétől megvásárolta azt (azaz az ingatlan ¼-ét), majd „minden ingó és ingatlan vagyont” – mivelhogy „maradék nélkül maradt” – feleségének hagyta. Nos, ez a történet csak így, utólag összefoglalva tűnik egyszerűnek; az alábbi három ítéletből a tényállás lassan bontakozott ki az olvasó előtt, és az értelmezést az sem segítette, hogy az elsőfokú ítélet felettébb felületesre sikeredett. Bennünket az ügy – témánknál maradva – azért érdekel, mert az örökhagyó a végrendelezkor nem tett javai közt különbséget aszerint, hogy azok öröklött vagy szerzett javak, illetve közszerzeményi javak. Mindez csak akkor lett kérdés, amikor öccse megtámadta a végrendeletet. Lássuk tehát az ítéleteket!

A pécsi királyi törvényszék 1874. január 19-i ítéletében⁵¹ helyt adott a felperes féltestvér keresetének. A bíróság döntését azzal indokolta, hogy „a végrendelet a küllélékeket nélkülözi”, ezért ehelyett törvényes öröklésnek van helye, de „még azért is, mert alperes nem tagadta, hogy öröklött vagyonról van szó”.

Alperes fellebbezését követően azonban a pesti királyi ítéletábla 1874. július 22-i ítéletében⁵² felperest keresetétől elmozdította, még hozzá a következők alapján. „A végrendelet a helybeli bíró és esküdt társa előtt alkottatott, a volt úrbéreseknél pedig a helybeli előljáróság előtt tett végrendeletet ez alapon a helyi szokásokhoz képest küllélék hiány miatt sem előbb meg nem támadtathatott, sem jelenleg az ideiglenes törvénykezési szabályok 5. §-a értelmében meg nem támadható, de különben is a fele szőlőhöz való jogára, valamint a közös anyai ingóságokra nézve fölperes 316 Forintokkal a b, pont alatt csatolt elismervény szerint kielégíttetni rendeltetett, s ezen követelése a mellékelt tulajdonjegyző könyvi kivonat szerint be is kebelezetett. A szőlő egyik feléhez tehát nincs örökösödési joga felperesnek, s az anyai hagyatékából, amennyiben ki nem elégítetett volna, csak a 316 Forint készpénzt követelheti, s mert ennél fogva az örökhagyó az anyja után őt illető szőlőrészt és ingóságokat megszerezvén, abban végrendelet nélkül is – hitvestársi örökösödésnél fogva alperes özvegyet és nem felperest illeti meg az örökösödés.”

Az ügyben jogerős ítélet felperes fellebbezését követően 1874. november 25-én született.⁵³ A királyi Curia a másodbíróság ítéletét helyben hagyta. Érdekes, hogy a felsőbb bíróság nem a szokásos formulát („indokainál fogva”) használta, hanem szükségesnek találta, hogy részletes indokolást adjon, amely két elemen alapult. Egyrészt azon, hogy „az a, pont alatt csatolt végrendelet két hites előljáró jelenlétében alkottatván, miután felperes azt, hogy ezen külső formáság az [...] irányadó helybeli szokással ellenkezik, nem bizonyította, a végrendelet a külső kellékek hiány miatt érvénytelennek nem tekinthető és ez okból felperesnek keresete elutasítandó volt”. Másrészt pedig azon, hogy

⁵¹ BML VII/2b II/1872/689 6372p/1874 sz.

⁵² BML VII/2b II/1872/689 28387p/1874 sz.

⁵³ BML VII/2b II/1872/689 9724p/1874 sz.

„a kereseti szőlő és présház felét *B. János* apja után örökölvén, az anyai felerészből pedig felperesnek részét egyezség útján szerezvén, ezen háromnegyedre felperes már törvényes öröklés útján sem emelhet igényt, mert örökhagyóval csak közös anya részéről lévén testvér, ez okból az apai ágról származott vagyonhoz nem tarthat igényt, a szeremény pedig már törvénynél fogva az özvegyre száll át; úgy hogy felperes törvényes örökösödés címén a fentebbi fekvőségnek csak azon egynegyed részét igényelhetné, amelyet *B. János* anyja után öröklött, erre nézve azonban keresete a fennebbi végrendelet alapján volt elutasítandó”.

Konklúzióink a témákra koncentrálnak ezek alapján annyi lehet, hogy a bíróság – természetesen – közszereménynek ítélte a félttestvértől a házasság fennállása alatt megvásárolt anyai örökség (ugyancsak közszeremény) felét, és annak, hogy ezt az örökhagyó végrendeleti úton feleségének juttatta, épp úgy nem volt jelentősége, mint ahogy a házassági szerződésben tett végintézkedésnek sem, mivelhogy az örökhagyó akarata egybe esett a törvényi joggal, azaz leszármazó hiányában a közszeremény hitvestársi öröklésével. Mivel azonban az 1840. évi VIII. tc-ben minden szerzett ingó és ingatlan vagyonuk felett szabad rendelkezési jogot kaptak a jobbágyok, a végrendeleti öröklés érvényesült volna, ha az örökhagyó gyermekek hiányában nem hitvestársát tette volna saját közszereménye örökösévé.

4.2. A közszeremény megosztása élő leszármazó esetében

4.2.1. A közszeremény megosztása a leszármazók között osztályos egyességgel

A törvényes gyermekek, legyen szó fiúról vagy leányról, az 1840. évi VIII. tc. 2. szakasza szerint egyenlő öröklési jogot nyertek az ősi javakhoz hasonlóan a végrendelet nélkül hátrahagyott szereményekben is. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy – mint fent már volt róla szó – a természetes anya után házasságon kívül született leszármazója is örökölt; ezért az alcímben a „törvényes” szót nem használom. Ha azonban a szülők úgy látták jónak, hogy gyermekeik között az idézett törvényi rendelkezéssel szemben különbség legyen, és azt is szerették volna, hogy ezt az intézkedést életükben és haláluk után se tegyék örökösök vitássá, élhettek az osztályos egyesség lehetőségével, melynek joghatálya ilyen esetben a szülők halálát követően állt be, azaz nem volt más, mint a szülők halála esetére szóló megegyezés.

I. Pál és neje, *P. Rozi* és három fiuk, *Pál*, *János* és *Ferencz* 1863. április 6-án a következők szerint kötött „osztályos egyezést”.⁵⁴ Egyrészt a szülők „holtuk után” legkisebb fiuknak, *Ferencznek* hagyták a 1208. sz. tulajdonjegyző könyvbe 1808. hrsz. alatt felvett kertből 39 négyszöglet és az 1809. hrsz. házat, valamint az 15521. és 15522. hrsz. szigeti kerteket. A nevezett ingatlanok tulajdonjegyző-könyvi bekebelezését holtuk után engedik meg. Másrészt az elsőszülött *Pálnak* az 1808. hrsz. kertből 6 öl széles és 6 öl hosszú térséget juttattak – ugyancsak mindkettőjük halála után. Harmadrészt azt rögzítették, hogy *János* kapott már 80 Forintot. Az okirat következő része az egyesség elfogadását tartalmazta: „A jelen volt testvérek beleegyeznek ezen osztályba, és lemondanak minden további juss kereséséről egymáson. Végezetül a felek megállapodtak ab-

⁵⁴ BML VII/2b II/1872/304 sz. ügy irataihoz szám nélkül csatolt osztályos egyesség.

ban is, hogy ha *Ferencz* előbb meghalna, mint édesanyja, a ház, a kert és a szigeti kertek „*P. Rozinak* maradnak, és ez annak adhatja, akinek akarja”.

Ez egyrészt azt jelenti, hogy a vagyon mindkét szülő haláláig egyben maradt (volna) – itt az „osztályos egyezés” rendelkezése szerint. A tulajdonjog várományosa lett a nevezett gyermek, arról azonban egy szót sem szóltak, ki kezelje a vagyont, ha a férj felesége előtt halna meg, és ezt ebben az esetben a későbbi peres iratokból sem tudhatjuk meg, mivel a történet nem az egyességben foglaltak szerint folytatódott. Másrészt jelenti azt is, hogy a vagyon egyben tartásakor nem tettek különbséget az ősi és szerzett javak között. Ez esetünkénél maradvá leginkább azért meglepő, mert kicsi annak a valószínűsége, hogy a *Ferencznek*, illetve halála esetén anyjának juttatott javak (a családi ház, illetve több kert) között ne lettek volna ősi javak, miközben volt a családban még két fiú gyermek. Márpedig az egyesség szerint az anya ezeket „annak adhatja, akinek akarja”, azaz szabadon rendelkezhetett volna róluk.

Az osztályos egyességet mind az öt érintett családtag aláírta, valamint három tanú és az írnok is kézjeggyével látta el az okmányt, melynek hátsó oldalán 1869. április 19-én, hat évvel az egyesség után *János* a következő nyilatkozatot tette: „Hogy a túlsó lapi egyesség szerint örökségem fejibe nyolcvan azaz 80 Forintot 1863-ik évi április 6-án felvettem, ezzel beismerem.” A két tanú aláírása alul ott volt, hiányzott azonban *Jánosé*, csupán egyik tanú kézírásával annyit jegyeztek fel, hogy *János* „az aláírást megtagadta, mert hogy azt már az előző oldalon elismerte, de előttünk az újra beismerte”.

Mintegy két héttel ezután, 1869. május 4-én a szülők új egyességet⁵⁵ kötöttek gyermekeikkel, melyben a családi vagyon megosztásáról már nem haláluk esetére, hanem azonnali hatállyal rendelkeztek – középső fiuk, *János* javára. Nem meglepő, hogy a következő évben *Ferencz* pert indított még élő szülei és *János* bátyja ellen az utóbbi egyesség érvénytelenségének kimondása, tulajdonjog bekebelezésének érvénytelenítése és az előző telekkönyvi állapot helyreállítása iránt. Az 1870. március 8-i elsőfokú ítéletben⁵⁶ a bíróság felperest kereseti követelésének leszállítására szólította fel, mivel azt halmozottnak találta, illetve közölte, utóbbi követelést tekintve a telekkönyvi törvényszék illetékes. Mivelhogy 1870. június 14-én a magyar királyi Curia végzésében⁵⁷ felperes semmisségi panaszának helyt adott, és „érdemleges” határozat hozatalára utasította a Baranya megyei törvényszéket, ez év szeptember 13-án Pécssett a törvényszék⁵⁸ érvénytelennek mondja ki a felek által megkötött második szerződést és az azt követő ingatlanátírást. Az ítéletet a következőkkel indokolták: 1, a szülők az 1863. évi szerződéssel vagyonuk nagy részét *Ferenc* fiúknak haláluk utáni bejegyzéssel átengedték, „ennél fogva csak ezen fekvőségek életük fogytáig történő haszonélvezetéről rendelkezhetek volna; 2. a szülők „nem voltak jogosítva arra, hogy *János* fiuknak örökre és megmásíthatatlanul azonnali bekebelezést engedve” a fekvőségeket átadják; 3, *János* fiuk az 1863. évi egyességet elfogadta, aláírta és minden további követelésről lemondott, ezért nem volt jogosult arra, hogy a fekvőségeket elfogadja.

⁵⁵ BML VII/2b II/1872/304 sz. ügy irataihoz 2175 sz. alatt csatolt osztályos egyesség nem maradt fenn, annak tartalmát csak a későbbi perből ismerjük.

⁵⁶ BML VII/2b II/1872/304 130p/1870 sz.

⁵⁷ BML VII/2b II/1872/304 5662p/1870 sz.

⁵⁸ BML VII/2b II/1872/304 sz. ügy iratai között a Baranya megyei törvényszék ezen ítélete eredetiben nem maradt fenn; tartalmát a másodfokú ítélet ismertetette.

Ezzel szemben – alperesek fellebbezését követően – a pesti királyi ítélőtábla 1871. június 19-én⁵⁹ felperes keresetét elutasította, mivel egyrészt az 1863. évi „egyesség nem más, mint egyoldalú, visszteher nélküli halál esetére szóló vagyonátruházás, melynek visszavonhatásáról alperesek nem mondtak le és a szülék életében különben sem érvényesíthető tulajdon csak jogos átruházással szerezhető meg”, másrészt pedig „felperes maga sem állítja, hogy az átadatott volna neki”. Harmadrészt a bíróság azt is felhozta, hogy „miután a birtokszerzésre hatályban fenntartott oszt. ált. p. tvk. 440-441. §§ szerint, ha a tulajdonos ugyanazt az ingatlant két különböző személynek engedte át, azt illeti, ki a bekebelezést előbb kérte és eszközölte, ezért kétségtelen, hogy harmadrendű alperes ezen ingatlan jogszerű tulajdonosául tekintendő”.

Történetünk azonban nem ért véget azzal, hogy a jogerőre emelkedett táblabírószági ítélet kimondta, az osztályos egyesség megváltoztatásának jogszerűségét. *Pál* és *Ferenc* a szülők halála után, 1873 elején „köteles részüknek készpénzben leendő kiadása iránt” indított pert fivérük, *János* ellen.

Az 1873. június 26-i keltezésű elsőfokú, keresetet elutasító ítéletet⁶⁰ a pesti királyi ítélőtábla ez év október 30-án feloldotta és a törvényszéket új eljárásra utasította azzal, hogy az „érdemleges ítélet előtt az ingatlanok átruházáskori becsértékét” állapítsák meg.⁶¹ A törvényszék újabb elsőfokú ítéletében csak *Ferenc*et jogosította fel arra, hogy *János* ellen 80 Forint megfizetése iránti igényét peres úton érvényesítse, mivelhogy *Pál* ugyanezen fekvőségekből „6 öl széles és 6 öl hosszú térséget” már kapott.⁶² Az ítélet indoklásában a következőket olvashatjuk: 1, alperes *János* az ingatlanokat „az 1868. február 2-i visszterhelt kötelezettség melletti átadási szerződés alapján vette át átadó szüleitől, és így nem a törvényben a köteles rész sértetlen hagyása által korlátozott ajándékozási okmány alapján; 2, *János* az 1863. évi „egyezmény” aláírásával elismerte, hogy 80 Forintot átvett; 3, a bírói becsű szerint pedig a hagyaték nem ért többet, mint 420 Forint. A pesti királyi ítélőtábla ezt az ítéletet, mivelhogy felperesek „a becsű szerint köteles részükben megrövidítve nem lettek”, 1875. május 4-én helyben hagyta.⁶³

A mintegy öt éven át húzódó családi jogvita lényege mondanivalónk szempontjából abban áll, hogy a békés családi osztályos egyességet (1863), mely szerint a szülők teljes vagyona (ősi és szerzett javaik is) mindkettőjük haláláig egyben maradt és az ingatlanok tulajdonjogi bekebelezésére a két nevezett fiú csak mindkettőjük halála után kapott jogot, jogszerűen változtatták meg utóbb (1869) úgy, hogy az előző okmányban *Ferenc*-nek rendelt ingatlanokat azonnali hatállyal *János*nak ajándékozták. Azt azonban már nem érti a családi történetbe bepillantó olvasó, erre az ajándékozási szerződésre miért volt szükség, amikor kilenc hónappal korábban (1868) *János* visszterhes jogügylettel már megszerezte ugyanezeket a javakat, hacsak nem színlelt szerződésről volt szó.

⁵⁹ BML VII/2b II/1872/304 15779p/1871 sz.

⁶⁰ BML VII/2b II/1872/304 6344p/1873 sz.

⁶¹ BML VII/2b II/1872/304 42689p/1873 sz.

⁶² BML VII/2b II/1872/304 7736p/1874 sz.

⁶³ BML VII/2b II/1872/304 18352p/1875 sz.

4.2.2. A közszeremény megosztása a leszármazók között végrendelettel

Az alábbi jogeset főszereplői *M. Sándor* és felesége, született *V. Júliána* örökgyógok, két nagykorú gyermekük, *Sándor* és *József*, valamint két elhunyt leányuktól született unokáik, kiskorú *K. V. Sándor*, az ugyancsak kiskorú *F. Sándor* és a nagykorú *F. Zsófi*. Maga a történet Sepsén, 1865. május 15-én azzal vette kezdetét, hogy az „Öreg Atya” végrendeletében a törvényes öröklési rendben elhunyt leányai helyébe lépő unokái javára hagyományt rendelt. A végrendeletben azonban csak az unokákat illető hagyomány mértéket rögzítették, az utána fennmaradó rész megosztásáról nem szóltak. Ezzel szemben a nagymama saját közszereményéről nem végrendelkezett, így a címet nyugodtan megadhattuk volna a következőképpen is: a közszeremény megosztása a leszármazók között atyai részről végrendelettel, anyai részről törvényes öröklés útján.

A két fiúgyermek nagykorúságuk elérése után is az osztatlan családi vagyonban maradt és mindketten itt, a szülői házban alapítottak új családot. Az ügy irataiból nem derül ki, az „Öreg Atya”, illetve felesége mikor halt meg, bár az alábbi jegyzőkönyv szövegéből azt a következtetést levonhatjuk, hogy kettőjük közül az asszony volt az első. Az azonban jegyzőkönyvből világosan kitűnik, hogy a hagyatéki leltárt csak mindkettőjük halálát követően vették fel és a hagyatéki tárgyaláson a közös, egyben tartott vagyon megosztásáról döntöttek az atya részéről a végrendelet, az anya részéről a törvényes öröklés szerint. Ezek alapján a családi vagyont, beleértve felesége közszereményét is, haláláig *M. Sándor* használta és kezelte. Lássuk most a hagyatéki tárgyaláson felolvasott végrendeletet!

Testámentom

Én *M. Sándor* unokáimnak *K. V. Sándornak* hagyok 40 Forintokat újpénzben és ugyan *F. Sándor* és *Zsófia* onokáimnak 40 Forintot.

Öreg Atya *M. Sándor*

Mi előttünk (5 tanú aláírása)

elen végrendelet a mai napon kihirdettetvén azzal *M. József*, *K. V. István* mint *K. V. Sándor* atyja *F. István* mint kk. *F. Sándor* atyja megelégedtek, *F. Zsófia* férj. *K. Józsefné* pedig azzal meg nem elégedett.⁶⁴

A hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyv a leltárt és az örökrészek megállapítását a következőképp tartalmazta.

Jegyzőkönyv,

Mely 1870-ik évi november hó 23-án Baranya Vármegye Sepse községében felvétellett.

Tárgy: 3149/1870 sz. gyámhatósági végzés folytán *M. Sándor* és neje *V. Júliána* hagyatékuk érdemébenei intézkedés

Nagykorúak részéről bírói becsüsül választatott *A. János*

Kiskorúak részéről *J. Sándor*

⁶⁴ BML VII/2b II/273/1872 sz. ügy irataihoz szám nélkül csatolt végrendelet.

A bíróság részéről pedig *V. Sándor*. Kik is figyelmeztette, hogy a megnevezendő tárgyakat legjobb lelkiismeretük s tudomásuk szerint becsüljék meg, letett hitök után következő becsüt tettek:

1-ör két hámos ló	20 Ft
2-r egy avult kocsi és szerszám	25 Ft
3-r eke, taliga és más apróságok	8 Ft
4-r a sepsei 74. sz. alatti ház és udvar	213 Ft
5-regy kert	20 Ft
6-r egy negyed telek	500 Ft
7-r maradvány föld 9 négyszögöl	2 Ft 50 Kr
8-r 1642. hrsz a. szöllő	200 Ft
9-r 1656. hrsz. a. szöllő	80 Ft

1068 Ft 50 Kr

mely bírói becsü alapján örökhagyónak négy gyermeke lévén köteles részük mindegyik gyermekre 125 Ft 34 Kr jut, vagyis levonva az 1068 Ft 50 Kr becsüből a 400 Ft apai adósságot a maradék 668 Ft 50 Kr-ból fele, 334 Ft 25 Kr anyai hagyatékot képez, mit négy felé osztva egy gyermek része tesz 83 Ft 56 Kr-t

A másik fele rész pedig, mivel végrendelet van fele részben vétetvén egy gyermek része tesz 41 Ft 78Kr-t azaz összesen 125 Ft 34 Kr-t"

A hagyatéki leltárból kiderül, hogy a mindkét szülő haláláig egyben tartott nettó családi vagyomból (668 Ft 50 Kr) fele rész illetve a végrendelező „Öreg Atyát” (334 Ft 25Kr), fele rész pedig anyai hagyaték volt (334 Ft 25Kr). Szót sem ejtettek *M. Sándor* esetleges ősi javairól, hanem az egész családi vagyont közszereménynek tekintették: a jegyzőkönyv nem tartalmazta azt, hogy mely javakat vallották a leszármazók ősinek, és a későbbi hagyatéki jogvita során se hivatkozott senki ősi vagyon létre. Márpedig az, hogy a hagyatéki leltárba vett ház, udvar és telek a házasság fennállása alatt szereztettek volna, ne pedig örökölt javak lettek volna, nehezen képzelhető. A problémára két válasz kínálkozik: vagy valóban nem volt az „Öreg Atyának” ősi java, vagy volt, de közte és felesége között nem korlátozott, szerzeményi vagyontközösség állt fenn, hanem teljes vagyontközösség. Az ügyiratokban nem esik szó arról, hogy házassági vagyontjogi szerződést kötöttek volna, ami elvileg megmagyarázná a teljes vagyontközösséget a szülők között. Bár a szakirodalom ez utóbbi házassági vagyontjogi rendszerről törvényes rendszerként hazánkban, baranyai magyarok között nem tesz említést, esetünk legalábbis elgondolkodtatja az olvasót.

Az anyai hagyatékából a két fiúgyermeket, illetve a két elhunyt leány helyébe lépő egyik után az unokát, a másik után a két unokát együtt 1/4 rész (83 Ft 56 Kr) illetve. Az apai hagyatékából a végrendeleti hagyományt (2*40 Ft) nem pontosan vonták le, hanem „fele résznek” vették, így az „Öreg Atya” négy gyermekére fejenként 41 Ft 78 Kr jutott. A jegyzőkönyv záradéka szerint *K. V. István* a hagyatéki tárgyaláson úgy nyilatkozott, hogy megelégszik a gyermeke részére eső törvényes örökrésszel, 125 Ft 34 Kr-ral (a hagyományról nem szólt), és megengedte, hogy „a hagyaték *M. Sándor* és *Józsefre* te-lekkönyveztessek közös és egyenlő arányban, szintűgy a leltározott ingóság”. Eltérően reagáltak *F.* testvérek. Kiskorú *F. Sándor* nevében képviselője *K. V. Istvánnal* azonos módon nyilatkozott, *F. Zsófia* azonban „a végrendelet ellen kifogást nem tett, de a reá eső köteles részt, mert azt keveslé, el nem fogadta”. A jegyzőkönyvezető rögzítette azt is, hogy *M. Sándor* és *V. Júliána* hagyatéki birtokában „jelenleg birtokosul bent vannak

nagy korú *M. Sándor* és *M. József*. A jegyzőkönyvet annak felolvasása után minden örökös, valamint a becsüs is aláírta.⁶⁵

Mivel azonban a fivérek késlekedtek azzal, hogy elhunyt leánytestvéreik lezármazóinak a hagyományt és törvényes örökrészüket kiadják, *F. Zsófia* mintegy négy hónappal a hagyatéki tárgyalás után, 1871. február 21-én nyújtotta be hagyomány és annak elmaradt hasznai iránti keresetét két nagybátyja ellen a Baranya megyei törvényszékhez. Az ügy teljes menetét nem ismerjük, hiszen csak az 1878. február 25-i ítélet⁶⁶ maradt fenn, melyben a pécsi királyi törvényszék felperest keresetétől elmozdította. Az indokolás szerint „felperesnő tanúk hit alatti vallomása” szerint alperesekkel „időközben kiegyezett és örökségét megkapta”. A családi jogvita tehát ebben az esetben peren kívüli egyességgel zárult.

4.2.3. A közszerzemény megosztása végrendeleti vőfogadással

1847. augusztus 11-én, Darázson *B. Márton* „végintéző” következőképp rendelkezett vagyonáról a két „meghívott bizonyosság”, az öregbíró és a jegyző jelenlétében. Házánál maradt leánya férjének, *A. Antalnak* hagyta „minden ingó és ingatlan vagyonát” (a darázsi tulajdonjegyző könyvbe 70. sz. alatt felvett házat és az ahhoz tartozó ¼ telket, két szőlőskertet, négy szarvasmarhát, olvashatatlan számú lovat és végezetül négy „sörtést”) azzal, hogy vője tartozik kisebb leányát, *Katát* „becsületesen feltartani és férjhez adni, ha ezt nem akarná, 50 Forint osztályokat kifizetni”. Hozzátette azt is: „a pincze pedig nőm halála után leányomé legyen”, és „tartozik a fent érintett vöm *Mártha* nőmet, mint anyját megbecsülni, őt betegségben ápolni és becsületesen eltemetni, ellenkezően hatalmában legyen nőmnek őt minden rész nélkül az házból kiigazítani”. A középtűt kettészakadt és szétfoszlott, nehezen olvasható, pecséttel ellátott „végintézetet” *K. Mihály* jegyző neve felett az öregbíróhoz és a „két meghívott bizonyossághoz” hasonlóan „keze keresztvonásával” tudta csak *B. Márton* ellátni, hozzáfűzve, hogy a végrendekezés „nagyobb erejére s megmásolhatatlanságára” teszi ezt.⁶⁷

A végrendelet értelmezéséhez elsőként a családi viszonyokat kell tisztáznunk. *F. Imre* római katolikus plébános 1869. március 3-án a darázsi egyházi anyakönyvből egy „családi értesítésnek” nevezett kivonatot adott ki *B. Márton* családjáról. Ebből a periratokhoz szám nélkül csatolt okiratból megtudjuk, hogy a végrendelező férj 1794-ben, második felesége, *Mártha* 1795-ben született ugyanebben a faluban. Négy leányuk közül az első *Sztána* (1818) volt, aki 1837-ben lett *A. Antal* felesége. Ez tehát azt jelenti, hogy már tíz éve a szülők házában élt feleségével *A. Antal*, amikor az atya 1847-ben őt nevezte örökösévé. Tőle született *Sztána A. Márton* nevű gyermeke 1848-ban. A három fiatalabb leányt, *Évát*, *Czeczát* és *Katát*, akik közül a végrendelezés időpontjában már csak a legkisebb, *Kata* volt otthon, mind kiházasították. *Kata* neve mellé a pap azt is bejegyezte, hogy egy „hitszegő, erkölcstelen” ember felesége lett 1854-ben, de a záradék még érdekesebb. *F. Imre* megjegyezte, hogy „fentnevezett *A.* (értsd: *Sztána* férje) itt he-

⁶⁵ BML VII/2b II/273/1872 sz. ügy irataihoz szám nélkül csatolt, 50 Krajcár illetékbélyeggel ellátott hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyv.

⁶⁶ BML VII/2b II/273/1872 942p/1878 sz.

⁶⁷ BML VII/2b II/416 /1872 sz. ügy irataihoz szám nélkül csatolt végrendelet.

lyen megrögzött vétkes szokásból a háztól, amelybe vőnek fogadtatott, *B*-nek iratott,” tehát apósa nevét viselte saját neve helyett.

A későbbi peres iratokból megtudjuk azt is, hogy *B. Márton* még a végrendekezés évében, 1847-ben elhunyt, míg felesége 1859-ig vőjével és *Sztána* lányával élt. A család fő tehát idős lévén és halálát érezvén végrendekezett; ezzel magyarázható, a végrendeletben miért nem számoltak azzal a lehetőséggel, hogy az asszony éli túl férjét. A következő kérdés az, hogy a vagyon mikor szállt át a vőre. A „holtunk után” többes számban használt kifejezést itt nem találjuk, mivel azonban *Mártha* asszonynak hatalmában lett volna vőjét „minden rész nélkül az házból kiigazítani”, ha vele nem kellő módon bánt volna, biztosak lehetünk abban, hogy a családi vagyon ebben az esetben is egyben maradt addig, míg mindkét szülő meg nem halt. A vagyon kezelője a vőül fogadott *A. Antal* lett, a tulajdonjogot azonban anyósa haláláig nem szerezte meg, azt telekkönyvileg sem kebelezte be.

Ezek után már csak arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogyan rendelkezhetett *B. Márton* a teljes családi vagyonról, többek között ősi javairól, illetve felesége közszereményéről is. Az ősi vagyonról semmiképp sem végrendekezhetett volna 1847-ben. Az asszony közszereményét tekintve gondolhatnánk egyrészt, hogy nem volt szerzeményi vagyon. Mivel azonban több mint három évtizedig házasságban voltak, ez nem valószínű. Mondhatnánk továbbá, hogy a „minden ingó és ingatlan vagyonom” kifejezés a szövegben azt jelenti, ebben a feleségét illető rész nincs benne. Ez sem lehet válasz, mivel az alábbi per irataiban következetesen a „szülői vagyon”, illetve az „atyai és anyai vagyon” kifejezés szerepelt, azaz a végrendeletben említett vagyon a teljes családi vagyont jelentette. *B. Márton* tehát saját nevében, felesége aláírása nélkül rendelkezett a „szülői vagyonról” – jogellenesen. *Mártha* asszony azonban a végrendeletet nem támadta meg sem a hagyatéki tárgyaláson, sem perben, aminek gyakorlati jelentősége nem is lett volna, hiszen az egyben tartott családi vagyon felett tulajdonjogot vője csak halála után szerezhetett.

Vele szemben leánya, *Kata*, férjes nevén *T. Györgyné* 1871-ben a „szülői vagyonból” törvényes öröksége kiadása és a végrendelet érvénytelenítése iránt pert indított unokaöccse, a vőül fogadott *A. Antal Márton* nevű fia ellen, akinek szülei ekkor már nem éltek. A pécsi királyi törvényszék az ügyben 1873. augusztus 18-án hozott ítéletet.⁶⁸ A bíróság úgy találta, hogy „az ingóságokra vonatkozó keresetétől felperesnőt el kellett mozdítani”, mivel nem tudta bizonyítani, hogy az *A. Antal* hagyatékaként 1863-ban leltárba vett ingóságok szüleitől származtak, de kimondta, hogy alperes „tartozik felperesnek szülői öröksége fejében 448 Ft 75 Kr-t 15 nap különbeni végrehajtás terhe mellett megfizetni”, mivelhogy „felperes a bemutatott családi értesítővel és tanúk kimondásával begyőzte, hogy őtet a szülői vagyonból végrendelet nem léte esetében ¼ rész illeti”, és „tekintve, hogy volt jobbágyok az ősi vagyonokról 1847 évben végrendekezési joggal nem bírtak, felperes tagadja a végrendelet valódiságát”. A „keresetbe vett ingatlanok bírói becsü” szerint 1480 Ft-ot tettek ki, melynek egynegyede tehát 370 Ft volt, míg a családi vagyonból „már eladott szőlők becsértékének, azaz 315 Ft-nak ¼ része pedig 78 Ft 75 Kr, azaz összesen 448 Ft 75 Kr volt. A kért kamatokat a bíróság nem ítélte meg, mert „alperes nem önként foglalta el a kérdéses ingatlanokat, hanem ha-

⁶⁸ BML VII/2b II/416 /1872 5692/873 sz.

tósági úton adattak neki, mint még kiskorú örökösnek által, így ő nem volt rosszhiszemű birtokosnak tekinthető”. Alperes a per során nem érvelt azzal, hogy a végrendelettel atyjának, *A. Antalnak* juttatott „szülői” (tehát atyai és anyai) vagyonban nem csak atyai ősi, hanem szerzeményi javak is voltak.

Az ügy csattanója, hogy a felek két héttel az ítélet után, 1873. szeptember 3-án Darázon kiegyeztek egymással, majd „atyafiságos egyességüket” csatolva együtt kérték a bíróságtól az eljárás megszüntetését. „Atyai és anyai örökség követelésére nézve” a következőket foglalták írásba. Először is *Kata* „lemond a megítélt összegről és ünnepélyesen kijelenti, hogy unokaöccsén sem neki sem utódainak többé soha semmi követelése nem lehet” azzal a kikötéssel, hogy „ha kénytelen lenne idővel unokaöccse segélyét igénybe venni, akkor az köteles saját házában holtáig egy szobát rendelkezésre bocsátani és évenként tartására 25 Ft-ot készpénzben adni. Ha pedig nála egy fedél alatt meg nem maradhatna, és tőle elmenni kényteleníttetne, ez esetben lemond a fentebbi követelésről és ezek helyett köteles lesz neki holtáig haszonélvezetül birtokom bocsátani a hercegmaroki 115-ik tulajdonjegyző könyvbe felvett 947. és 978. hsz. alatt a Simoklucs dülőben lévő szöllőt, mely csakis holtáig után szálana vissza tulajdonára”. Másodsor *Márton* az ajánlatot „magára nézve elfogadta minden kifogás nélkül”, harmadszor pedig *Kata* pedig kötelezte magát, hogy minden folyamatban lévő pereskedést beszüntet. Az „atyafiságos egyességet” a feleknek a jegyző felolvasta, anyanyelvükön megmagyarázta, majd aláírta a két fél és a két tanú is.⁶⁹ Ennek ellenére *Kata* ügyvédje, akit az egyességről nem értesítettek, fellebbezést adott be. A pesti királyi ítélőtábla⁷⁰ 1874. október 21-én az elsőbíróság ítéletét részben megváltoztatta, és alperest a megítélt tőke után 6% kamat megfizetésére kötelezte, mivel „alperes jóhiszemű birtokos volta per megindításakor, de a per megindításától annak nem tekinthetvén ez időtől a megítélt örökrész haszonvételeit és törvényes kamatját megtéríteni köteles”.

4.2.4. A közszerzemény megosztása házassági szerződésben történő vőfogadással

Egy korábbi tanulmányomban⁷¹ már bemutattam azt a „vőrendelő okiratnak” nevezett szerződést,⁷² amelyben *F. István* 1825. január 17-én Vajszlón leánya beházasodott férjéért teljes vagyona felének örökösévé tette a következők szerint. 1. „*Anna* nevű leányomnak férjének szállott *T. János* vőmmel ilyen felbonthatatlan egyezsége léptem, hogy az én és feleségem halálunk után, hogyha házamnál megmarad, minden néven nevezendő jószágomban s ecéláimban feles fog lenni.” 2. „Ingóságomnak másik fele része pedig minthogy még egy vőre van szükségem, azé a leányomé legyen, amelyre a kettő közül házamban előbb férj száll.” 3. „Minthogy több vőre nincs szükségem, a harmadik leányomnak, azaz aki utoljára marad a férjhez menetelbe, már az okán, mellyik legyen, ki kell menni a házból. Ha szerencséje lesz, az fog kapni 80 azaz nyolcvan forintokat pénzbe, és egy hasas marhát, ha pedig vagy férjhez nem akar menni, vagy szerencséje

⁶⁹ BML VII/2b II/416 /1872 sz. ügy irataihoz szám nélkül csatolt „atyafiságos egyesség”.

⁷⁰ BML VII/2b II/416 /1872 10104p/874 sz.

⁷¹ HERGER CSABÁNÉ: *Fábiánél esete Toth Jánossal. Adalékok a házassági vagyoni jog XIX. századi történetéhez*. In: *Máthé Gábor – Révész T. Mihály – Gosztonyi Gergely* (szerk.): *Jogtörténeti Parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2013, 132-138. pp.

⁷² BML VII/2b II/419/1872 sz. ügy irataihoz szám nélkül csatolt okirat.

nem jön, abba az esetben a két vök, övék lévén annak a része is, halálig tartoznak szükségesen tartani s ruházni.” 4. „Hogyha *Anna* leányom meghal, *T. János* vömnnek mint örökös fiamnak házamba újra kedve szerint való feleséget hozhat, abban az esetben pedig ha én vélem egyezne vagy egy kenyéren nem szeretne lenni, ha házamban marad, egyik fertályomat, valamint én és feleségem halálunk után minden jószágomnak felét örökösen neki vallom.” 5. „Ha pedig *T. János* vöm engem elhagy, semmit sem fog kapni. 6. „Abban az esetben pedig, ha leányom mag nélkül meghalna, és nem tetszik a vömnnek a házamnál maradni, egy esztendő tinó borjúval bocsátom el.” 7. „Amég pedig csak nehezen a házamban magam lések az igazgató, megkívánom, hogy mind engem mind feleségem halálunkig megbecsülljenek, s ha erőtlenedünk, szükségesen tartsanak, hogy ezek így legyenek, akarom, s meghagyom.” A vőrendelő okiratot csupán az apa, *Anna* leánya és három-három tanú írta alá, az anya és a vő nem. Bár a házasság fennállása alatt kötött házassági szerződés számos alapvető kérdést felvet, a korábban leírtakat ismételni nem szeretném, ezért inkább az alább bemutatott források értelmezéséhez használom összehasonlításaként.

Lássuk most a még nem publikált példákat! A lenti 1868-ban, Kopácson írásba foglalt házassági szerződés több szempontból is érdekes. Egyrészt az esküvő után három generáció élt már együtt: az idős nagyapa, leánya és a beházasodott vő, valamint a friss házasok, azaz az unokaleány és a szintúgy beházasodott ifjú vő. A szülők és a nagyapa a szerződésben a vőlegényt vőül fogadták, és „minden néven nevezendő ingó és ingatlan vagyonuk fele részének” örökösévé tették úgy, hogy a másik fél jövedő nejét illette. Ők az egyben tartott családi vagyon feletti tulajdonjogot a három felmenő rokon halála után kebelezhették csak be, és annak várományosaként rendelkezési joguk sem volt. Másrészt a szerződés 5. pontja szerint ha a fogadott vő vagy neje örökösök vagy mag nélkül halna meg, a túlélő házastárs a „mindkettőjük részére biztosítottaknak teljes jogába lép, és a vőlegényt illetőleg a ház és gazdaságba újból beházasodhatik”. Az elsődleges cél tehát nem az volt, hogy a vérszerinti leszármazó örököljön, hanem az, hogy a férfikéz a lányos család számára biztosítva legyen. A vőfogadásnak két feltétele volt: a nagyapa és a szülők tisztességes tartása és gondozása halálukig, valamint a menyasszony nővéreinek rendelt hagyomány kifizetése. A szerződés tartalmi elemeit tekintve feltűnő a hasonlóság a két vőrendelő házassági szerződés között, bár ez utóbbit nem „felelték” aláírni az anyával sem.

Házassági szerződés,

melly mai alólírt napon következőleg köttetett.

1-ször: Kopácsi *K. József* és *K. Zsófia* kölcsönös hajlamból egymással házasságra lépnek, és a szokott kézfogás és gyűrűváltás által egymással eljegyeztettek.

2-ször: *K. Zsófia* menyasszonynak édes szülei, *K. István* és *Cs. Judit*, *K. József* vőlegényt fiúl és vőül házukba és gazdaságukba befogadják, és őtet leendő nejevel, *K. Zsófiával* egyetemben akként biztosítják, hogy az ő, úgy *J. József* családfő és öregatya haláluk után hátramaradandó minden néven nevezendő ingó és ingatlan vagyonuk fele részben, másik fele részben leendő nejét született *K. Zsófiát* illesse *K. Józsefet* telek-
könyvi bekebelezhetési és szabad rendelkezhetési joggal.

3-szor: kötelezettek *K. József* és *K. Zsófia* házaspárok szülőiket *K. Istvánt* és *Cs. Judítot*, úgy *J. József* nagy atyát holtig tisztelni, becsülni, öregségük idején őket eltartani, ruházni, betegségeikben ápolni s halálok után tisztességesen eltakarítani.

4-szer kötelezettek továbbá *K. József* és *K. Zsófia* házaspárok *K. Zsófia* menyaszszony egyetlen nővérének, *K. Júlianna* férjzett *D. Áronné*nek 120 Ft mondván egy száz húsz forint osztrák érték összeget örökségi juss fejében kifizetni, ki is ezen szerződés aláírásával egyidejűleg lemond minden további örökösödési igényéről *K. József* és *K. Zsófia* házaspárok javára.

5-ször ha a házaspárok egyike vagy másika örökösök, illetőleg gyermekek hátrahagyása nélkül elhalna, azon esetben az életben maradt ezen szerződéssel mindkettőjük részére biztosítottaknak teljes jogába lép, és a völegényt illetőleg a ház és gazdaságba újból beházasodhatik, de mindenkor az ezen szerződés 3-ik és 4-ik pontjában körülírt kötelezettségeket pontosan teljesíteni tartozik.

Mely szerződést két egyező párban elkészítetvén a megkért tanúk előtt aláíratott.

Kelt Kopácson 1868. évi november hó 16-án

x *J. József* öregatya és családfő
N. József s. k. jegyző névrő

K. István
*J. Judit*⁷³
 x *K. Julis*
 x *K. József*
 x *K. Zsófi*
 tanuságként a bíró és négy esküdt⁷⁴

A három generáció együtt élése ebben az esetben nem bizonyult konfliktusmentesnek. Hét év után, 1875-ben a *J. József*, valamint *K. István* és neje a pécsi királyi törvényszéktől keresetükben a fenti szerződés megsemmisítését kérték. A törvényszék 1875. november 18-i ítéletében⁷⁵ a keresetet elutasította, „tekintve, hogy (alperesek) a 3. pontban előírt kötelezésekön kívül még tartoznak *K. Júliannának* 120 Ft-ot megfizetni, ez pedig perbe nem vonatott, így a szerződés megsemmisítésével egy harmadik perben nem álló joga felett is ítélni kellene – mi a törvényekkel ellenkezik”. Ezt az ítéletet a pesti királyi ítélőtábla⁷⁶ 1876. január 31-én indokainál fogva, és azért is helyben hagyta, mert a szerződésben a felek nem kötötték ki, hogy a feltételek „nem teljesítése esetében megsemmisítése kötelezhető”.

A vőfogadás az egyik szülő és a vő közötti megállapodás eredményeként is létrejöhetett. 1856. október 8-án Mohácson az édesanya, *Sch. Jánosné*, valamint leánya és a völegény kötött egymással házassági szerződést.⁷⁷ Az anya teljes vagyonát *B. Györgyre*, leendő vejére és leányára, *Sch. Katalinra* hagyta. A németül írt, rossz állapotú szerződésből világos, hogy a 4. pont szerint a hagyatékból életjáradékot rendeltek *F. Györgynek*. Az okiraton alul a Baranya megyei telekkönyvi hivatal záradéka (4111/1866 sz.) is szerepelt, ezúttal magyarul, mely szerint „*F. György* életjáradéki

⁷³ Aláírásakor *J. Judit* a nagyapa vezetéknevét írta, míg a szövegben kétszer is *Cs. Judit* néven szerepelt.

⁷⁴ BML VII/2b II/700/1872 sz. ügy irataihoz szám nélkül csatolt házassági szerződés.

⁷⁵ BML VII/2b II/700/1872 6390p/1875 sz.

⁷⁶ BML VII/2b II/700/1872 1905p/1875 sz.

⁷⁷ BML VII/2b II/832/1872 sz. ügy irataihoz szám nélkül csatolt házassági szerződés.

szolgalmi joga a szajki 16. sz. tulajdonjegyző könyvbe a 15. hrsz. ház és 5/4 telekre jávára Pécsett, 1866. július 12-én előjegyeztetett”. A fogadott vő és a leány tehát a teljes anyai vagyon várományosa lett úgy, hogy a szerződés 4. pontja életjáradékot biztosított *F. Györgynek* (talán az új férjnek) ugyanabban a vagyonban.

Az életjáradék jogosultja, *B. György*, a fogadott vő és neje ellen 1874-ben indított eljárást a pécsi királyi törvényszék előtt. Az ez év október 29-i keltezésű ítélet⁷⁸ keresetének helyt adott, és kimondta, hogy a két alperes „a mellékelt házassági szerződés 4. pontjában (foglalt) felperesi életjáradéki szolgalmi jogot elismerni” köteles, „s ekként kijutó három kilo búza, két kilo rozs, a 15. számú házban a hátulsó szobának lakásából, az udvartér egynegyed részéről meg *Sch. Marton* szomszédságában lévő föld, az istállóból egy darab szarvasmarha részére 2 db disznó ólnak használatából, a széna és más takarmánynak behordása teljesítéséből, egyéb fuvarozások és végül 50 db tojásnak kiadásából álló életjáradékot minden évben rendszeresen teljesíteni és kiszolgáltatni köteles”. Az indokolásból egy mondatot kell kiemelnünk: az alperesek „az eredetiben csatolt házassági szerződés valódiságát elismerik, és [...] a tulajdonjogot a nevezett ingatlanok felett megszerezték”.

5. A vőfogadás jogi jelentősége és társadalmi hatása

A magyar paraszti társadalomban a 19. század második felében jelent meg a tudatos születésszabályozás, amely Baranya,⁷⁹ Somogy⁸⁰ és Tolna területén, a zárt, református vallású falvakban különös népszerűségnek örvendett. A paraszti életforma, valamint a tradicionális értékrendszer változásával magyarázzák azt, hogy a házaspárok gyakorta csak egy gyermeket vállaltak.⁸¹ Az elsőszülött gyermekük fiú volt, az újabb terhesség ellen védekeztek, de előfordult az is, hogy az anyaméhben megfogant életet oltották ki⁸² vagy a férj, hogy felesége teherbe esését elkerülje, inkább szeretőt tartott.⁸³ Az új, „va-

⁷⁸ BML VII/2b II/832/1872 6268p/1874 sz. Az elsőfokú ítéletet pesti királyi ítélőtábla 1875. április 1-jén helyben hagyta (4578p/1875 sz.).

⁷⁹ Lásd hozzá ELEK PÉTER – GUNDA BÉLA – HILSCHER ZOLTÁN – HORVÁTH SÁNDOR – KARSAY GYULA – KERÉNYI GYÖRGY – KOCZOGH ÁKOS – KOVÁCS IMRE – PÓCSY FERENC – TORBÁGYI LÁSZLÓ: *Elsülyedt falu a Dunántúlon*. Kemse község élete, Budapest: Sylvester irodalmi és Nyomdai Intézet, 1936

⁸⁰ Lásd hozzá GÖNCZI FERENC: *Az egyke a somogyi nép szokásaiban s lelkivilágában*. Társ. tud. V., 1985, 130–142. pp.

⁸¹ Lásd bővebben ANDORKA RUDOLF: *A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (18–19. század.)*. Ethn. 1981/XCII. 94–110. pp., BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR: *Protestáns etika – paraszti erkölcs*. Adatok a sárközi parasztság erkölcsi értékrendjéről. WMME, 1996/ XIX. 299–316. pp., BALOGH ISTVÁN: *A paraszti művelődés*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Budapest, 1965, II. 487–565. pp., CSÁNYI JÓZSEF: *Alsómuraközi családi jogi néphagyományok*. Perlak, 1943, DÁNYI DEZSŐ: *Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon*. In: Történeti statisztikai tanulmányok 3., Budapest, 1977, 5–104. pp., FARAGÓ TAMÁS: *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828*. Történeti statisztikai tanulmányok 3., Budapest, 1977, 105–214. pp., FARAGÓ TAMÁS: *Háztartás, család, rokonság*. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján. Ethn. 1983/XCIV. 216–254. pp.

⁸² GÉMES BALÁZS: *A magzatelhajtással kapcsolatos hiedelmek a magyarság körében*. SzBMÉ IV–V. (1973–1974), Szekszárd, 1975. 233–258. pp. és *Gémes Balázs: A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX–XX. században*. Doc. Ethn. 12., Budapest, 1987.

⁸³ BÓNIS GYÖRGY: *Egyke és jogszokás a Garamvölgyén*. Társ.tud. XXI. 288–309. pp., valamint Magyar néprajzi lexikon, egyke címszó, <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1777.html>, letöltve: 2014. 01. 30.

gyonos” paraszti réteg így kívánt jobb, igényesebb életet biztosítani egyke leszármazójának. Az ún. egykézés, ha a gyermek fiú volt, nem is jelentett a szülők számára problémát. Ha azonban leányuk született és több gyermeket mégsem vállaltak, vagy egymás után csak leányok érkeztek, a családi gazdálkodás férfikéz után „kiáltott”. Az ilyen, paraszti társadalmat tekintve jómódú egyke leányok azonban nehezen találtak magukhoz illő társat, így gyakori volt, hogy nem saját falujukból, hanem más helyről származó, szegényebb sorsú férjet választottak. A leány ilyenkor szüleivel egy telken és egy házban maradt, így nem „férjhez ment”, hanem „házasodott”, azaz a férje ment a „lányhoz fiúnak”. Ő aztán egyenrangú társ lett, aki beleszólt a gazdaság ügyeibe, sőt ha határozott egyéniséggel rendelkezett, akár a család vezetését is magához ragadhatta⁸⁴ – ellentétben az általában érvényesülő tradicionális családdal, melyben a család feje a férj volt. A beházasodás (vőség) másik változata ezzel szemben az volt, ha az egyke leányra egyke férj szállt, és a két család vagyonát így egyesítették. A fentiek azonban értelemszerűen nem jelentik azt, hogy beházasodás csak a falusi népesség körében fordult elő.⁸⁵

Láthattuk, hogy a közszeremény megosztása Baranyában, a paraszti népesség körében akkor, ha a házaspárnak csak egy leánygyermek vagy esetleg több, de kizárólag leánygyermekei voltak, gyakorta végrendeletben vagy házassági szerződésben rögzített vőfogadással történt. Ez azt jelentette, hogy a jellemzően mindkét szülő haláláig egyben tartott családi vagyon örököse egy személyben a vő, vagy fele-fele részben a vő és a leánygyermek lett. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a beházasodás nem feltétlenül vezetett vőfogadáshoz, hiszen ez szülői akarat kérdése volt.

Az alapeset tehát az volt, hogy a beházasodott férj a családi gazdaságban apósával „egy kenyéren” élve munkát végzett, amivel a családi vagyont gyarapította. Magánvagyon a házasságba többnyire nem vitt magával. Ha azonban a házassági köteleket bírói ítélettel felbontották vagy a feleket a kötelek fenntartása mellett ágytól és asztaltól elválasztották, a feleség családjától távozó férj, bár közszereménye kétségkívül megillette, munkájának ellenértékét nem kaphatta meg, mivel a szülők „gazdaságában azt a munkát végezte, melyeket egy férfi végezni szokott”. Bár ők a vő „munkája által vagyonilag gyarapodtak”, ezt a tevékenységet a vő „nem szolgai minőségben, hanem családtagként” végezte, és „ellátásba részesült”. Ha pedig „öket elhagyni kényszerült, ez szolgálati bérnek alapjául nem szolgálhat”. Ezt az indokolást 1892. április 29-i keltezésű ítéletében fogalmazta meg a pécsi királyi törvényszék abban a perben, melyet *L. Pál* volt felesége szülei, *N. Mátó* és *B. Márta* ellen 1300 Ft tőke és járulékai iránt indított.⁸⁶ *L. Pál* 1874. évi házasságkötése óta tizenhat éven át élt és dolgozott felesége szülei házában, Lothárdon.

A generációk együttélése megszűnhetett úgy is, hogy a beházasodott férj feleségével együtt költözött külön, aminek közvetlenül ekkor vagyonjogi joghatása elvileg csak úgy volt, ha a szülők és az ifjú pár között valamely ingyenes jogügylet az együttéléssel összefüggő feltétellel jött létre. *P. László* és *F. Anna* szülők 1889-ben Magyareregyen

⁸⁴ Magyar néprajzi lexikon, feleség címszó, <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-203.html>, letöltve: 2014. 01.30.

⁸⁵ Makóról hoz példát NAGY JANKA TEODÓRA: *A paraszti mentalitásváltozás hatása a kelengye összetételére: a jogi modernizáció és a házassághoz kapcsolódó ajándékozás szokása (1840–1952)*. In: Flórián Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2010. 462. p.

⁸⁶ BML VII/2b II/359/1890 1058p/1892 sz.

ajándékozási szerződést kötöttek beházasodott vőjükkel, *H. Istvánnal*, illetve *Anna* lányukkal, valamint *S. József* vőjükkel és *Roza* lányukkal, fele-fele részben a két párnak juttatva több ingatlant (2/8 kültelek, legelő, erdő). 1890-ben azonban a pécsi királyi törvényszéktől⁸⁷ az ajándékozási szerződés érvénytelenítését és a tulajdonjog bekebelezésének törlését kérték leányaikkal és azok férjeivel szemben. Keresetüket a bíróság 1892. szeptember 20-án azzal az indokolással utasította el, hogy – bár hálátlanság esetén a szerződés értelmében az ajándék visszavonható lett volna – alperes *S.* házaspár „tagadta a hálátlanságot”, míg *H.* házaspár az ajándékról „nem mondott le, csak annak közös birtokában nem maradhattak”, mivel „lemondás ünnepélyesen, komoly elhatározottsággal” történhet csak. Felperesek fellebbezését követően azonban a pécsi királyi ítéletábr⁸⁸ 1893. január 9-én az ítéletet megváltoztatta és a szerződést a *S.* házaspárral szemben felbontotta, a *H.* házaspárral szemben pedig megszűntnek mondta ki, mivel „*S. József* és *Roza* magukat felperesek irányába tiszteletlenül viselték, őket nem becsülték, nem tartották, [...] kezét emelték a szülőkre”, *H. István* és *Anna* pedig „a birtokból távoztak”, és [...] az ajándékról le is mondtak”. Bár „az ajándék külön kikötés nélkül is visszavonható”, a „kézreállítás vastag hálátlanságot képez”. *H.*-ék pedig „maguk is beismerték, hogy tartást nem adtak és elhagyták” felpereseket. „Mindez kikötés hiányában a visszavonásra nem jogosít”, de tanúk igazolták, hogy „előttük határozottan kijelentették, inkább távoznak”, ami „felperesek jelenlétében történt, akik ezt elfogadták”. Így alperes *H.*-ék „joga az ajándékozási szerződésre elenyészett, és azt megszűntnek kellett kimondani.”

Bár a beházasodás, mint láttuk, nem kizárólagosan egy leánygyermekes családok esetében fordult elő, nyilvánvaló, hogy legnagyobb jelentősége a „férfikéznek” az ilyen családokban volt. Az egykézés társadalmi hatása pedig, ha széles körben alkalmazták, hosszútávon drasztikus is lehetett. Nem véletlen, hogy a két világháború közötti korszak falukutatói a falvak kihalásától tartva mutatták be ezt a jelenséget. Az egykézés és a gyermekhalandóság eredményeként drasztikus népességfogyás történt a Baranya megye déli részén, a szentlőrinci járásban fekvő, pár családtól eltekintve református vallású Kemsén az 1830 és 1910 közötti nyolcvan évben.⁸⁹ „A gyerekek eltűnnek a társadalomból, nincs legényember, aki nősülni tudna, de a lányok is fogynak [...]” – összegezték tapasztalatukat a falukutatók.⁹⁰ Mindezek következtében a beházasodás általánossá vált: idegenből származó vők aránya Kemsén 1831 és 1840 között 68%, 1841 és 1850 között 84%, 1851 és 1860 között 77%, 1861 és 1870 között 75%, 1871 és 1880 között 50 %, 1881 és 1890 között 60 %, 1891 és 1900 között 44%, az 1901 és 1930 közötti három évtizedben pedig 100% volt.⁹¹ A hivatkozott jogi néprajzi kutatások, illetve a dél-baranyai Kemse példája alapján azt állítom, hogy a beházasodás – esetleges vőfogadással vagy anélkül – a 19. század egészén átívelő, fontos társadalmi hatással bíró jelenség volt, melynek vagyoni jogi következményei is kutatásra méltók.

⁸⁷ BML VII/2b II/1890/260 10004/1892 sz.

⁸⁸ BML VII/2b II/1890/260

⁸⁹ ELEK, i.m. 25. p.

⁹⁰ ELEK, i.m. 36. p.

⁹¹ A statisztikai adatokat közli ELEK, 32–34. pp.

HOMOKI-NAGY MÁRIA*

**„A gonoszok hatalma nem bennök, hanem a
jók gyengeségében fekszik...”¹**

Gondolatok Eötvös József közjogi elképzeléseiről

Amikor Eötvös József születésének 200. évfordulójára emlékezünk, szükségszerű, hogy elhelyezzük őt abban a korban, amelyben élt, s amelyben politikusi életének tevékeny éveit töltötte. Konzervatív, aulikus arisztokrata családba született, apja – Eötvös Ignác – tárnokmester volt, mely tisztségéről a család meggyengült anyagi helyzete miatt lemondott.² Fiát a kor megszokott módján taníttatta, s nevelőinek köszönhetően a 19. század eszmevilága, különösen a liberalizmus, az egyéni szabadság érvényesítésének gondolata termékeny talajra talált az ifjú Eötvös József személyében.³ Ha csak rövid pillantást vetünk életére, akkor is érzékelnünk kell, hogy a magyar rendi társadalomban és a rendi államban jelentkező valamennyi problémára megpróbált reagálni, de legalább felhívni a politikusok figyelmét az adott kérdésre. A magyar reformkor embere volt, aki születési előjogánál fogva ott lehetett a magyar országgyűlés Főrendi Táblájának ülésein, beleszólhathott az országot érintő feladatok megoldásába, lehetősége lett volna képzettségének megfelelően országos tisztségeket betölteni. Mégsem ezt tette, mert a kormányzati hatalom hivatalnokaként, nem írhatta volna le javaslatait a magyar alkotmányos élet átalakításáról. Bár szeretett volna előbb követként, majd 1848-ban választott képviselőként részt venni a törvényhozó testület munkájában, sem a nemesi vármege közgyűlésén, sem az első népképviselői választás során nem kapott mandátumot. Főrendként, majd pedig az első független, felelős magyar minisztérium kultuszminiszterként mégis meghatározó szerepet játszott a magyar közéletben. Közjogi munkásságát meghatározta az az elképzelése, hogy Magyarország jövőjét kizárólag Ausztriával együtt, perszónálunióban képzelte el. Az apa konzervatív beállítottságát elvetette, de meggyőződéssel vallotta, hogy az ország alkotmányos átalakítása is csak a Habsburg dinasztia uralkodása alatt valósulhat meg. Reform-politikus a szó legnemesebb értel-

---

¹ EÖTVÖS JÓZSEF: *A falu jegyzője*. Kossuth K. Budapest, 2007.

² GERGELY ANDRÁS: *Eötvös József és a Habsburgok*. Világosság. XXXI. évf. 1990. 1. sz. 1. p.

³ PAJKOSSY GÁBOR: *A reformkor*. 227–228. pp. In: Gergely András (szerk.) *Magyarország története a 19. században*. OSIRIS, Budapest, 2005.

mében. A centralistáknak⁴ nevezett csoporthoz tartozott, annak meghatározó tagjává vált, különösen 1844-et követően, amikor a Pesti Hírlap szerkesztését Kossuth Lajos után Szalay László vette át. Eötvös a Pesti Hírlapban megjelenő vezércikkekben fogalmazza meg politikai elgondolásait Magyarország alkotmányos átalakítása kapcsán. Eötvös életművével foglalkozók többször említik, hogy az ország átalakítására vonatkozó elképzeléseit Eötvös nem szerkesztette egy egységes rendszerbe. Velük szemben Fenyő István leszögezi: „A centralista Pesti Hírlap eszmei alaptörekvését elsősorban Eötvös vezércikkei szólaltatták meg, olyan politikai gondolatrendszert képviselve, melynek szemléleti egysége, szempontjainak koherenciája, átfogó hazai és világpolitikai horizontja, társadalomkritikájának és reformjavaslatainak polgári minősége kivételes értékű volt a kor magyar közírásában. Eötvös e cikkekben egy minden ízében szerves szisztémával lépett fel, a jövő magyar államának összefüggő struktúráját rajzolva meg.”⁵ Való igaz, hogy Eötvös nem egy könyvben írta meg javaslatait, az is igaz, hogy bizonyos kérdésekben élete során változott az álláspontja, s ennek megfelelően módosította javaslatait, mégis, ha életművét megkíséreljük egy egészként vizsgálni, akkor abban a következetes, egy ország alkotmányos átalakítására törekvő, a rendi előjogoktól mentes polgári társadalom kialakítását kívánó politikus képe rajzolható meg. Reform-politikusként ellenzékinak számított a 19. század első felében Magyarországon. Ellenzékinak, mert bírálta a minden változást ellenző konzervatívokat, az abszolutista kormányzat támogatóit. Ugyanakkor érdemes ma is megjegyezni az ellenzékéről, mint fogalomról való eötvösi meghatározást, melyet Széchenyivel vitázva írt le a Pesti Hírlap hasábjain. „Alkotmányos országban szükséges, hogy ellenzék legyen [...] Ezen frázis nem annyira politikai bölcsesség, minőnek árultatik, mint inkább egy igen egyszerű ténynek kifejezése [...] mintha mondatnék, hogy egy országnak minden lakói kormányzási tárgyakra nézve egy véleményben nem lehetnek, s e részben alkotmányos és nem alkotmányos országok csak annyiban különböznek egymástól, hogy az utóbbiakban az ellenzék nézeteivel szabadon nem léphet fel; [...] Ellenzék van, s fog létezni a világ minden alkotmányos országában, de az ellenzék név csak a párt pillanatnyi állását fejezi ki, a párt lényege, mi őt minden más pártoktól megkülönbözteti, mindig mélyebben fekszik; az ellenzéki jellem nem létének alapját képezi, hanem csak a körülmények következménye, s ezekkel együtt előbb-utóbb mindig változik...”⁶ Az ellenzékiek között is a centralisták csoportjához tartozott, mivel az ország alkotmányos átalakításáért folyó küzdelemben hitet tett a felelős kormány megteremtéséért, melyhez szorosan hozzákapcsolódott a nemesi vármegyék hatáskörének/hatalmának szükségképpen átalakítása. A központi hatalom megteremtése, s a helyi közigazgatási rendszer átalakítása jelentette a reformerek körében azt az ellentétet, mely a municipalisták és a centralisták közötti különbséget képezte. Ennek a kérdésnek az eldöntése a reformkori országgyűléseinknek egyik meghatározó témája volt. Ahogy Eötvös fogalmazott, nemesi vármegyénk mindegyike egy-egy abszolút hatalmat képezett a maga területén, hiszen a követvái-

⁴ FENYŐ ISTVÁN: *A centralisták*. Argumentum K. Budapest, 1997.; POMOGYI LÁSZLÓ: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Mérték K. Budapest, 2008. 156.p., PAJKOSSY: 227–228. pp.

⁵ FENYŐ ISTVÁN: *Vezércikkek a centralista Pesti Hírlapban (1844–1845)*. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00386/pdf/itk_EPA00001_1996_01-02_040-065.pdf, letöltve 2015. június 26.

⁶ EÖTVÖS JÓZSEF: *Teendők I.* In: Eötvös József: *Reform és hazafiság II.* (szerk. Fenyő István) <http://mek.oszk.hu/05300/05343/html/02.htm> letöltve: 2015. június 26.

lasztás és a követutasítás rendszerében közvetlenül beleszólási joga volt a törvényalkotásba, a vármegyei közgyűlés statutum alkotási jogával élve megszabhatta a megye mindennapi életét, s egyben bírói hatalmat is gyakorolt. Ítélezhetett a nemések magánjogi és büntetőügyeiben, a vármegyében élő nem nemések fölött akár halálos ítéletet is kiszabhatott.⁷ Ha a felelős kormányzást, mint az alkotmányos rendszer egyik alapelvét akarták érvényesíteni, akkor a vármegyék hatáskörét mindenképpen csökkenteni kellett.⁸ Meg kellett akadályozni, hogy a vármegye a maga alkotta statutummal szembefordulhasson a kormányzat szándékával. Eötvös világosan látta, hogy bármelyik eleméhez nyúlnak a fennálló közjogi rendszernek, az Magyarország egész alkotmányos helyzetét megváltoztatja. Ezért tartotta szükségesnek, hogy elsősorban a rendi alkotmány átalakítása történjen meg, amelynek egyik – ha nem – a legfőbb elemét a nemesi vármegye jelentette. Ez mindent megtestesített a rendi állam és a rendi társadalom alapján. A nemesség, előjogainak biztosítása érdekében, gyakran hivatkozott az 1222-ben kiadott Aranybulla ellenállási záradékára, melyet ugyan az 1687. évi országgyűlés eltörölt, de a vis inertiae jogában az egyes vármegyék mégis tovább éltették. A nemesi vármegye ténylegesen mindent megtehetett a nemesi rendért, miközben minden jogától megfosztotta a nem nemeseket.⁹ A vármegyék működését jól ismerte Eötvös, hiszen Fejér megye aljegyzőjeként, békés megyei birtokosként, vagy Pest vármegye közgyűlésében bőséges tapasztalatokat szerezhetett. Mivel három vármegye működését látta „belülről” is, így képes volt felmérni, milyen területeken kell változtatásokat végrehajtani. Irodalmi munkásságának ez az a területe, ahol Eötvös gondolataiban bekövetkezett változások is nyomon követhetők.¹⁰

Eötvös József a liberális alkotmányosságról vallott nézeteit nemcsak politikai tartalmú cikkeiben írta meg, hanem belefogalmazta regényeibe, melyekből szépen kirajzolódik a rendi társadalomról alkotott véleménye. Jogtörténészként talán szokatlan módon Eötvös Józsefnek nem kizárólag a politikai tartalmú publicisztikáit elemzem, hanem az 1845-ben megjelent „A falu jegyzője” c. regénye alapján mutatok rá azokra a liberális eszmékre, amelyek meghatározták Eötvös egész pályáját.¹¹ A falu jegyzőjét jellemzik

⁷ A vármegye büntetőhatalmát jól érzékelteti Eötvös A falu jegyzőjében, amikor pl. Peti cigányt elfogták a pandúrok. „...mindjárt hegedűbe szorították és idehozták. Hisz ki tudja, micsoda szörnyűségeket vihetett volna véghez, ha egész Szentvilmosig eresztik! ha mindig ilyen okos embereket küldenek ki rablóvadászatra, maholnap vége az útonállásnak, mert becsületes ember nem mer kimenni a házából!” 18.p; Viola perének megkezdésekor így jellemezte a megyei törvényszékmagatartását: „...bűnös vagy nem bűnös, az nekünk tökéletesen mindegy! A kérdés csak az, hogy akit elénk állítanak, zsvány-e vagy sem. Száz embert ölt-e meg, vagy egyet sem, egymilliót rabolt-e vagy tíz krajcárt, ahhoz semmi közünk, csak azt kérdezzük: zsvány-e, és hogy fogták meg? Ha fegyverrel ellenállt: lógnia kell!” 203. p.

⁸ „a centralisták a népképviselői parlamentnek felelős, központosított kormányzati rendszert összhangba kívánták hozni a szabad községek és városok önkormányzatával, de az ennél magasabb szintű autonómiát annyira veszedelmesnek látták, hogy Eötvös egyenesen 'szerencsétlen Svájcot' emlegetett megvalósítása miatt.” SZABAD GYÖRGY: *Eötvös József a politika útjain*. Századok, 1971. 105. évf. 3–4. sz.660–661. pp.; v.ö. GERGELY: 1. p.

⁹ A nemes és a nemtelen ember jogállása közötti különbséget kiválóan érzékelteti Eötvös, amikor Tengelyi Jónást, Porvár jegyzőjét erőszakkal eltávolították Taksony vármegye tisztújító közgyűléséről, mert nem tudta bizonyítani nemesi jogállását. EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2007. 140–141. pp

¹⁰ GERGELY: 1. p.

¹¹ Sötér István máig meghatározó monográfiája mellett, amelyben többek között Eötvös három nagy regényét is elemzi, napjainkban a jogtörténészek is „bemerészkedtek” az irodalom területére, s Eötvös publicisztikája mellett legalább A falu jegyzőjét is vizsgálat tárgyává tették. ehhez lásd SÖTÉR ISTVÁN: *Eötvös József*,

irányregénynek, a nemesi vármegyéről írt ironikus gúnyrajznak, melyet a romantika szelleme hat át. „A falu jegyzője ábrázolási igénye kiterjed a vármegye mindennapjainak legapróbb részleteire, – tarokk-játszmák, tisztújítás, politikai tanácskozás, főispáni látogatás, zsvány-üldözés, házi intrikák, szerelem: a reformkori megyeélet teljességét foglalja magába a regény. Az alispán házától a tömlőcig, minden lényeges megyei szintér és környezet elénk tárul benne ...”¹² Egyetértve Szegedy-Maszák Mihály megállapításával, mely szerint „Eötvös József manapság jószerivel teljesen ismeretlen, még a műveltebb olvasók körében is”¹³, fontosnak tartom, hogy Magyarország polgári átalakulásáért folytatott küzdelmet irodalmi alkotások segítségével is megismerjük. Eötvös József nézeteinek megismerésében ez azért is lényeges, mert 1839-ben kapcsolódott be az országgyűlés munkájába, felismerte, hogy a magyar társadalmat át kell alakítani, részben a nemesi előjogok megszüntetésével, részben a jobbágyság felszabadításával, melyek a törvény előtti egyenlőség biztosítását eredményezhetik. A Kossuth által alapított Pesti Hírlap indításánál inkább Kossuthot támogatja Széchenyivel szemben,¹⁴ majd egyre inkább Szalay László és Trefort Ágoston mellett a centralisták felé tolódik. Hangsúlyossá válik ez 1844-ben, amikor a kamarilla eltávolítja a Pesti Hírlap szerkesztésétől Kossuthot, s Szalayt bízza meg ezzel a munkával.¹⁵ A Pesti Hírlap centralista hangvétele nemcsak az olvasók számát apasztja le, de a reformerek csoportja is több részre szakad. Eötvös ekkor felhagy a publicisztikával, s a hírlapi cikkekben megfogalmazott nézeteit egy romantikus regény keretei között közli olvasóival. A regény tökéletes keretet ad arra, hogy Eötvös egyrészt bemutassa a nemesi vármegye működését, a nemesi vármegyében élő nemesség és nem nemesi társadalom sorsát és értékeit. Másrészt utat mutasson, merre kell haladnia ennek az országnak, s megrajzolja azokat az erkölcsi értékeket, amelyek egy modern, polgári társadalom számára nélkülözhetetlenek. Ezért emeli ki Sötér is Eötvös nézeteinek jellemzésére: „Oly korban születünk, midőn az, ami volt, fenntarthatatlanná vált, s melyben az új viszonyok, melyek után törekednünk kell, még nem létesíthetők...”¹⁶ majd hozzátette: „A magyar irodalomban hasonlóan egyön-

Akadémiai K. Budapest, 1967., NACSA MÓNKA: *Eötvös József A falu jegyzője című irányregényének erkölcsi, morális vetületéről*. In: Jog és Irodalom. Szegedi Jogász Doktorandusz Konferenciák I. (szerk: Varga Norbert), Szeged, 1911. 127–134. pp.; VARGA NORBERT: *A nemesi vármegyerendszer bírálata a reformkorban Eötvös József: A falu jegyzője című műve alapján*. In: Jog és Irodalom. Szegedi Jogász Doktorandusz Konferenciák I. (szerk: Varga Norbert), Szeged, 1911. 153–165. pp.

¹² SÖTÉR ISTVÁN: *Eötvös József*, 140. p.

¹³ SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY tudományos előadása az MTA 184. rendes közgyűlésén: *Eötvös József szellemi öröksége* http://mta.hu/mta_hirei/eotvos-jozsef-szellemi-oroksege-szegedy-maszak-mihaly-tudomanyos-eloadasa-131825/letoltve: 2013. május 6.

¹⁴ EÖTVÖS JÓZSEF: *Kelet Népe és a Pesti Hírlap*. Pest, Landerer és Heckenast, 1841. „A ki alkotmányunk áldását e hon minden polgárjaira terjeszteni, ki minden magyarnak törvény előtti egyenlőségét kívánja, ki lemondva kiváltságairól e haza védelmében s terheiben részesülni akar: a haladás embere marad, s a nemzet a Kelet Népe szerzőjének tévedései között rá ismer a Hitel írójára, s azon meggyőződéssel teszi le a könyvét, hogy e viszongások, melyek közte, s a hazának, egy más lelkes fia között léteztek, s mellyeket valós nemzeti csapásként fájlaltunk – soká nem tarthatnak; mert kik egy cél felé haladnak, nem maradhatnak sokáig a nélkül, hogy találkoznának.” 120. p.

¹⁵ PAJKOSSY: *A reformkor...*; GERGELY: *Eötvös József és a Habsburgok*. 2. p.

¹⁶ SÖTÉR: *Eötvös József*, 131. p.

tetű szigorral, kíméletlenséggel, – hasonlóan keserű szenvedéllyel megalkotott művet keveset találhatunk.”¹⁷

A történet egy elképzelt – Taksony – vármegyében játszódik, amely Magyarország bármelyik megyéje lehetne, ugyanúgy, ahogy a regény egyes helyszínei – Porvár és Tiszarét – is megtestesíthetik bármely megye székhelyét vagy egy nemesi uradalmi központot. Mintaként szolgálhattak Eötvös szűkebb családjá és az ismert, baráti viszonyt kialakító nemesi nemzetségek is. Vannak, akik a leírt helyszíneket ténylegesen meglévőként kívánják azonosítani, mások a jogtörténészek feladataként szeretnék meghatározni, hogy a beazonosítást elvégezzék. Eötvös nem véletlenül adott „beszélő” neveket nemcsak szereplőinek, de a történet helyszíneinek is. Nem egy vármegyéről akart ítéletet mondani, hanem a reformkor magyar nemesi vármegyéjét és annak társadalmát akarta megjeleníteni. Ehhez persze szüksége volt arra, hogy földrajzi leírást adjon, mely egy romantikus regényhez hozzátartozik. „Valahol a tiszai alföldön, a Tiszán innen vagy túli kerület valamelyik megyéjében – nevezzük Taksony megyének – , szorosán a folyó partja mellett [...] nem messze három nyírfától, mely kétöles homokdombon áll, ott fekszik Tiszarét helysége, mely a Réty család tulajdona a honfoglalás óta.”¹⁸

A véletlen vagy a szerencse úgy alakította, hogy a nagykállói Kállay nemzetség birtokpereivel foglalkozva, az örökbevallási vagy éppen zálogszerződésekben feltűnő földrajzi neveket, s ezen belül az uradalmi központokat keresve, Napkor, Oros, mint a Kállay nemzetség két ágának uradalmi központja mellett Nagykovács és Kiskovács neve is felbukkant az iratokban. E két helységet ellenőrizve az alábbi írásra bukkantam. „*Bár itt áll a Nyírség csupa hullám dombvidékének szélén, ezt a dombot nem a természet alkotta, nem a szél fújta össze. Több mint 200 éve áll a kállói határban minden vetés tönkrement. 1780 nyarán akkora szárazság volt, hogy a kállói határban minden vetés tönkrement. A jobbágyok [...] kamrái üresen álltak, éhínség fenyegette a családokat. [...] Már vetőmag sem maradt. A kiskovácsi Kállay család magtárai viszont tele voltak gabonával, búzával, ezért az éhezők Kállay Ferenc földbirtokoshoz fordultak. [...] Sok jóindulatot nem várhattak a kérelmezők, hiszen ekkor javában tartott a 100 éves per a Kállay család és Nagykovács népe között. [...] a kapott terményt a következő évben meg kellett adni vagy ledolgozni. Kamat fejében pedig a család számára épült 14 szobás kúria mellé, ahogyan a barokk kertekben szokás, hordjanak össze egy homokdombot, és annak tetejére építsenek kilátót. De a homok hordásával ne fárassszák a drága igásállatokat, hordják csak össze szépen emberi erővel...*”¹⁹ Mindezt Eötvös a következőképpen ábrázolja: „*A Réty család egyike a leggazdagabbaknak. Fiai született táblabírák. [...] a családot körülengő*

¹⁷ SÓTÉR: *Eötvös József*, 141. p.

¹⁸ EÖTVÖS JÓZSEF: *A falu jegyzője*. 6. p.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy a Borovszky Samu által szerkesztett Magyarország vármegyéi és városai Szabolcs vármegyéről szóló kötetben is említés történik a dombról, csak ott Kállay Bertalanhoz kötik ezt a történetet. Azonban az 1780-as években a Kállay nemzetségnek nem ismert Bertalan tagja. Kállay Miklósnak két fia maradt életben, akik megosztották a török kiűzése után, apjuk által visszaszerzett Kállay birtokokat. Ferenc (1727–1797) a napkori ág megalapítója lett, míg János (1675–1737) az orosi ág atyjának számít.; vö. JÓSA JOLÁN: *Jósa András és elődei*. Nyíregyháza, 1934.; „Eötvös József: A falu jegyzője c. könyve, a vármegyét bíráló, mégis igen szórakoztató romantikus regény. Helyszíne a Kálláról mintázott Porvár. A szomszédos Tiszaréten (Kiskovácsban) a kastély melletti dombnál teríti le a golyó a Viola nevű betyárt.” <http://info.nagykallo.eu/inségdomb/>

*fényességéből néhány sugár Tiszarét helységére is kiáradt [...] nagy kiterjedésű angolkert [...] pompás kastély; kúpos födelét arany gombok ékesítik; dór stílusban épült tornácán az alispán úr délutánonként pipázni szokott, gótikus ívű kapuja előtt az instánsoknak, a kérelmezőknek egész serege téblábolt állandóan. [...] Mindaz amit a Rétyek építettek, monumentális jellegével hivalkodott, s mivelhogy ezeket a közemlékeket közkölségen emelték, ez ismét csak a család évszázados nemességét bizonyítja.*²⁰

Ezt a dombot nevezik a mai napig is az ott élők „Inségdombnak”, s ezt azonosítják azzal a hellyel, ahol a regény főhőse Tengelyi Jónás jegyző beszélget Vándory Boldizsárral a regény elején.²¹ Mindezek mellett le kell szögezni, ha talál is a kutató beazonosítható földrajzi helyeket vagy személyeket, a regényben a magyar nemesi vármegye és a magyar nemesség általános rajzát adja Eötvös, amely a 19. század első felében meghatározta Magyarország egész társadalmát és közjogi berendezkedését.

A nemesi vármegye meghatározó testülete a közgyűlés volt, melynek működésében az adott vármegyében birtokkal rendelkező nemesek vettek részt. Ténylegesen igen széles politikai hatalommal bírt, mivel a központi kormányzati akaratot, melyet a Helytartótanácsban vagy a magyar kamarában megfogalmaztak, kizárólag a vármegye, s ezen belül a közgyűlés által lehetett érvényesíteni. Ha a kormányzervektől érkező rendeleteket a megyék törvényesnek találták, akkor intézkedtek annak végrehajtásáról. Igen gyakran, azonban ellenálltak a központi akaratnak, s megtagadták annak végrehajtását. Sok kérdést azonban közvetlenül a vármegyék saját statútumaikkal rendeztek – mivel adott kérdésre nem kaptak központi intézkedést –, így a vármegye nemessége ténylegesen azt érezte, nélkülük nem történhet semmi ebben az országban. A kormányzati hatalommal való szembefordulás gyakran a bécsi udvari politikával való szembenállásként jelent meg. Így vált általánossá az a nézet, hogy a nemesi vármegye a helyi érdekek érvényesítője, a megyei feladatok egyedüli megvalósítója, egyszerűbben mondva, a megyei nemesség önkormányzata (municipiuma). Nem véletlen, hogy Eötvös politikai pályájának kezdetén, amikor a Helytartótanács korlátozni akarta a megyék statútumalkotási jogát, síkra szállt a nemesi vármegye e jogának sérthetlenségéért. „Szerinte a statútumalkotás joga az egyetlen intézmény, amely fenntartja az országot, ezért legszenyebb kötelességének ismeri, hogy abból soha semmit ne adjon fel.”²² Az 1843/44. évi országgyűlés tanácskozásai során azonban megtapasztalja, hogy az a megyei önkormányzatiság, amely a 19. századra megszilárdult szemben áll minden alkotmányos törekvéssel, lehetetlenné teszi a liberális eszmék megvalósítását, a törvény előtti egyen-

²⁰ EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 6–7. pp.

²¹ „A dombon, ahonnan elláthatunk a szentvilmosi erdőig, és – ha Tiszarét akác kerítette házain túl tekintünk – mérföldekre követhetjük a Tisza folyását, két férfi ült egymás mellett; elmerülten nézegették a vidéket, vagy talán azokba a gondolatokba merültek, amelyek sokszor látott tájak előtt szinte önkéntelenül is megragadják az emberi szívet, és felidéznek régmúlt napok emlékeit.” EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 7. p.

²² GERGELY: I. p., v.ö. VARGA JÁNOS: *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)*. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 12. Kaposvár 1981. ; Stipta István véleménye szerint az 1840-es években minden reformer municipalista volt. vö. STIPTA ISTVÁN: *Eötvös József önkormányzatvédő centralizmusa*. Napjaink, XXVII. évf. 1988. szeptember, ; STIPTA ISTVÁN: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására*. OSIRIS, Budapest, 1995. , STIPTA ISTVÁN: *Die Versuche zur bürgerlichen Umgestaltung der Komitate: Vorschläge, Entwürfe, Gesetze 1844–1877*. ANNALES UNIVERSITATIS SCIENTIARUM BUDAPESTINENSIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATAE – SECTIO IURIDICA XXXV. pp. 167–176. (1995)

lőséget, a jobbágyfelszabadítást, s megakadályozza a felelős központi kormányrendszer kiépítését. Így, amikor Szalay László átveszi a Pesti Hírlap szerkesztését, politikai cikkeiben már a centralistáknak, az általa is elfogadott elképzeléseit írja le. Kiáll a törvényhozó hatalom megerősítése és a felelős kormányzati rendszer bevezetése mellett. Így jellemzi a Pesti Hírlapban vármegyéinket: „miután megyei rendszerünk egész politikai életünket elnyelé, s jelenleg oly dolgokkal is foglalkozik, mik vagy a törvényhozás, vagy a községi rendszer teendőihez tartoznak, ha a megyei rendszert – mint olyat – biztosítani akarjuk, a törvényhozás szilárdításáról s erős községi rendszer teremtéséről kell gondolkoznunk; vagy más szavakkal: a megyék jelenleg mind az egyes községek, mind az összes törvényhozás hatáskörébe belevágnak, s ha akarjuk, hogy alkotmányunk céljának megfelelően, és megyei szerkezetünk minden megtámadás ellen biztosítottassék, szükség, hogy az annyit emlegetett önkormányzást valósággá tegyük, azaz közéletünket úgy rendezzük el, miszerint öndolgait csakugyan mindenki önmaga intézze, ti. mi csak egy községet illet, nem a vármegye, hanem csak a község maga, mi az egész országot érdeklí, ismét nem a megye, hanem az országgyűlés vagy egyedül neki felelős tisztviselő...”²³ A megyei önkormányzatot így jellemzi regényében: „Magyarországon vagyunk, ahol kivéve a telkes gazdákat, zselléreket, munkásokat, mesterembereket, gyáro-sokat, művészeket, nem nemes tudósokat, ügyvédeket és orvosokat, nagykereskedőket és kiskereskedőket stb., majdnem minden egyéb ember szabad, nem számítva természetesen azokat, akik az éhség – vagy ami nálunk sokkal gyakoribb – szomjúság kényszeréből eladták magukat. Hiszen Magyarországon vagyunk, ahol ez a szabad nemzet, kivéve külügyeit, belügyeit, hadügyeit, kereskedelmi ügyeit, egyházi ügyeit, közoktatásügyeit és más egyéb ügyeit, az önkormányzat elve szerint egészen önmaga kormányozza magát.”²⁴ Azt a vármegyét, amely a legnagyobb hatalommal bír, a továbbiakban Eötvös tömören így mutatja be – annak a jelenetnek a kapcsán, amikor főhősét Tengelyi Jónást, mint nem nemes embert eltávolítják a közgyűlésről –. „De tekintetes uram, [...] a megyeházánál vagyunk! [...] - Isten engem, nem látom, hogy ott volnánk! [...] Ez a ház a közcsend fenntartására épült, és itt egy becsületes embert leütéssel fenyegetnek! Itt bírákat keresünk, és fütykösöket találunk! Bizony, latrok barlangjában gondolhatná magát az ember, ha körültekint.”²⁵ Ahhoz, hogy „latrok barlangjának” nevezze a közgyűlést Eötvösnek be kellett mutatnia a megye legfontosabb tisztségviselőit, akiket az évszázadok során keletkezett alkotmányos törvények alapján a közgyűlésen választottak meg. Magyarország történeti alkotmányát, vagy legalább is azt, amit a reformkorban értettek alatta a következőkben adja vissza Eötvös a Magna chartával összehasonlítva: „A két alkotmány közötti rokonság tény, s ebben – legalább hazánkban kevesen kételkednek, bár némelyek szerint az angol és a magyar magna charta csak annyira hasonlít egymáshoz, amennyire a nagyobb családokban az idősebb és a fiatalabb testvérek: az idősebb örököl minden értéket, a fiatalabbik csak fényes címet. Ki tagadhatja, hogy mindkét alkotmány a tizenharmadik század gyermeke? Hogy a hét évvel fiatalabb magyar nagy levelet nem sokkal különb király adta ki, mint aminő az angol Földtelen János volt? Hogy némely kicsiségeken kívül – mint például: sajtószabadság, esküdtszékek,

²³ EÖTVÖS JÓZSEF: *Mi teszi megyei rendszerünket az alkotmány biztosítékává?* In: Eötvös: Reform és hazafiság II.

²⁴ EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 108. p

²⁵ EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 142. p

*miniszteri felelősség, jogegyenlőség stb. – egyéb fő dolgokban nincs mit irigyenünk az angoloktól? Hiszen gazdag klérusunk nekünk is van, ugyancsak fennáll nálunk is az írott és íratlan jog közötti különbség, pereink nekünk is hosszúak, az ügyvédek nálunk is drágák, a bírák hatalmaskodóak, sőt ha kissé megpiszkáljuk a dolgot, maguk a törvénytíprások sem hiányzanak.*²⁶

A vármegyei közgyűlés egyik legfontosabb hatásköre a tisztségviselőinek a megválasztása volt. Közülük is a legfontosabbak, az alispán, a szolgabírák és az esküdtek. Eötvös igen jól jellemzi, találó elnevezésekkel is, regényében e tisztségek betöltőit és azok hivatalát. A szolgabírák a magyar közjogban igen fontos szerepet tölthettek be.²⁷ Ők voltak azok, akiket a királyi szervensek saját maguk közül választottak meg, hogy egymás közötti vitás ügyeiket el tudják intézni. A bírói hatalom megszerzése döntő jelentőségűnek bizonyult a rendi monarchia létrejöttében, a 19. századra azonban a bírászkodás mellett számtalan közigazgatási feladatot is el kellett látniuk a szolgabíráknak. Ennek bemutatására Eötvös Nyúzó Pál alakját használja fel: *„kétségkívül a legnehezebb legtöbb bajjal és fáradtsággal járó hivatal, melyet ember csak viselhet széles e világon. A szolgabíró a közrend fenntartója, gazdagok és szegények védelmezője, járásának apja és bírója: közbenjárása nélkül igazságot senki sem találhat. Ő a vizek szabályozója, utak és hidak építtetője, szegények pártfogója, iskolák felügyelője, fővadászmester, ha farkas bukkan fel valahol, körorvos, ha dögmirigy fenyeget, váltótörvényszékek végrehajtója, büntetőtörvényi vizsgálódó, rendőrségi bíró, elszállásolandó katonák hadi biztos, mezei csendőr, kórházak ellenőre, szóval minden, amitől csak élünk, mozgunk és vagyunk.*”²⁸ Érdemes Eötvös megállapítása mellé összehasonlításként idetenni, mit írt Csizmadia Andor a főszolgabíróról: *„felügyelt az egész járásra, a vármegyétől a hivatalos irományok, melyek az egész járást illették, őhöz kérték. A főszolgabíró hatáskörébe tartoztak: a katonák kiállítását, a lakosság összeírása, a helységek kötelezettségeinek ellenőrzése, a nemesség összeírása a katonai felkelés céljából, az utak karbantartása. A főszolgabíró hajtja végre a járás területén a vármegye, az alispán utasításait, elintézi a lakosság panaszait.”*²⁹ Eötvös az általános jellemzésen túl, a szolgabíró által végrehajtott egyes feladatokat is találóan jeleníti meg a regényben. A szolgabíró legfőbb segítője az esküdt, akit Kenyházi Andrásban személyesít meg az író: *„a főbíró jobbkeze volt, éspe-dig nem olyan, aki állandóan tudatában ne lenne, mit is cselekszik a bal; éppen ellenke-zőleg, jól ismerte előljárója akaratát. Jó keresztény lévén Kenyházy főesküdt alkalmazkodott a szentírás szavaihoz: ha egyik pofánkon megcsapattunk, tartsuk oda a másikat is; valahányszor főbíráját megsértették – a sértések sértésével, a megvesztegetéssel –, ő is odatartotta a markát, sőt kész volt a legnagyobb haragra lobbanni, ha rajta nem követték el ezt a méltatlanságot. Téved azonban, aki őt könnyen megvesztegethetőnek gondolja: az ő lekenyerezésénél nehezebb, szinte veszélyesebb dolog talán nem is volt a világon, aki csak egyszer is tanúja lehetett annak a gorombaságnak, amely az esküdtből nemes fölindulásában kitört, remegve nyújtotta át ajándékait a szilárd jellemű bírónak,*

²⁶ EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 85. p.

²⁷ BÉLI GÁBOR: *A nemesek négy bírója*, Dialog-Campus PTE ÁJK, Pécs, 2008.

²⁸ EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 12. p.

²⁹ CSIZMADIA ANDOR: *Az állami szervezet a mohácsi vész után*. In: Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 194. p.; ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, Budapest, 1946, 127–134. pp.

aki egyébiránt az efféle sérelmekért, mennél inkább felbosszankodott, annál inkább kedvezett, hacsak az ellenfél még hathatósabb sértésekkel nem kereste a jóindulatát.”³⁰ De a 19. század megyéjének tisztikarához hozzátartozott a várnagy, akit Karvaly Ágoston személyén keresztül így jellemez Eötvös: „Ötödik fia volt édesapjának, aki édesapjának megint csak ötödik fia lévén, a karvali birtoknak sokszoros osztással kiszámítható részét kapta örökségül: így Ágostonnak nagy kiterjedésű birtok ugyan nem jutott – a közmondása vált hét szilvafa már apjára sem illett -, csak éppen annyi, amennyiből magyar nemesember becsülettel élélhet. Hiszen nálunk ezzel a néhány szócskával: „nemesember vagyok”, fizetés nélkül átmehetünk hidakon és utakon: a magyar nemesember tudvalevőleg inkább jogaiból él, mint földjéből.”³¹ Eötvös a Pesti Hírlap hasábjain összegezte az 1843/44. évi országgyűlési tárgyalásoknak eredményeit, ahol kénytelen volt megállapítani, hogy kudarcot vallott a kormányzatnak, illetve az azt támogató reformereknek az a javaslata, hogy az egy jobbágyteleknél kisebb földet bíró nemességet megadóztassák. Werbőczy István által a Hármaskönyvben³² is rögzített sarkalatos nemesi jogok egyik legfontosabbika, a nemesi adómentesség volt, amelyhez a nagybirtokos arisztokrácia éppúgy ragaszkodott, mint az armalista.³³

Már meg sem lepődik az olvasó, amikor Eötvös jellemzésében olvashat a megye adószedőjéről: „Sáskayt sok szerencsétlenség érte életében: a legnagyobb, amelyről erős lelkületénél fogva ő maga sosem beszél, benne áll a megye jegyzőkönyvében. Főadószedő korában tudniillik hiány találtatott a rábízott pénztárban, hiába hajtogatta, hogy a pénzt ellopták, s hogy látta is a tolvajt, a kormány – ez egyszer Sáskay nézete szerint mind a haza, mind a természet törvényeit is megsértve – felfüggesztette az adószedőt hivatalától. És bár Taksony megye tizenháromszor írt fel, és sérelemmel fenyegetőzött, az oly nagyérdemű férfiút mégsem jelölhette többé előbbi hivatalára, mellyel fölruházva nemcsak hogy magának vagyont nem szerzett, de még el is vesztette egész birtokát – kártyán.”³⁴

Ha a nemesi vármegyének, amely a politikai hatalom szinte teljességével bír, a tisztégszélőit, így mutatja be Eötvös, akkor érthető, hogy publicisztikájában éppen arra tesz kísérletet, hogy megfogalmazza milyen változtatásokra van szüksége ennek az országnak. A Teendőink című cikksorozatban a politikáról a következőket vallja: „A politika – ti. az egyedüli célszerű politika – nem egyéb, mint az egyszerű józan észnek egy egész nemzet viszonyaira való alkalmazása; a kik valamely közállomány dolgaiba befolyanak, nem tehetnek célszerűbbet, mintha ugyanazon elvek szerint járnak el, melyeket minden józan egyes ember saját dolgaiban követni szokott. [...] hol a nép alkotmánnyal bír, ott [...] minden terv csak annyiban kivihető, amennyiben annak célszerűsége a többség által elismertetik, s minden politika csak annyiban jó, amennyiben mindenki által meg-

³⁰ EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 13–14. pp.

³¹ EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 65. p.

³² WERBŐCZY ISTVÁN: *Hármaskönyv*. I. 9. cím, In. Magyar Törvénytár, 1899.

³³ Eötvös tudatában volt annak, hogy a vármegyei reformokat nem lehet gyorsan végrehajtani. Ennek hangot is adott. „A törvényhatósági rendszer tökéletesítése s korszerű kifejlődése iránt nem élünk [...] vérmes reményekben [...] csak a múlt országgyűlésre hivatkozunk, hol mindazon tárgyakban, melyekre nézve nagyobb szerű újítások történtek, a jelen törvényhatósági rendszer mellőzésével, a törvényhozási központosítás rendszere fogadtatott el törvényhozóink által.” EÖTVÖS: *Reform és hazafiság*. II. Állásunk.

³⁴ EÖTVÖS: *A falu jegyzője* 66–67. pp.

érthető.”³⁵ Mindebből következik, hogy a reformkori közjogi rendszert meg kell változtatni. Meg kell valósítani a felelős kormányzati rendszert, érvényesíteni kell, hogy az országgyűlés által alkotott törvényeket a megyék végrehajtsák, s a megyéknek csak annyi hatáskört szabad meghagyni, amennyi az adott megye ügyeinek végrehajtásához kell.³⁶ Ezért kell a megyei tisztújítások gyakorlatát is oly módon megváltoztatni, hogy az összeegyeztethető legyen a felelős kormányzati rendszerrel. Miután a megyei közgyűlésen részt vevő birtokos nemesek kizárólag saját maguk közül választották meg a tisztviselőket, mely választásokon a megvesztegetés, a korrupció igen gyakori volt³⁷, Eötvös hitet tett arra, hogy szavazati jogot kell kapnia a felszabadított jobbágyságnak, azaz be kell vezetni, a censushoz kötött népképviselési választójogot. E téren vitába szállt Kossuth Lajossal is, aki elegendőnek tartotta a honoráciorok választójogának biztosítását.³⁸ Eötvös tisztában van a központosítás, a centralizáció veszélyeivel is, de mégis szükségesnek tartja az alkotmányos garanciák közé szorított felelős kormányzat kialakítását. Arra figyelmeztet, hogy az egyes vármegyék is elkülönülnek egymástól, mert „minden egyes megye[...] külön tervezve közmunkáit, szoros utasításokat által lekötött követekkel járulva a törvényhozáshoz, az egységnek, mint Svájc, már csak külső színtét tartja fel, míg minden egyes törvényhatóság külön életet élve, statutárius hatalmánál fogva, külön kis törvényeket alkot kis körének.”³⁹ 1844-ben, már nagyon határozottan áll ki a polgári alkotmányos rendszer kialakítása mellett. Célként határozva meg az országgyűlésnek felelős kormány létrehozását. Ehhez kellett a nemesi vármegye évszázadok alatt kialakult és megszilárdult hatalmát úgy átalakítani, hogy az összeegyeztethető legyen ezzel a kormányzati rendszerrel. Ennek a célnak az elérésének volt egyik eszköze A falu jegyzője, amelyben a romantika eszközeit is igénybe véve mutathatta be a nemesi vármegye változatlan formában való fennmaradásának tarthatatlansá-

³⁵ EÖTVÖS: *Teendőink V.* In: Eötvös: Reform és hazafiság. II.

³⁶ Ezt a gondolatot fejtegette ki Állásunk című cikkében, ahol az Erdélyi Híradó és a Pesti Hírlap véleményét egyeztetve a törvényhatósági rendszer átalakításának apropójából: „Az Erd. Híradó nyilván kimondja: 'hogy a törvényhatósági rendszert csak addig kívánja feltartani, míg jobb rendszer által feleslegessé tétetik,' a P. Hírlap pedig ... kijelenti: hogy 'a helyhatósági garanciákról csak azon arányban fog lemondani a központosítás kedvéért, amennyiben más, hathatósabb garanciákat tudnánk magunknak kivívni.'” EÖTVÖS: *Állásunk*. In: Eötvös: Reform és Hazafiság II.

³⁷ Regényében a megvesztegethetőségről többek között így ír: „Azokban az országokban, ahol szabadok a választások, gondoskodtak arról, hogy e fontos jogot független egyénekre bízzák, azaz olyanokra, akik anyagi szükségén felül állnak. Miután törvényeink erről nem gondoskodtak, és számos teljességgel vagyontalan nemes is fölruháztak választójoggal, az ilyen módon keletkező hiányt egyeseknek pótolniuk kell. Nevezetesen gondoskodniuk kell arról, hogy a választók, legalábbis addig, amíg nehéz foglalatosságukban eljárnak, ne szenvedjenek szükségét semmiben. Ez természetesen csakis úgy történhet, hogy amíg a korteskedés és maga a tisztújítás tart, gondoskodnak ételről, italról, és néha egypár forintot adnak kárpótlásul azoknak, akik nemesi kötelességük teljesítése közben, munkájukat mulasztva, kárt szenvednek.” EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 91. p.

³⁸ „Eötvös [...] érvelése [...], mellyel megtámadja azt a javaslatot, hogy a honorácior-réteget, vagyis a nem nemesi értelmiséget 'kiemeljék' a nép köréből, s külön biztosítsanak neki szavazati jogot: újabb kifejezését adja felfogásának a nép és az értelmiség egymásra utaltságáról...” SÖTÉR: *Eötvös József*, 132. p.; STIPTA ISTVÁN: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására*; RUSZOLY JÓZSEF: *A választási bíráskodás szabályozásának története hazánkban a reformkortól az 1945-VIII.tc. megalkotásáig*. In: Ruszoly József: *Alkotmánytörténeti tanulmányok 2.* Szeged, 1992.

³⁹ EÖTVÖS: *Állásunk*. In: Eötvös: Reform és Hazafiság II.; Sötér megfogalmazásában „a liberális nemességet állítja pellengérré [...] azt a nemességet [...] amelyik a haladást csupán a maga osztályérdekeiért, s az ország átalakítását csupán a maga kiváltságainak megtartásával képes elfogadni.” SÖTÉR: *Eötvös József*. 137. p.

gát. Ehhez szükségszerűen hozzátartozott a városok önkormányzatának átalakítása és a közteherviselés bevezetése Magyarországon.⁴⁰

Miközben Eötvös a liberalizmus eszméinek megfelelő parlamentáris alkotmányos rendszer kialakítása mellett érvel, a Habsburg Birodalommal való kapcsolat fenntartását, azaz a perszonálunio megtartását is szükségesnek tartja. Ugyanabban a cikkében, amelyben célként határozza meg a felelős kormány megteremtését, hivatkozik az 1790: 10. törvény rendelkezésére: „Magyarországnak függetlenségét s külön törvényei szerint leendő kormányzását biztosítja; valamint azt, hogy hazánk alkotmánnyal bírt, melyet a birodalom többi tartományai nélkülöztek, annak egységét nem veszélyezteté, úgy az egység nem gyengülhet, ha alkotmányunkban oly változások történnek, melyeknek tételét már a *sanctio pragmatica* midőn azokat a király s rendek megegyezésétől feltételezé, előre látta.”⁴¹

Eötvös József éles kritikát mondott regényében a nemesi vármegyéről. De Tengelyi Jónás jegyző, Vándory Boldizsár lelkész és Völgyesi ügyész személyében olyan embereket rajzolt meg, akikre támaszkodva az általa elképzelt reformokat végre lehet hajtani. Ezért adja a jegyző szájába politikai elképzelésének kiindulópontját: „A nemesség megyei rendszerével sáncokat épített maga köré, amelyek mögött kiváltságait évszázadokon keresztül védelmezni tudta a törvények ellen is. Ha már ezt az állapotot nem akarjuk megváltoztatni, miért nem vesszük be a népet is a sáncok mögé? Az a szerkezet, amely elég erős ahhoz, hogy megvédelmezze szabadságunkat, olyan gyenge volna, hogy a népet az elnyomástól sem őrizhetnénk meg vele?!“⁴²

Nincs lehetőség arra, hogy az Eötvös által regényében felvetett valamennyi kérdést elemezhesünk. Hiszen elmondta olvasóinak, mit gondolt a nevelésről, mit gondolt a megye statáriális hatalmáról. Utalt a jobbágyok felszabadításának szükségességére és az ösiség eltörlésére. A regény hűen tükrözi mindazt, amit Eötvös József alkotmányos életünk átalakításáról gondolt.

---

⁴⁰ SZABAD GYÖRGY: *Eötvös József a politika útjain*. Századok 660–661. pp.; GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF: „*Kinyilatkoztatom előre, hogy a' régi eretnek vagyok ma is*” A centralisták önállósága és integrálódása az 1847-es országgyűlésre való készülődéskor., Századok, 2013. 147. évf. 5. sz.1093. p.; KAJTAR ISTVÁN: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 36–44. pp.;

⁴¹ EÖTVÖS: *Állásunk*. In: Eötvös: Reform és Hazafiság II.; Magyar Törvénytár, Budapest, Franklin-Társulat, 1900. 1790: 10. tc. idézni vö. GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF: „*Kinyilatkoztatom előre, hogy a' régi eretnek vagyok ma is*”. A centralisták önállósága és integrálódása az 1847-es országgyűlésre való készülődéskor. Századok, 147. évf. 2013.5. sz. 1099–1100. pp.

⁴² EÖTVÖS: *A falu jegyzője*. 121. p.

KÉPESSY IMRE*

Eötvös József reformtörekvései a felsőoktatás területén

Báró Eötvös József életműve példátlanul gazdag a magyar történelemben. Kortársai egyszerre jegyezték, mint meghatározó jogászt, író, politikus, és ugyanígy emlékeztek meg róla a későbbi generációk is.¹ Amennyiben a jogászként és politikusként végzett munkásságát vizsgáljuk, elmondhatjuk, hogy bár fontos szereplője volt a reformkori országgyűléseknek, illetve több fontos (főként reformkori) törvényjavaslat megalkotása is a nevéhez fűződik, mégis a vallás- és közoktatási miniszterként végzett munkája tekinthető a legmeghatározóbbnak és a legmaradandóbbnak. E tárca élén ott találjuk mind az 1848-ban megalakult első független magyar felelős Ministerium, mind az osztrák-magyar kiegyezést követően az Andrássy-kormány tagjai között. Miniszteri tevékenységéből az utókor főként a közoktatás terén végzett reformjait, ezen belül is az 1868. évi népiskolai törvény megalkotását szokta kiemelni.²

Eötvös nagyon fiatalon, 18 éves korában azt írta egyik levelében, hogy az ország, a nemzet felemelkedéséhez „...a közönséges (általános) cultura az út”. Már ekkor hangot adott azon véleményének, hogy az egész oktatási rendszer reformját szükségesnek látja, de ezen belül is az alsó- és középfokú oktatás teljes újjászervezését ítélte a leg sürgetőbb feladatnak.³ Szembeötlő a különbség, ha egymás mellé állítjuk utódjával, Trefort Ágostonnal, aki Eötvöshöz képest sokkal inkább a felsőoktatás modernizációjára törekedett, és éppen az előbbi területeket szorította háttérbe.⁴ Tanulmányomban ennek megfelelően arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyiben tekinthető igaznak az a kritika, miszerint Eötvös minisztersége idején nem történtek érdemi intézkedések az egyetemi oktatás fejlesztésére.

---

* tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem

¹ Lásd: FERENCZI ZOLTÁN: Báró Eötvös József 1813-1871. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903.

² 1868. évi XXXVIII. tc. Lásd: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5360> Utolsó letöltés: 2014. július 22.

³ BÉNYEI MIKLÓS: Eötvös József könyvei és eszméi. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996. Lásd: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.niif.hu/03100/03176/html/eotvos23.htm> Utolsó letöltés: 2014. július 22.

⁴ Lásd: KELEMEN ELEMÉR: *A magyar felsőoktatás története a dualizmus korában.* http://scipa.uni-pannon.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=70&Itemid=35 Utolsó letöltés ideje: 2014. szeptember 30.

A magyar felsőoktatás helyzete 1848-ig

Mielőtt ezen kérdés tárgyalásába bocsátkoznánk, hadd hívjam fel a figyelmet a „A magyar egyetemről” szülő 1848. évi XIX. tc. címére. A polgári átalakulást megelőző Magyarországon, ha a szó szoros értelmében vett felsőoktatásról beszélünk, az egyet jelent az 1635-ben alapított, 1777-ben Budára majd 1784-ben Pestre költöztetett Nagyszombati Egyetemmel. A jogi oktatás tekintetében léteztek ugyan ún. jogakadémiák, de Magyarországon ez volt az egyetlen, folyamatosan működő felsőoktatási intézmény. Az állami szerepvállalás és ezzel összefüggésben az egyetem jogi szabályozásának gondolata először 1765-ben merült fel, amikor Mária Terézia a felvilágosult abszolutizmus eszméinek megfelelően a Helytartótanács keretében működő Tanulmányi Bizottság hatáskörébe utalta a magyarországi felsőoktatást.⁵ 1769-ben kelt levelével az uralkodó az egyetemet királyi egyetemmé emelte, majd 1770-ben kiadta a szervezetére és működésére vonatkozó új szabályokat. Ezek értelmében annak kormányzatát az ún. egyetemi királyi tanács látta el, amelynek élén az elnök állt, és tagjai voltak a hittudományi, a bölcsészettudományi, a orvostudományi és a jogi kar valamint az egyetem keretein belül működő főgimnázium igazgatói. Az első nagyobb reform II. József idején történt, aki 1784-ben leválasztotta az egyetemről a hittudományi kart (igaz, két évvel később visszacsatolta), valamint bevezette a német nyelvű oktatást. Az uralkodó továbbá formálissá tette az előbb említett királyi tanács hatáskörét, aminek helyébe állította az egyetem magisztrátusát. Ez a testület a rektorból és a négy kar dékánjából állt, és az egyetem ügyeinek tényleges intézése az ő kezükbe került. 1790-ben létrehozták a kari közgyűléseket, amelyeknek tagjává vált az adott kar összes rendes tanára. II. Lipót ezt a testületet jogosította fel a kar egészségét érintő ügyek megtárgyalására, a rektor elnöklete alatt.⁶

1806-ban a II. Ratio Educationis véglegesen megszüntette a királyi tanácsot, annak megmaradt hatáskörét is átruházva a magisztrátusra, amely egyúttal kibővült a négy kar senioraival. Ettől az időponttól kezdve az uralkodó ismételtelen kinevezett egy elnököt az egyetem élére, ami az egyetemi autonómia korlátozását eredményezte. 1819-ben a dékánok több fontos jogosítványát átruházták a szintén az uralkodó által kinevezett kari igazgatókra. Ez a rendszer 1848-ig maradt fenn, lényegében változatlan formában.⁷

A magyar rendek számára az 1825-ös országgyűléstől kezdve vált politikai kérdéssé a felsőoktatás ügye. Fő céljukként az egyetem függetlenségének biztosítását jelölték meg, követelték az autonómia tényleges helyreállítását, ami egyszerre célozta a bécsi kormányzattól és a bécsi egyetemtől való befolyás csökkentését. A rendek főként az 1741. évi XI. tc. 4. §-ra hivatkoztak, amelynek értelmében (a király) „az országban belül [...] minden közigazgatási [...] ügyeket [...] a királyi helytartótanács által fogja kellően elintéztetni.”⁸ Ennek ellenére a rendek véleménye az volt, hogy „a magyar Universitas a Bécsi Universitas befolyásától függésben vagon”, hiszen bizonyos

⁵ KULCSÁR ERZSÉBET: Egyetemünk kérdései az országgyűlésen 1825–1944. Budapest, 1982. 7. p.

⁶ KULCSÁR 8. p.

⁷ KULCSÁR 9. p.

⁸ Főrendiházi irományok. 1827. március 24. 2. k. 1015–020. Vö.: KULCSÁR 14. p.

kérdések és tudományos elvek tekintetében szükséges volt a bécsi egyetem jóváhagyása.⁹ A rendek érvelése szerint ha az 1790/91. évi országgyűlésen elfogadott törvények az ország teljes függetlenségét biztosították, akkor annak vonatkoznia kell az oktatásügyre is. A rendek ekkor azt kérték, hogy az uralkodó a Helytartótanács helyett a Magyar Igazgató Kormány intézetei és a Királyi Magyar Udvari Kancellária alá helyezze az egyetem igazgatását. I. Ferenc leiratában közölte, hogy szívügyének tekintti az egyetem fejlesztését és támogatását, valamint ígéretet tett arra, hogy az egyetem alapítványait azok rendeltetésének megfelelően használja fel.¹⁰

1836-ban az alsótáblán ismételten napirendre került az egyetem függetlenségének kérdése. A rendek meg kívánták újítani a korábbi feliratot, illetve tájékoztatást kértek az egyetem vagyoni helyzetéről, jövedelmei felhasználásáról, és javaslatot tettek a „polytechnikum intézet” (a későbbi Műegyetem) felállítására. A király mindhárom kezdeményezést elutasította.¹¹

1844-ben felirati javaslat született „Az Egyetem tanítási és gazdálkodási rendszeréről”, ugyanakkor még az ellenzékibb színezetű alsótáblán is heves vita dúlt arról, joga van-e az Országgyűlésnek beleszólni az egyetem ügyeibe – tekintettel arra, hogy az katolikus alapítvány, tehát végeredményben királyi tulajdon.¹² A követek többségének az volt az álláspontja, hogy az egyetemet a magyar királyok, mint az ország fejedelmei alapították, és nem, mint annak katolikus előljárói, így továbbították az üzenetet a felsőtáblának. Ott még hevesebb viták zajlottak e kérdésben, Oskay Antal kassai püspök egyértelműen amellet foglalt állást, hogy az Universitas felügyeleti joga a királyé, így az Országgyűlésnek nem lehet feladata, hogy az egyetemi oktatásról bármilyen szinten intézkedjék. Teleki László viszont úgy látta, hogy igenis van joguk beleszólni az egyetem ügyeibe, mert annak protestáns oktatói is vannak, azaz nem tekinthető teljesen katolikus intézménynek. Sőt, Teleki kijelentette, hogy az egyetem céljának csak akkor felelhet meg, ha „minden vallásbeli különbség nélkül, a hon összes intelligenciájának gyűjtőpontja leend”.¹³ Batthyány Lajos jóval élesebben fogalmazott: szerinte az egész intézmény reformra szorul, mert a tudományos közvélemény az elavultság fészkeként tekinti. Almássy Móric ugyan erre azt felelte, hogy az egyetemet egészében nem szabad elmarasztalni, mert az orvosképzés kiváló, de a későbbi miniszterelnök kitarított álláspontja mellett: szerinte az orvosi képzés is alacsony színvonalú, mert nem áll rendelkezésre elegendő anyagi forrás – az egyetemi alapítványok pénzeinek egyéb célokra való felhasználása miatt.¹⁴

Az 1848-as forradalom hatása a felsőoktatás modernizációjára

Amint látható, a reformkori országgyűléseknek egyre prominensebb témájává vált az egyetem, és ezáltal a magyar felsőoktatás ügye. A nagy változást 1848 márciusa hozta, amikor a Helytartótanács – annak érdekében, hogy a forradalmi ifjúságot valamifé-

⁹ KULCSÁR 9. p.

¹⁰ KULCSÁR 14. p.

¹¹ Képviselőházi irományok. 1836. március 28. 7. k. 126–128. Vö.: KULCSÁR 15. p.

¹² KULCSÁR 15–16. p.

¹³ KULCSÁR 17. p.

¹⁴ U. o.

leképp lecsillapítsa – elrendelte az előadások magyar nyelven történő megtartását.¹⁵ Ez abból a szempontból nézve is jelentős lépésnek számított, hogy a pesti egyetemen oktató tanárok többsége nem beszélt magyarul, így személycseréket is kilátásba helyeztek, aminek foganatosításával Stahly Ignác és Havas József tanácsosokat bízta meg. A következő fontos állomást március 23. jelentette, amikor Károlyi László előterjesztette az utolsó rendi gyűlésen a magyar egyetemről szóló törvénycikk javaslatát, amelyben alapvető célkitűzésként jelölte meg a tanszabadság mielőbbi megvalósítását. Ez a korszak gondolkodói számára két eszme együttes megvalósítását jelentette: egyfelől a tanítás szabadságát, ami magába foglalta azt a követelést, hogy az oktatás bizonyos tankönyvhöz vagy meghatározott rendszerhez kötve nem lehet. Másrészt biztosította, hogy a tanárnak jogában álljon szabadon előadni saját meggyőződését.¹⁶ Ezen túlmenően az arra való szabadságot is jelentette, hogy amennyiben valaki saját tantárgyán túlmenően más tudományágba tartozó tárgyat kívánna oktatni, azt megtehesse – feltéve, ha feladatait pontosan teljesíteni tudja.

A tanszabadság másik oldalát a tanulás szabadsága jelentette. Ennek értelmében valamennyi hallgató szabadon dönthetett arról, hogy mely karra és szakra kíván jelentkezni. Abban az esetben, ha egy tárgyat több tanár adna elő, lehetőségük nyílt az oktatók közötti választásra. A tanulmányok kötelező sorrendjét sem szabhatta meg az egyetem, legfeljebb ajánlást tehetett ezzel kapcsolatban, hiszen ez is a tanszabadság korlátozását jelentette volna. A korszak gondolkodói a naponta, hetenként történő felelések megszüntetését tervezték, és a hallgatók dönthettek volna, kívánna-e vizsgát tenni egy adott tárgyból. Ezen elképzelések igazán korhű képet festenek a korszak uralkodó eszmerendszeréről, a liberalizmusról.¹⁷

Az egyetemi oktatás ezen elv szerinti átalakítása a konzervatív színezetű felsőtábla szerint káros lett volna. A felszólalók közül Barkóczy János nem helyeselte, hogy bárki taníthasson az egyetemen. Eötvös József immáron vallás- és közoktatási miniszterként kétségeit fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy rövid idő alatt lehetséges lesz-e a tanszabadság tényleges megvalósítása, tekintve, hogy Németországban a nyilvános leckék kivételével díjak járnak, míg Magyarországon a tanítás díjtalan. A felsőtábla elnöke azt javasolta, hogy mielőbb terjesszenek elő kimerítő javaslatot az egyetem szabályozásával kapcsolatban. A felsőtábla konzervatívabb része ezen felül azt kívánta elérni, hogy a törvény elfogadásáig ne hozhasson a tárca döntéseket az egyetem vonatkozásában, ami Teleki László szerint a miniszteriummal szembeni bizalmatlanság kimondását jelentette volna. Végül Jeszenák János, Batthyány Kázmér és Forgách Antal által előadott érvek alapján a Tisztelt Ház úgy döntött, hogy rá lehet bízni a felelős ministeriumra az egyetem ügyét, azzal a feltétellel, hogy annak időszakosan jelentést kell tennie az Országgyűlésnek.¹⁸ Ezen vitát követően született meg az uralkodó által az áprilisi törvények részeként szentesített 1848. évi XIX. törvénycikk, amely rendkívül lakonikus módon, mindössze 3 §-ban kimondta a tanszabadság elvét,

¹⁵ ECKHART FERENC: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936. 379. p.

¹⁶ ECKHART 384. p.

¹⁷ U.o.

¹⁸ KULCSÁR 19–20. p.

a vallás- és közoktatási miniszter fennhatósága helyezte az egyetemet, és kötelezte őt arra, hogy időszakosan tájékoztassa az országgyűlést. A „vágatva tárgyalt törvények” jelzőt azt hiszem, ez a törvényjavaslat is kiérdemelte, hiszen csak a legfontosabb elvek kimondását tartalmazta, és azokat is csak deklaratív módon.

Az Eötvös-féle tárcán a törvény elfogadását követően megkezdtek az oktatásügy reformját. A korszak liberális elképzeléseinek megfelelően a miniszter április 24-én kelt rendeletével minden tanintézetben megszüntette a hallgatók számjegy szerinti osztályozását (helyette szöveges értékelést kellett adnia a vizsgáztatónak), majd június 10-én felfüggesztette az ún. szigorú próbatételeket az új tanulmányi rendszer behozataláig. Néhány nappal később arról is döntés született, hogy megváltozik az igazgatók és a dékánok választásának módja.¹⁹ Ezeknél a lépéseknél is jóval fontosabb volt, hogy május 4-én leiratott kapott a minisztertől a törvénytudományi kar, amelyben Eötvös felszólította a fakultás tanárait egy reformjavaslat elkészítésére, amely „főpontjaiban az egész egyetemre kihathat, de különösen és részletesen ezen kar jobb rendezését és időszerű átalakítását (kellett, hogy – K.I.) illesse”.²⁰ A reform-konceptió elkészítése főként Frank Ignác nevéhez köthető, és annak legfőbb célja (az 1848. évi XIX. tc. előírásainak megfelelően) a tanszabadság elvének minél teljesebb megvalósítása volt.²¹

„A magyar egyetem alapszabályai”

Ezen munka eredménye egy részletes, az egész egyetem szervezetére, tagjaira és működésére kiterjedő tervezet lett, ami azonban az őszi események miatt már nem kerülhetett az országgyűlés napirendjére. „A magyar egyetem alapszabályai” címet viselő mű rögtön az 1. §-ban olyan állami intézményként határozta meg az egyetemet, ahol „a tanuló ifjúság a középtanodákban nyert ismeretei alapján, a tudományok mélyébe avatattik”. A miniszteri szándék egyrészt az oktatás színvonalának fejlesztésére irányult – a javaslat szavaival élve azt kívánták elérni, hogy „a régi idomítás helyébe oly rendszer hozassék, amely az önképzési vágyat kell, hogy ébressze, és a tanulóknak mélyebb kiképzését [...] biztosítsa”.²² Másrészt, a koncepció úgy szólt a leendő egyetemi polgárról, mint aki „a középtanodából a régi classikai nyelveknek mélyebb ismeretén kívül némely eddig a bölcsészkarba tartozott tudományok elemeibe is be lesz avatva [...]. Azaz, a tervezet azt feltételezte, hogy a jövőben csak azok kerülhetnek be az egyetemre, akik megfelelő előképzettségre tesznek szert, ami a korabeli Magyarországon egyáltalán nem volt természetes. Erre is vezethető vissza a tervezet 137. §-ának azon rendelkezése, amelynek értelmében a középfokú oktatás reformjáig a bölcsészettudományi karra (amelyet általános tudományi karnak neveztek) kettős szerep fog hárulni: a szorosan vett egyetemi képzésen túlmenően előkészítő jellege is lesz, azaz itt kezdik meg tanulmányikat mindazok, akik az orvosi, jogi vagy hittudományi karra kívánnak beiratkozni, de nem rendelkeznek megfelelő tudással magyar,

¹⁹ ECKHART 381. p.

²⁰ ECKHART 379–380. p.

²¹ ECKHART 382. p.

²² ECKHART 381–382. p.

német és francia nyelvből, történelemből, földrajzból és a természettudományok alapjaiból.²³ Hosszabb távon viszont egyértelműen arra irányult a kultuszminisztérium szándéka, hogy megszüntessék az egyetemi oktatás iskolaszerűségét, és az alacsonyabb rendű tanintézetekhez hasonló kötöttségét.

A törvény előtti egyenlőség egyik fontos vetületét jelentette a korban a felekezeti egyenjogúság kimondása és garantálása, amelyről általános jelleggel az 1848. évi XX. tc. szólt, de az évtizedeken átívelő vitákra való tekintettel Eötvös tervezetének 2. §-a, mint *lex specialis* külön kikötötte, hogy az egyetemen nincs helyük semminemű vallás- vagy felekezeti előnyöknek. A vallásszabadság elvének kimondása az egyetemi tanárok kinevezésénél két szempontból is jelentőséggel bírt: egyfelől a jogi, a bölcsészettudományi és az orvosi karokon nem lehetett semmilyen szempontból az oktató felekezeti hovatartozását figyelembe venni, másrészt a tervezet a (katolikus) hittudományi kar mellett egy protestáns, valamint egy görögkeleti fakultás létrehozását is célozta.²⁴ Ez meglehetősen érzékenyen érintette a teológiai kar professzorait, akik egyöntetűen negatívan ítélték meg az Eötvös-féle reformtervezetet (szemben a többi kar képviselőivel, akik üdvözölték a változásokat). A vallásszabadság további biztosítékát jelentette a 7. § azon rendelkezése is, amely előírta, hogy az oktatóknak a vallásbeli hevesebb viták és súrlódások elkerülésére kell törekedniük.

A tervezet rendelkezett az egyetem szervezetéről is. Az orvosi kart lényegében változatlanul hagyta, a jogi fakultáson viszont egy jogtudományi és egy politikai szak indításáról rendelkezett. A bölcsészettudományi kar életében a legfőbb változást az előbb említett kettős (előkészítő és továbbképző) szerep mellett egy szűkebb értelemben vett bölcsészettudományi és egy mértani (természettudományi) szak indítása jelentette.²⁵

A tervezet demokratizmusát jelzi az egyetem belső szervezetével kapcsolatos azon rendelkezés, amely jelentősen bővítette a közgyűlés tagjainak számát, illetve annak hatáskörét. A javaslat értelmében nemcsak kari, hanem egyetemi szinten is megszervezték a közgyűlést, aminek tagjává vált az egyetem összes rendes és rendkívüli tanára.²⁶ Ennek feladatává tették az egész egyetemet érintő ügyek feletti tanácskozást és döntéshozatalt. Az egyes karokon szerveződő közgyűlések tagjává vált a kar valamennyi tanára, igaz ezek esetében a hangsúly inkább a tanácskozáson, és kevésbé a döntéshozatalon volt, azonban a tervezet a karok számára is lehetővé tette a közvetlen kapcsolatfeltételt a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel.²⁷ A karokon belül az egyes szakok képviselői saját ügyeikben szintén önállóan tanácskozhattak, azonban a miniszterrel nem levelezhettek.²⁸ Utóbbi rendelkezések voltak hivatottak garantálni a tervezet 10. §-ban foglaltakat, amelynek értelmében a karok egymáshoz képest egyenlők voltak.

²³ A magyar egyetem alapszabályai. 137. § (a továbbiakban: Tervezet)

²⁴ Tervezet 8. §

²⁵ Tervezet 137. §

²⁶ Tervezet 11. §

²⁷ Tervezet 9. §

²⁸ Tervezet, 9. §

Az egyetemi vezetést illetően a közgyűlésen kívül fontos szerep jutott az igazgatónak, akit a kar rendes tanárai választottak saját maguk közül egy évre,²⁹ valamint az egyetemi bizottmánynak, amelynek tagja volt a utolsó két évben megválasztott igazgató, valamennyi kar dékánja és egy-egy küldött minden karról.³⁰ A karok élén karigazgatók álltak, az ő helyettesük volt a dékán, akiket szintén egy évre választottak a kar rendes és rendkívüli tanárai közül.³¹

A tervezet 68. §-a szólt a magántanárokról,³² akik meghatározó elemét képezték egészen a második világháború utáni évekig az egyetem oktatói állományának.³³ Őket a kar nevezte ki az ott végzett tudorok közül, akik az egyetem elvégzése után legalább két évig tudományos munkát folytattak. A kinevezés feltétele volt, hogy legyen nagyobb nyomtatott tudományos munkájuk (ellenkező esetben írásbeli vizsgának kellett őket alávetni), illetve próbaelőadást kellett tartaniuk.³⁴ Előadásokat azonban nemcsak a rendes, rendkívüli és magántanárok tarthattak, hanem a Magyar Tudós Társaság (a későbbi MTA) tagjai, valamint a miniszter által feljogosított kiváló egyéniségek is mindennemű vizsgálat nélkül oktathattak az egyetemen.³⁵ Külön szabály vonatkozott arra az esetre, ha valaki ugyabban az időpontban hirdetett ugyanabból a tárgyból előadást, ilyenkor a tudományos ranglétra döntött a tekintetben, hogy ki tarthatja meg ténylegesen az adott kurzust.³⁶

Az egyetemi hallgatók vonatkozásában a tervezet főként a rendes, azaz az egyetemre beiratkozott hallgatók státuszát rendezte. Rajtuk kívül szólt az ún. rendkívüli hallgatókról, akik nem voltak egyetemi polgárok, csak 1-1 előadást látogattak. A beiratkozáshoz szükséges volt, hogy a jelölt bemutassa középtanodai vagy magasabb osztályok sikeres elvégzéséről szóló bizonyítványát.³⁷ A törvény előtti egyenlőség elvének megfelelően szerepelt a javaslatban, hogy az egyetemi polgárok külön politikai jogokat nem gyakorolhatnak, viszont valamennyi állampolgári jogukat ugyanazon módon és keretek között gyakorolhatják, miként a haza többi polgára.³⁸ Az adózás esetében is kimondta a közteherviselés szabályát, egyedül a nemzetőrségi szolgálat esetében tett kivételt, mert amennyiben annak teljesítése akadályozná a hallgató tanulmányai folytatásában, kérhette felmentését.³⁹

A tanulmányi rendszert alapjaiban véve akarták megreformálni. Kimondták, hogy törekedni kell a féléves collegiumok fokozatos bevezetésére,⁴⁰ és az oktatók kötelességévé tették, hogy a kurzust követő félévben ismételten tartsa meg előadását, vagy

---

²⁹ Tervezet 14. §

³⁰ Tervezet 12. §

³¹ Tervezet 48. §

³² Tervezet 68–69. §

³³ Lásd: ELTE ÁJK Kari Tanács Jegyzőkönyvei 1950–1951. 3. p.

³⁴ Tervezet 70–73. §

³⁵ Tervezet 81. §

³⁶ Tervezet 88. §

³⁷ Tervezet 108–109. §

³⁸ Tervezet 121. §

³⁹ Tervezet 123. §

⁴⁰ Tervezet 130. §

rokon tárgyról tartson leckéket.⁴¹ Maguk az előadások nyilvánosak, illetve zártak lehetnek, de léteztek ún. magánleckék is.⁴²

A 136. § szabályozta a tanulás szabadságának elvét, aminek értelmében a hallgatók saját tetszésük szerint választhatták a tanárt és a tant, amelyet hallgatni szándékoznak, míg a bölcsészkar hallgatóknak kifejezetten lehetővé tették, hogy a más karokon elhangzó előadásokat is figyelemmel kísérik. A karok kötelességévé tette a tervezet, hogy egy ajánlott tantervet készítsenek a hallgatók számára, a különböző tantárgyak tanulhatóságának megkönnyítése érdekében.⁴³

Fontos változást jelentett, hogy a feudális kiváltságok megszüntetése jegyében az egyetemnek egészen 1848-ig létezett bíraskodási jogát megszüntették, ami azt jelentette, hogy közönséges bűncselekmények esetén, illetve magánjogi jogviták tekintetében nem járhattak el többé az egyetemi hatóságok.⁴⁴ A tervezet megfogalmazása szerint az egyetem bíraskodási jogköre csak az iskolai fenyítékre és a rendészeti ügyekre terjedt ki, azon bántalmakkal együtt, amelyeket a rendes tanulók egymás irányában követnek el.⁴⁵ Az iskolai fenyíték felett a dékán kapott felügyeleti jogkört,⁴⁶ míg az iskolába járás és a rend fenntartása a rendügylelők feladatává vált, akiket minden iskolai év kezdetén az egyetemi collegiumok hallgatói választottak, titkos szavazással.⁴⁷ A dékánnak általános felügyeleti joga mellett abban jutott szerep, hogy a tanulók elleni kisebb panaszokat ő volt jogosult elintézni.⁴⁸ Súlyosabb vétségek esetén esküdtbírásgot kívántak felállítani, amely minden egyes karon működött volna. A fegyelmi büntetések közé tartozott a megdorgálás, a pénzbeli bírság, a rendügylelői hivatal elvesztése, a fogság, az elutasítás és a száműzetés.⁴⁹

A dorgálás lényege az volt, hogy a dékán, vagy a tanári testület a hallgatóság előtt megfedtte a vétséget elkövető egyetemi polgárt.⁵⁰ A pénzbeli bírságokat az iskolai pénztárba kellett befizetni.⁵¹ A rendügylelői hivatal elvesztése azzal járt, hogy abban az évben az illetőt már nem lehetett ismételtlen megválasztani.⁵² A fogságot az egyetemi fogdán kellett letölteni, azzal, hogy csak az előadásokra lehetett az így szankcionált hallgatót elengedni, és látogatókat a büntetés időtartama alatt nem fogadhatott.⁵³ Az elutasított hallgatók számára egy évig tilos volt az egyetemre járás, máshol folytathatta ugyan tanulmányait, de bizonyítványaiában szerepelt a büntetés ténye⁵⁴ (ehhez hozzátartozik ugyanakkor annak a kérdésnek a felvetése, hogy mivel csak egyetlen egyetem volt az országban, mennyiben lehetett volna rövid távon realizálni ennek a

⁴¹ Tervezet 132. §

⁴² Tervezet 126. §

⁴³ Tervezet 136. §

⁴⁴ Tervezet 168. §

⁴⁵ Tervezet 169. §

⁴⁶ Tervezet 170. §

⁴⁷ Tervezet 171–172. §

⁴⁸ Tervezet 176. §

⁴⁹ Tervezet 214. §

⁵⁰ Tervezet 215. §

⁵¹ Tervezet 216. §

⁵² Tervezet 217. §

⁵³ Tervezet 219. §

⁵⁴ Tervezet 220. §

büntetésnek a célját). A száműzetés, mint a legsúlyosabb büntetés azzal járt, hogy a büntetés kiszabásától számítva három évig sem a pesti egyetemen, sem máshol nem tanulhatott a bűnösnek talált hallgató, és bizonyítványait sem adhatták ki.⁵⁵ Ezzel a büntetéssel egyébként csak egy vétséget szankcionált a tervezet: azt, aki a felsőbbség rendeleteinek tetteges ellenszegülésére bűjtogatott.⁵⁶ Arra a hallgatóra pedig, akit rendes bíróság bűncselekmény elkövetése miatt bűnösnek talált, a hallgatói névsorból való azonnali törlés várt, és tanulmányait büntetésének letöltése után is csak a vallás- és közoktatási miniszter különös engedélyével folytathatta.⁵⁷

A reformtervezet sorsa és hatása a későbbi szabályozásra

Az Eötvös-féle javaslat az őszi események, és a kormány lemondása miatt nem kerülhetett elfogadásra, és az a későbbiekben feledésbe merült. A sors fura fintoraként 1848 áprilisában a Bécsi Egyetemen az orvosi kar meglehetősen liberális szemléletű aligazgatója, Feuchtersleben báró készített egy 21 pontba foglalt reformtervezetet, amelyet néhány hónappal később – immáron a bécsi oktatásügyi minisztérium államtitkáraként – az egyetem egészére vonatkozó javaslattá bővített ki.⁵⁸ E szabályzat meglehetősen rokon rendelkezéseket tartalmazott az Eötvös-féle tervezettel kapcsolatban, olyannyira, hogy a korszak kutatói közül többen felvetették, vajon nem állhattak-e egymással kapcsolatban.⁵⁹ A különbséget az jelentette a két tervezet sorsában, hogy a bécsi javaslatot elfogadták, az később hatályba is lépett, sőt annak rendelkezéseit a neoabszolútizmus időszakának oktatási kormányzata sem módosította érdemben.⁶⁰

Másfél évtizeddel később, Eötvös József második miniszteri kinevezésével ismét megteremtődött a felsőoktatás reformjának lehetősége. Ennek legfőbb eredménye egy három elemből álló törvényjavaslat-csomag lett, amelyek közül az első a Pesti Királyi Magyar Egyetem újjászervezéséről szólt, de emellett törvénybe kívánták iktatni a kolozsvári egyetem felállításáról, és a Bach-korszak idején már megalapított Józsefműegyetem átszervezéséről szóló javaslatot is. E javaslatokból törvény ugyan nem született, mégis indokoltnak tartom rövid ismertetésüket, hiszen a későbbi szabályozásra erőteljes hatással voltak.

A pesti egyetemről szóló törvényjavaslat átvette az 1848-as koncepció több elemét: az egyetemen belül hat, egymással egyenrangú kar felállítását tervezte, ahol a római katolikus, görögkeleti és a prótestáns hittudományi karok egymástól függetlenül léteztek volna.⁶¹ Újdonságot annyiban találunk, hogy a bölcsészettudományi kar részeként egy tanárképző intézet létrehozását is célozta a javaslat.⁶² A egyetem oktatóit a rendes tanárok, rendkívüli tanárok, segédtanárok, magántanárok és a köztanítók

⁵⁵ Tervezet 221. §

⁵⁶ Tervezet 228. §

⁵⁷ Tervezet 238. §

⁵⁸ GYÖRY TIBOR: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936. 474. p.

⁵⁹ U.o.

⁶⁰ GYÖRY TIBOR: 475. p.

⁶¹ Törvényjavaslat a pesti királyi magyar egyetem újbóli szervezése tárgyában. 1. § Lásd: Képviselőházi irományok, 1869. IV. kötet, 428. szám. (továbbiakban: Javaslat)

⁶² Javaslat 1. §

csoportjába osztotta, valamint a magyar felsőoktatás történetében első alkalommal szólt a tanársegédek alkalmazásáról.⁶³ A jogalkotó komoly garanciákat tervezett kiépíteni az egyetemi oktatók függetlensége tekintetében. A rendes és a rendkívüli tanárok kinevezésére (a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztése alapján) csak az uralkodó által kerülhetett sor, míg a többi oktató kinevezéséhez elegendő volt a miniszter döntése.⁶⁴ Kinevezésük feltétele volt, hogy vagy valamelyik hazai egyetemen szerzett oklevéllel az egyetemi tanárságra képesítettnek nyilváníttassanak, vagy pedig irodalmi illetve tudományos működésük során szerzett érdemeik által nyilvánosan bizonyítsák rátermettségüket az akadémiai pályára. A rendes és a rendkívüli tanárok, valamint a segédtanárok nyugdíjra jogosított állami tisztviselőnek minősültek, ami a 19 században rendkívüli garanciát jelentett.⁶⁵ A javaslat értelmében az e három kategóriába tartozó személyek élethosszig nevezettek ki, és erkölcsi vétség, hivatali hanyagság vagy közbüntény eseteit kivéve nem voltak sem elmozdíthatók, sem másik állomásra (egyetemre, tanszékre stb.) vagy kisebb fokú fizetésre helyezhetőek. Saját akaratuk ellenére egyéb esetekben sem voltak elmozdíthatóak, vagy nyugdíjba helyezhetőek.⁶⁶

További garanciát jelentett, hogy hivatali hanyagság és erkölcsi vétség eseteiben esküdtbíróóság ítélte, aminek tagja volt az egyetem rendes tanárai közül sorshúzással választott 24 személy, akik közül az esküdtszéki eljárás szabályainak megfelelően 6-6 személyt a vádló, illetve a vádlott egyaránt visszautasíthatott. Részletesen szabályozta a vádló személyét a javaslat, amikor kimondta, hogy általában annak a karnak a dékánja jár el vádlóként, ahol a megvádolt személy tanít. Dékánok esetében a rektor, míg a rektorral szemben bármelyik kar dékánja, illetve megbízottja útján tanári kara fegyelmi eljárást kezdeményezhetett. Egyetemi hallgatók vétségei felett is egy ekképpen megalakított bíróság ítélte, akik esetében a javaslat az 1848-as tervezethez hasonlóan különbséget tett az alapján, hogy beirakoztak-e az egyetemre, vagy csak néhány előadást látogattak (rendes és rendkívüli hallgatók).⁶⁷

A javaslat az 1848-as törvényhez, és a tervezethez hasonlóan megismételte azt a kitételt, hogy az egyetem a vallás- és közoktatási miniszter fennhatósága alatt áll, illetve állami kötelezettséggé tette, hogy amennyiben az egyetem fenntartására szükséges költségek az egyetemi alapokból nem lennének fedezhetőek, abban az esetben az évi költségvetésben meghatározott összeggel azt ki kell pótolni.⁶⁸

A másik két egyetem vonatkozásában elkészített javaslatok lényegében ugyanezen elvek mentén kívánták a szervezettel és működéssel összefüggő kérdéseket szabályozni, törekedve az egységes felsőoktatás létrehozására.

⁶³ Javaslat 3. §

⁶⁴ Javaslat 4. §

⁶⁵ Javaslat 5. §

⁶⁶ U. o.

⁶⁷ Javaslat 7. §

⁶⁸ Javaslat 15–16. §

Összegzés

Azt hiszem, pusztán e tervezetek létezése elegendő bizonyítékként szolgálhat annak alátámasztására, hogy a felsőoktatás kérdésének Eötvös József is fontos szerepet tulajdonított. Azt az állítást, miszerint ő a közoktatás ügye mellett kötelezte volna el magát, és az egyetemi reformot hanyagolta volna, legfeljebb olyan értelemben vélem elfogadhatónak, hogy ő a közoktatás kérdését vélte sürgetőbbnek rendezni, hiszen annak modernizálása után az egyetemi oktatás színvonala is drámaian emelkedhetett volna. A fenti javaslatokból is látható, hogy 1848 legfontosabb eszméi a felsőoktatás területén is hatottak, így azok a törvény előtti egyenlőség, a véleménynyilvánítás szabadságának, és az ezekből levezethető tanszabadság elvének és a művelődéshez való jognak minél erőteljesebb érvényesülését célozták. Az 1870-es évek törvényalkotása Trefort Ágoston minisztersége alatt lényegében nem tett mást, minthogy ezeket az elképzeléseket jogszabályi formába öntötte.

KONCZ IBOLYA KATALIN*

Az oktatás, mint az állam feladata – Eötvös nézetei a művelődéshez való jogról

Magyarországon évszázadok óta kizárólagosan egyházi kézben összpontosult az oktatás. A polgárosodási folyamat egyik legjelentősebb eredménye, hogy előtérbe került az az elgondolás, amelynek értelmében az állam feladatai közé tartozik az oktatás szervezése. A 19. század folyamán nemcsak Európa, hanem a távol-kelet államainak vezetői is felismerték, hogy az oktatás, annak színvonala az egyik legfontosabb generátora az állam fejlődésének. Japánban a meidzsi-reformok között jelent meg az állami feladatok között az oktatás szervezése. Ezt az álláspontot képviselte a korszak kultuszminisztere *Eötvös József* is, akinek nézeteit jelen tanulmány keretei között mutatom be.

Eötvös József a reformkor, az abszolutizmus és a kiegyezés korának egyik kiemelkedő személyisége volt. Szerteágazó tevékenységet folytatott, alig akadt olyan politikai, gazdasági, irodalmi kulturális kérdés, amelybe ne kapcsolódott volna be. Jelen tanulmányban az oktatási politikában betöltött szerepét, az oktatásról vallott nézeteit tekintem át.

Eötvös munkásságát megelőző oktatáspolitikai álláspontokat a következőkben tekinthetjük át. A 19. század fordulóján *Sándor Lipót* főherceg nádorként számolt be Ferenc császárnak az ország állapotáról és a szükséges teendőkről. Ebben kinyilvánította, hogy fél attól, hogy az állam kevés gondot fordít az oktatás területére. A tanulmányok felügyeletét elhanyagolták, így a tanárok a saját elképzeléseik szerint végezték a tanítás munkáját. A használt módszerek nem keltettek kedvet a diákokban a tanulásra. A nádor szavaiból kitűnt, hogy számára a nép nevelése érdektelen volt. Szerinte felesleges lenne a földművesek gyerekeit az írásra, olvasásra tanítani. Elegendő, ha a vallási kötelességek teljesítésére oktatják őket. Álláspontja szerint, aki ennél többet tud, nem akar majd paraszti munkát végezni, és inkább hajlamos az új eszmék befogadására.¹

Ezt követően 1806-ban megjelent a II Ratio Educationis, amelynek a tervezetét jóváhagyó királyi irat külön kiemelte az uralkodó felségjogának érvényesítését a közoktatásügyben. Maga az a tény, hogy a Ratio királyi rendeletként látott napvilágot, és nem az országgyűlés által elfogadott törvényként, a magyar szuverenitás jogait csorbította.²

---

* PhD egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténeti Tanszék

¹ *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Közli: MÁLYUSZ ELEMÉR Bp., 1926. 826–827. pp.

² FELKAI LÁSZLÓ: *Eötvös József közoktatási tevékenysége*. Bp., 1979. (a továbbiakban: FELKAI, 1979.), 21. p.

Már az 1825-27. évi országgyűlés tiltakozott a magyar tanügy osztrák gyámsága, a népnevelés idegen szelleme ellen. A nemzeti nevelés ügyének tárgyalása kapcsán sürgették a magyar nyelv primátusának elismerését. A fejlesztésről szóló és *Opinio* néven ismertté vált tervezet munkálatait *Pázmány Dénes*, az 1848-as országgyűlés majdani elnökének apja terjesztette elő. Az elkészült tervezet követelései kiterjedtek a művelődésügy szinte minden területére. Azt azonban meg kell állapítani, hogy a javaslatban előírányzott általános tankötelezettség kimondása majd csak *Eötvös* korában valósult meg.³

A bizottság maga járt elől jó példával és az éveken át tárgyalt javaslatot 1830-ban nemcsak az országgyűlés elé terjesztette be, hanem a megyéknek is megküldte. A felhívásra, hogy a megyei és városi törvényhatóságok tegyék meg észrevételeiket, szinte az egész ország hivatalos szervei megmozdultak. A megyékben, az országgyűlésen egyre inkább állandósultak a felszólalások, viták, a népművelés emelése érdekében. Az 1832-36. évi országgyűlésre tömegesen érkeztek a javaslatok a törvényhatóságoktól.⁴

Ezen előzmények ismeretében külön meg kell vizsgálni *Eötvös* személyes motivációját az oktatás területén. Ő maga a korabeli főnemesek gyermekeinek szokásától eltérően nem magánúton végezte tanulmányait, hanem nyilvános iskolába, mégpedig a budai gimnáziumba járt, ahol közvetlenül kapcsolatba került olyan köznemesi, elvétve nem nemesi származású gyerekekkel, akik hazulról más politikai nézeteket hoztak magukkal. Társai Habsburg beállítottsága miatt nem kedvelték. Megkérdezte nevelőjét, hogy nagyapja valóban hazaáruló volt-e. *Pruzsinszky* így felelt: „Az bizony, apád is, te is annak készülsz, hiszen magyarul sem beszélsz becsületesen.”⁵ *Eötvös* ettől indítva kezdett alaposabban foglalkozni a magyar nyelv tanulásával, és mindenkivel magyarul beszélt.⁶ *Szalayval* az oldalán mélyítette el kapcsolatait a hazai irodalommal. Vele együtt kereste fel *Virág Benedeket*, *Szemere Pált*, majd *Kazinczyt*, a magyar irodalom akkori nagyjait. 1840-ben Pozsonyban az országgyűlés főrendiházában mondta el „szűzbeszédét” amelyből sugárzott emberszeretete. Mindenekelőtt jogot és igazságot kívánt kiharcolni a népek, valamint megteremteni a nevelés és oktatás feltételeit.⁷

Ilyen alapokkal *Eötvös* pályája kezdetétől hirdette, hogy a gazdasági és a politikai élet fejlődése törvényszerűen összekapcsolódik a művelődéssel: „...a józan ész s a tapasztalat egyaránt arra intenek: miként az anyagi érdekek kifejlődése lehetetlen, ha csak vele egyszermind a szellemi érdekek nem fejlesztetnek ki”⁸ Vallotta, hogy „Nem építhetünk gyárat, nem alakíthatjuk újjá a közlekedést, a kereskedelmet, amíg nem képzünk hozzá megfelelő szakembereket; anyagi jólét nincs általános szellemi emelkedés nélkül. Ez viszont politikai kérdés is: az oktatásügy demokratizmusának hiányát, láttuk, egész alkotmányunk szelleméhez kapcsolta, s a jogegyenlőség egyik biztosítékát a mű-

³ FELKAI, 1979., 22–23. pp.

⁴ FELKAI, 1979., 23. p.

⁵ PULSZKY FERENC: *Jellemrajzok* é.n. Bp., 8. p.

⁶ FELKAI, 1979., 28. p.

⁷ A reformkori országgyűlések alapvető törekvései közé tartozott annak megvalósítása, hogy az állam feladatainak egyre szélesebb körét törvényekben rögzítsék. Például a magánjogi viszonyokba történő állami beavatkozásról részletesebben: TURKOVICS ISTVÁN: *The Regulation of Commerce in the 19th Century in Hungary*, *Journal on European History of Law*, Vol.4/2013, No.2, 135. p.

⁸ 1846 népoktatásról írt cikkében idézi: EÖTVÖS JÓZSEF: *Kultúra és nevelés Magyar Helikon*, Bp., 1976. (a továbbiakban: EÖTVÖS, 1976.), 20. p.

veltség egyenlőségében látta.⁹ Hittel vallotta, hogy az egyetlen mód, melyen a nép erkölcsi nevelésére hatni lehet, a nép oktatásában kereshető. Valamint Isten a teremtést a világossággal kezdé, úgy az, ki népet teremteni akar (s vajon azok kik azon fáradoznak, hogy e népkáoszából egy nemzet legyen, nem ezt akarják-e), adjon neki világosságot mindenekelőtt, a többi magától jön.¹⁰

1848. július 24-én nyújtotta be törvényjavaslatát az elemi oktatásról. „Az elemi oktatás célja, hogy a gyermekek a tudomány első elemeibe avatassanak. A közállomány kötelessége felvigyázni, hogy az elemi nevelésben mindenki részesüljön.” Fogalmazta meg az első szakaszban.¹¹

Számba kell venni azonban azt a körülményt is, hogy az ország függetlenségének elnyerésekor nem állt a miniszter rendelkezésére sem az állami vezetésben általában, sem a kultusztárca területén tapasztalatokkal rendelkező tanácsadói gárda. A reformkor küzdelmeiből levonható tanulságok senki számára nem bizonyultak elegendőnek, de nem lehetett vakon követni más államok példáit sem. A magyar függetlenség kivívása után 1848-ban, majd az osztrák abszolutizmus bukását követően a kiegyezés korában a közoktatási kormányzatra várt, hogy működésének módozatait, ezen belül elsősorban az állami befolyás mértékét meghatározza.

Az 1847. évi költségvetésben nem szerepeltek önállóan a közoktatási kiadások. Eötvös által benyújtott javaslat közel egy millió forintos költségvetéssel számolt.¹²

Eötvös esetében talán természetesnek tűnik, hogy közéleti tevékenysége sokoldalú volt, hiszen minisztériumának hatásköréhez tartozott a művelődési intézmények valamennyi változata, az óvodától az egyetemig, a múzeumoktól a botanikus kertekig. Eötvös azonban nem egy kész, jól működő gépezet hivatali irányítója lett, hanem a művelődési formák és törvények megteremtője: alkotó munkát végzett hivatali posztján a szervezéstől a törvények megfogalmazásáig. Eötvös számára a kultúra tartalmában is összetett.¹³

Az ismeretek terjesztésében, az oktatás minden formájában a nevelés a legfőbb cél, kimondja, hogy az összes oktatás csak kis részét teszi a nevelésnek.¹⁴

Tájékozottsága, sokirányú ismeretei alapján alkotó önállósággal tervezte és valósította meg programját. Eredetiségének irányító elve a realitás: azt kereste, ami valóra váltható, a cselekvő politikus normái irányították, céljai érdekében akarta egyeztetni ideáljait a lehetőségekkel. Eötvös a magyar viszonyok ismeretében a törvényesen kötelező oktatásért harcolt.¹⁵

A népművelés elhanyagoltságát jelezte, hogy nem gondoskodtak intézményesen az elemi oktatásból kimaradt tömegek továbbképzéséről. Ennek megfelelően megállapítható, hogy a népoktatás tehát távolról sem volt általános és kötelező.¹⁶ A partikuláris érdekek szerinti széttagoltság hátrányai megmutatkoztak. A különböző egyházi főhatóságokhoz tartozó iskolák más tantervvel dolgoztak. Az egységes tananyag és tankönyvek

⁹ EÖTVÖS, 1976., 21. p.

¹⁰ EÖTVÖS József: *Vallomások és gondolatok Magyar Helikon* kiadó, Budapest, 1977., 798. p. (2096)

¹¹ EÖTVÖS, 1976., 284. p.

¹² FELKAI, 1979, 16. p.

¹³ EÖTVÖS, 1976., 16. p.

¹⁴ EÖTVÖS, 1976., 17. p.

¹⁵ EÖTVÖS 1976., 18. p.

¹⁶ FELKAI 1979., 16. p.

hiányában az oktatói munka minősége iskolánként jelentős eltéréseket mutatott. Az előbbiekre válaszul már miniszterként vallotta, hogy nem elég törvénybe iktatni a kötelező és ingyenes közoktatást, biztosítani kell szabadságát is: szükséges, hogy mindenki egyenlően vehessen részt a képzés minden fokozatában, a szegényebbek számára meg kell teremteni a szociális támogatások rendszerét; ki-ki szabadon dönthesse el, hogy gyermekét otthon, felekezeti, vagy közös iskolában taníttatja-e, mert ha „ezt a lehetőséget a gazdagok számára fenntartottuk, miért ne adnók meg e jogot és szabadságot a szegényebbeknek is”.¹⁷

Eötvös számára abban a történelmi helyzetben, amelyben a közoktatásügy intézését átvette, a legnagyobb nehézséget, egyben a legfőbb feladatot jelentette, hogy megtalálja annak a módját, miként, milyen hatókörben gyakorolja az állam e téren jogait.¹⁸ Hogy *Eötvös* a reá váró, nem könnyű feladat elől nem tudott, nem is akart kitérni, az jelezte, hogy – a magyar nevelés történetében először – több beszédében is körülírta az állam jogait és köteleseit a közoktatásügyben. Az elemi oktatásról tizennégy beszédet mondott a törvényhozás ülésein. Rámutatott arra az ellentmondásra, hogy korábban a magyar elemi iskolákban tandíjat szedtek, míg a felsőbb iskolákban ingyen folyt a tanítás.¹⁹ Állásfoglalása az alapkérdésben világos: a művelődésről az állam köteles gondoskodni. Elmélete szerint ez elsősorban az államnak arra a feladatára vezethető vissza, hogy polgárai jólétét megteremtse és elhárítson minden olyan akadályt, amely gátolná a lakosság gyarapodását az anyagi és szellemi javakban.

Az oktatás és nevelés törvényeinek, a rendeleteknek és a szervezeteknek átalakítása közben jól tudta, hogy az állam, a központosított hatalom csak igen keveset tehet, s a centralista elvek a művelődéspolitikában csak a körülmények és lehetőségek figyelembe vételével alkalmazhatók.²⁰ A megyei, községi irányításnak nagy előnyei vannak, az oktatás anyagi alapjaihoz szívesebben és nagyobb mértékben járultak hozzá; a tanítók megválasztásában sokszorosan fontos volt a bizalom, az egyéniség, a képzettség közvetlen ismerete. Az ellenőrzés, az iskolatanácsok munkájában pótolhatatlan volt a helyi emberek tapasztalata.²¹

Elméletben is kifejtette, hogy az oktatásban az állam hatásköre igen korlátozott. Előírhatták ugyan az oktatás tárgyait, de a nevelés szellemét már nem, és felmérhetetlen volt a visszahatás, amelyet az egyes tantárgyak és a tanítók személye keltettek. Tehát pusztán az oktatást nem lehetett úgy szabályozni, „hogy azt mindenütt valóban kedvező irányba intézzék az alkotmányra nézve.”²² Éppen ezért kellett fokozott gonddal érvényesíteni az egyéni törekvéseket az állam javára. Az állam ugyanis nem tudta ellátni a kisebb közigazgatási egységek feladatait. A kétféle hatáskör egyeztetése mindig a körülményektől függött, nem elméleti, hanem tisztán gyakorlati kérdés volt.²³

Az állam kötelességéből következtek a közoktatásüggyel kapcsolatos legfontosabb jogai, amelyek a tankötelezettség érvényesítésére, az iskolák felügyeletére és fenntartá-

¹⁷ EÖTVÖS, 1976., 19. p.

¹⁸ FELKAI, 1979., 254. p.

¹⁹ EÖTVÖS, 1976., 307. p.

²⁰ EÖTVÖS, 1976., 23. p.

²¹ EÖTVÖS, 1976., 24. p.

²² *Uralkodó eszmék* IV. kötet 7. fejezet idézi EÖTVÖS, 1976., 25. p.

²³ EÖTVÖS, 1976., 26. p.

sukat fedező adók kivetésére vonatkoztak. Hogy közoktatás-politikai elveinek leglényesebbike a felsoroltak között az első, a tankötelezettség bevezetése és végrehajtása, azt igazolta egyebek között, hogy mennyi energiát fordított népiskolai törvényének meghozására. Hogy a tankötelezettség nálunk formális maradt, és lassabban valósult meg, mint hazánknál fejlettebb országokban, annak oka éppen társadalmi rendszerünk elmaradottságával, ezzel összefüggésben épp azzal magyarázható, hogy a feudális eredetű osztályok befolyásukat továbbra is érvényesíteni tudták, és már a törvényerőre emelés során is a legkülönbözőbb formákban támasztottak nehézségeket a kormányzat működése elé. A feudális állapotokra emlékeztető iskolaszervezet, a fenntartók tekintetében is szerteágazó iskolahálózat, a felekezeti iskolák túlsúlya, az osztatlan iskolák nagy száma és nem utolsó sorban a nép szociális viszonyai jelentős akadályát képezték a tankötelezettség megvalósításának. Közrejátszott ebben a szülők hozzáállása is gyermekeik iskolázásához.

Eötvös főként beszédeiben fejtette ki álláspontját arról, miként oszlanak meg a gyermekek nevelését illető jogok és kötelezettségek az állam és a szülők között. Mint annyiszor, itt is liberális felfogása vezérelte. Az egyéneknek biztosítandó szabadságjogokból vonta le a következtetést, hogy a szülőknek módot kell adni annak eldöntéséhez, hogy gyermekeiket felekezeti, vagy községi iskolába akarják-e járatni. Így szabadon élhetnek a népiskolai törvényben megállapított lehetőségekkel. Mégsem biztosított számukra korlátlan jogokat, hiszen akadtak közöttük olyanok, akik önszántukból nem gondoskodtak volna gyermekeik iskolázásáról. Emiatt az állam velük szemben fenntartotta magának azt a jogot, hogy örködjék a tankötelezettség megtartásán. Esetleges hanyagságukon, nemtörődömségükön kívül már csak azért is ellenőrizhette az állam a szülőket, mert rá hárult az a kötelezettség, hogy a saját jogaik érvényesítésére még nem képes kiskorúakat védelmezze.

A tankötelezettség végrehajtásán túl az állam másik két alapvető joga a közoktatás területén a felügyelet gyakorlása és a polgárok megadóztatása a népoktatás céljaira.

Noha mindkettőt illetően már a népoktatási bizottság ülésein, főképp az egyházak részéről, több ellenvélemény hangzott el, Eötvös bizonyos módosításokkal ugyan, de ragaszkodott elveihez, és törvénybe foglalta, hogy a nevelés költségei az ország minden lakóját terhelik. Ezzel kapcsolatban több felfogás állt szembe egymással. Az egyik közvetlenül a szülőkre hárította volna gyermekeik iskoláztatásának költségeit, a másik szerint az államnak a kötelessége gondoskodni a népnevelésről. Eötvös azt az álláspontot képviselte, hogy a népoktatás országos érdek, így közös tehernek kell elismerni költségeit is, amelyeknek fedezése éppúgy hárul mindenkire, mint például a vasúti építkezéseké vagy a fegyházaké. Amint nem vonhatják ki magukat az adózás alól azok, akik nem veszik igénybe a közlekedést, vagy sohasem kerülnek börtönbe, úgy köteles mindenki a közös érdeknek tekintett népneveléshez hozzájárulni, akár van gyermeke, akár nincs.

Míg az iskolák igazgatásában, a népoktatás közvetlen vezetésében a község képviselőiből álló iskolaszék, illetőleg a megyékben létrehozott iskolatanácsok működésével biztosítottak látta Eötvös a helyi érdekek kellő érvényesülését, az állam által kinevezett tanfelügyelő személyével, a felügyelet, illetőleg a felekezeti iskolák esetében a főfelügye-

let jogának fenntartásával lehetővé tette az állam számára az áttekintést és a közoktatás legfelső irányítását, ellenőrzését.²⁴

Oktatási reformja radikálisabban vetette fel a világi, polgári program és a feudális egyházi intézmények közötti ellentéteket. Az iskolaügy állami irányítása, ellenőrzése; a vallásoktatás leválasztása az oktatás egészéről, a felekezeti iskolák szerepének korlátozása; az állami támogatás csökkentése; a szakoktatás rendszere. Eötvös ugyan a törvényjavaslatban és a vitában óvatos és diplomatikus volt. Számos engedményt tett az egyházak javára: az ellenzék támadása közepette is biztosította a felekezeti iskoláknak nyújtott állami támogatást; törvényesítette a vallásoktatást az iskolák minden változatában; többször hangoztatta az egyházak évszázados érdemeit az oktatás területén. Ezzel szemben a felekezetek vezetői hevesen tiltakoztak, mert a különféle engedmények mellett is egyértelmű és világos volt, hogy az oktatás egésze az állam irányítása és ellenőrzése alá került, a tanítás ezt követően világi, polgári irányba haladt.²⁵

A modern kultúra feltételeinek megteremtése területén a korszak talán legnagyobb teljesítménye az analfabétizmus visszaszorítása, valamint ezzel párhuzamosan a modern oktatási rendszer kiépítése volt. Ennek programját az 1848-as és 1867-es kormányok oktatásügyi minisztere, *Eötvös József* dolgozta ki. Azt vallotta: „A magyar nemzet jövőjét tisztán cultura-kérdésnek tartom, ennél fogva a nevelés ügyet, a közoktatási ügyet a nemzet legfontosabb ügyének tekintem.”²⁶

1868-ban már a meglévő felekezeti iskolákat tudomásul véve és érintetlenül hagyva építi fel a népiskolák rendszerét. *Eötvös* tehát községi iskolák létesítését csak ott rendeli el, ahol nem működnek egyházi népiskolák.

Az 1869 végén megtartott népszámlálás során kiderült, hogy az ország hat éven felüli lakosságának csak egyharmada (32,8%) tudott írni-olvasni. A férfiak körében 41 %, a nők között 25% volt az írástudók aránya. (Anglia 200, Franciaország 100 évvel korábban állt ilyen szinten). Az 1869-es felmérés szerint a községek 14 %-ában még nem volt iskola – annak ellenére, hogy az 1848 és 1867 közötti birodalmi kormányzat is nagy hangsúlyt fektetett az oktatás fejlesztésére és korszerűsítésére. Eredményeképpen 1851 és 1865 között a népiskolák száma 3000-rel növekedett.

A nagyarányú analfabétizmus oka lényegében arra volt visszavezethető, hogy a tanköteles gyermekek több mint fele nem járt iskolába. Nemzetiségi szinten vizsgálva a kérdést, megállapítható, hogy a magyar anyanyelvű tanköteles gyermekeknek csak 54 %-a, a németeknek 68 %-a, a szlovákoknak 51 %-a járt rendszeresen iskolába. A románoknál 30 %, szerbeknél 36 % volt ez az arány. Az új oktatás politika egyik legfontosabb eredménye, hogy 1880-as évek közepére elérték, hogy a tanköteles gyermekek közül már 80 % rendszeresen járt iskolába.

A kiegyezés idején oktatási intézményeink túlnyomó része felekezeti vagy községi jellegű volt. Ezt követően az állam már nem elégedett meg az oktatás felügyeletével, hanem maga is intenzíven bekapcsolódott az iskola-hálózat fejlesztésébe. A dualizmus korában állami költségvetésből több mint 3 ezer új nép- és középiskola épült, nem beszélve szakiskolákról, főiskolákról, új egyetemokről. Az állami költségvetés leggyor-

²⁴ FELKAI, 1979., 256. p.

²⁵ EÖTVÖS, 1976. 28. p.

²⁶ FELKAI, 1979. 216.p.

sabban növekvő tétele az oktatásügyi kiadások voltak. A világháborús évek átlagában erre a célra évente 123 millió koronát költöttek, ami az állami kiadások 9 %-át tették ki. Az oktatási kiadások mellett egyre nagyobb összegek jutottak tudományos intézetekre, központi és helyi közgyűjteményekre, a képzőművészetek támogatására is.²⁷

A kiegyezést követően az alsó fokú oktatást az Eötvös József által kidolgozott népiskolai törvény (1868:XXXVIII. tc.) szabályozta. Az elemi iskola hat osztályos volt, de a 4. osztály elvégzése után át lehetett menni középiskolába. A hat osztályt végzett tanulók tizenöt éves korukig kötelesek voltak ismétlő iskolába járni. Népiskolai oktatásban mindenkinek az anyanyelvén kellett tanulnia. Csak 1879-ben vezették be a magyar nyelv oktatását minden iskolában, ahol nem magyar volt az oktatási nyelv. (1879:XVIII. tc.) 1869 és 1914 között a népiskolák száma 13798-ról 16929-re nőtt. A népoktatás valódi fejlődése azonban inkább a tanítók számának megkétszereződése érzékeltette. (17794 főről – 35253 főre) Hiányosságként azonban meg kell említeni, hogy az elemi iskolák 59 %-a még a világháború előtt is egytanítós, osztatlan iskolaként működött.

Eötvös József kultuszminiszterként rendkívül sokat tett a népiskolák taneszközellátásának korszerűsítéséért. 1868-ban tankönyvbizottságot hívott életre, amelynek célja a népiskolai olvasó- és tankönyvek, valamint a „vezérfkönyvek” (tanítói segédkönyvek) színvonalának fejlesztése volt. Sok új tankönyvre volt szükség. *Eötvös* és a tankönyvbizottság a tankönyvírás terén „szabad versenyt” teremtett: ismert szakembereket kértek fel tankönyvírásra, de mellettük bárki szabadon pályázhatott kéziratával. Ezek az *Eötvös*-féle tankönyvek számos kiadást megértek, sőt lefordított, nemzetiségi nyelvű változataik is megjelentek. Egészen az 1910-es évek végéig használták ezeket a nemzetiségi tankönyveket.

Össességében elmondható, hogy *Eötvös József* tudta, a népiskolai törvény rendelkezéseinek végrehajtásához hatalmas anyagi befektetésre lesz szükség, és hatása is csak évtizedek múlva lesz érzékelhető. A népoktatási törvény nyomán jelentősen korszerűsödött a magyar elemi iskoláztatás, de a fejlődés hosszú folyamat eredménye volt. Az *Eötvös József* tevékenysége nyomán megindult változások még akkor is korszakalkotóaknak mondhatók, tarthatók, ha utódai a későbbi évtizedekben nem egyenes vonalúan és nem is töretlenül folytatták az általa felvetett eszmék valóra váltását. Nélküle nehezen lett volna elképzelhető a magyar közoktatásügynek – minden hibája ellenére is – az első világháborúig megtett nagy fejlődése.

---

²⁷ KATUS LÁSZLÓ: *A modern Magyarország születése* Kronosz Kiadó Pécs, 2012., 522. p.

NAGY JANKA TEODÓRA

**A népiskolai közoktatás tárgyában született 1868.
évi XXXVIII. törvénycikk jogi kultúrtörténeti
hatásai a népi írásbeliség tükrében**

„Vőfény köszöntő”

(Kocsonya bevitelkor)

Háromszáz ökörnek Elfogyott a füle;
Levágtam, megfőztem, Elhoztam ízibe.
Lábát, farkát, órrát Szinte hozzá tettem,
Mikór jól megfagyótt Ide hoztam menten.”

(Bór bevitelkor)

Tudom hogy örülnek, akik engem látnak,
Több böcsületem van, mint kétszáz barátnak!
Nem csoda mikór csak én hordok mindent be,
Én nézem meg van-e a pintes üvegbe!”¹

***

„Sokkal több könnyet hullattam az életemben, mint amennyi kenyeret megettem. Soha egy jó szó, egy biztatás, egy kicsi öröm semmi. Mindig éhesek voltunk, ha egy pár gyümölcsöt adott valaki, azt soha nem felejtettem el [...] Iskolába kellett volna járni, de nem volt ruha, télen cipő. [...] Nem volt soha [...] bár egy egész ceruzám, füzetem nem volt, könyvem sem. Első években egy Török Zoltán nevű fiatal tanítóm ... adott egy vadonatúj füzetet s egy ceruzát, jaj de boldogan futottam a többiek után, hogy mutassam meg a kincsemet!”²

E két földrajzilag, időben és témában egymástól igencsak távol álló idézet összekapcsolja az a tény, hogy valószínűleg nem születtek volna meg az elemi népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. tc. nélkül. Az Eötvös József nevéhez köthető hazai közoktatási modernizáció meghatározó hatással volt a jogi kultúrtörténet egyes területei, továbbá a jogi néprajz, a népi kultúra egésze szempontjából. A tanulmány a gazdag vizsgálati lehetőségek közül a népi írásbeliség kérdése tükrében kíván szólni a változások folyamatáról, eredményeiről – elsődlegesen Tolna megyei levéltári és múzeumi adattári for-

¹ Bodai István vőfélyversének részlete (1890-es évek). BODAI MIHÁLY: *Kézírtos füzet*. Medina, 1823–1919. 67–68. pp.

² ZSIGMOND ERZSÉBET: *Sírató – Életem panaszos könyve*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1995. 13–14. pp.

rásanyag alapján. A tanulmány a konferencia tárgyához kapcsolódó témaválasztással, azaz a népiskolai közoktatás tárgyában született törvény jogi kultúrtörténeti hatásainak a népi írásbeliség területén történő vizsgálatával Eötvös József, a kiváló jogász, tudós és politikus rendkívül gazdag életművét kívánja újabb adatokkal, szempontokkal gazdagítani. A tanulmány azonban ennél részben többet, részben kevesebbet vállal: nem egyén és közösség, hanem közösség és közösség vizsgálatát tűzi célul a jogi kultúra/jogi néprajz és a népi írásbeliség metszéspontján.

Eötvös József (1813–1871) a magyar történelem kitüntetett időszakában élt kivételes nemzedék tagja volt.³ Kortársaival együtt megérhette egyrészt a közösségi (nemzeti) és egyéni érték- és érdekezésséget, másrészt az ifjonti hévvel elérni kívánt célokért küzdelem, a beteljesedés reményét, a bukást követően pedig a feltámadást/újrakezdést. Teljesítménye mindig társakkal közösen folytatott harc, munka eredménye volt. Így történt ez a magyar közoktatás polgári átalakítása esetében is. A számos barát, kolléga, küzdőtárs közül itt és most csak Bezerédj István nevét említem.⁴ A választást egyrészt indokolja az Eötvöshöz fűződő, a generációs és gondolkodásbeli közösségen alapuló személyes kapcsolat, kölcsönös tisztelet, másrészt az országgyűlésben végzett közös munka. Bezerédj maga is kiváló jogász, rendkívül jó szónok volt („*a magyar Démoszthenész*”), az 1830-as és az 1832–36-os országgyűlésben Tolna megye követe. Az 1839–40-es országgyűlésről a megyei pártküzdelmek során visszahívták, ennek ellenére Eötvös Józseffel együtt beválasztották a *büntetőtörvény javaslat kidolgozására létrehozott bizottságba*. Az 1842–1844-es országgyűlésen immár ismét követként Eötvös Józseffel együtt harcolt a törvény elfogadtatásáért.

Eötvös József és Bezerédj István másik, kevésbé közismert közös munkája a *népnevelés* kérdésének rendezése volt. A Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Intézménye iratainak tanúsága szerint Bezerédj István nemcsak oly módon kapcsolódott a közoktatás kérdésének majd egy fél évszázadot meghatározó rendezéséhez, hogy már 1836-ban egy országgyűlési felszólalásában hangsúlyozta a nép oktatásának szükségességét, de még ugyanebben az évben Brunszvik Terézzel, Kossuth Lajossal és Szentkirályi Móriccral közösen megalapította a *Kisdédóvó Intézeteket Magyarországon terjesztő Egyesületet*. Saját életében példát mutatva hidjai birtokán felesége, Bezerédj Amália óvodát alapított. Bezerédj Tolna megyében további két óvoda (Kakasd, Szekszárd) létrejöttében is szerepet vállalt és lelkesen támogatta Festetics Leó gróftól az első óvóképző létrehozásában is Tolnán.

A fentiekben túl legalább ilyen fontossággal bírt az a tény, hogy Bezerédj István gondolatai, felvetései beépültek a Batthyányi-kormány kultuszminiszteri feladatait ellátó Eötvös József által megfogalmazott és előterjesztett 1848-as törvényjavaslatba. Bezerédj István volt annak a kerületi bizottságnak az elnöke, amely elkészítette az 1839–1940. évi országgyűlésre a *népnevelésről szóló törvényjavaslatot*.⁵ A 188 §-ból álló javaslat az

³ A számos életrajz közül az egyik legkorábbi, legrészletesebb munkára hivatkozunk: FERENCZI ZOLTÁN: *Báró Eötvös József (1813–1871)*. (Magyar Történeti életrajzok). Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903; valamint Schlett István munkájára: SCHLETT ISTVÁN: *Eötvös József*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

⁴ Bezerédj István életpályáját részletesen bemutatja: KURUCZ RÓZSA: *Bezerédj István 1796–1856*. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996.

⁵ BAIKÓ MÁTYÁS: *A Bezerédj-féle országgyűlési választmány népoktatási tervszövege*. In: Kőte Sándor (szerk.): *Neveléstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1970.

elemi népnevelést, a kisdédóvók és tanítóképezdek sorsát, a néptanítók helyzetét, a tanítványok jogállását, a népnevelés finanszírozásának és felügyeletének szabályozását.⁶ Bár az előterjesztés végül csak terv maradt, számos rendelkezése részévé vált az 1848. évi országgyűlés augusztus 9-i ülésén megvitatott javaslatnak, később pedig az 1868. évi XXXVIII. tc. rendelkezéseinek.⁷ Bezerédj István követként a mindennapokban is különös figyelmet fordított az elemi oktatásra, népnevelésre Tolna megyében. Minden járásban bizottságot hoztak létre: a megye földbirtokosai, a megyei közpolitika meghatározó személyiségei – a Perczelek, a Döryek, a Gindlyek, a Magyarai-Kossák, a Csapók, a Bezerédjek, a Rudnyánszkyak és a Jeszenszkyek sorba járták az iskolákat. Segítő szándékkal értékelték az ott folyó munkát, jutalmazták a tanítókat, akik helyzetének rendezését Tolna megye követi utasításában is sürgette.⁸

Eötvös József 1867-ben, amikor az Andrássy-kormány vallás- és közoktatási minisztere lett, tehát nem elkezdte, hanem folytatta azt a hatalmas feladatot, amelyet a magyar közoktatás polgári átalakítása jelentett.⁹ Eötvös továbbra is a szerves fejlődést tartotta a legfontosabbnak: a külföldi példákhoz a sajátos magyar viszonyokra való legmegfelelőbb alkalmazását. Ugyanakkor Eötvös azt is tudta, hogy nem folytathatja ugyanott, ahol 1848-ban abbamaradt a szabályozás: a megváltozott társadalmi-politikai viszonyok közepette nem egy széleskörű társadalmi konszenzus alulról történő kezdeményezéseire, hanem egy „felülről” történő szervezésre, irányításra kellett alapoznia.¹⁰

A népoktatás reformtervében Eötvös az 1848-as leszavazott törvényjavaslatától eltérően nem a „közös”, azaz felekezeti iskolákat tekintette kiindulópontnak, hanem tudomásul vette a „satus quot”. Ma úgy fogalmaznánk, „plurális iskolarendszert” épített ki: nem egy monopolizált, kizárólagos állami fenntartású és irányítású közoktatást kívánt kialakítani, hanem a meglévő felekezeti iskolákat érintetlenül hagyva koncepciója szerint az állam mintegy komplementer funkciót vállalt fel. (A törvény például csak ott rendelte el községi iskolák létesítését, ahol nem voltak egyházi népiskolák.) Az állami befolyásolás elsősorban a hatósági feladatokon, az irányítási és ellenőrzési jogkörökön

⁶ KÁRMÁN MÓR: *A nemzeti nevelés eszméjének kialakulása 1848-ig*. In: Kurucz Rózsa: Bezerédj István (1796–1856). Babits Kiadó, Szekszárd, 2002. 98–100. pp.

⁷ Az országgyűlés 1848. augusztusi ülésén kezdték tárgyalni a közoktatásügyi törvényt, amely lényegében még az 1843–44. évi országgyűlés „hagyatéka” volt és Bezerédj legkedvesebb tárgyai közé tartozott. Bezerédj melegen pártolja a törvényjavaslat 5. szakaszát, amely a népoktatás ingyenességét állapította meg, sőt a taneszközök ingyenességével is ki kívánta egészíteni azt.

⁸ BODNÁR ISTVÁN – GÁRDONYI ALBERT: *Bezerédj István (1796–1856)*. I. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1918.

⁹ CSIZMADIA ANDOR: *Eötvös József kultuskormányzati és jogalkotó tevékenységéhez*. Gazdaság és Jogtudomány. MTA IX. Oszt. közleményei, 1971. KELEMEN ELEMÉR: *A magyar oktatási törvénykezés története. Problémátörténeti vázlat*. In: Kelemen Elemér – Setényi János: *Az oktatási törvénykezés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés*. (Bárczy István Könyvtár, 1.). FPI, Budapest, 1994; MOLNÁR ALADÁR: *B. Eötvös közoktatásügyi minisztersége. 1867–70*. Havi Szemle. 1879. II–III; FELKAI LÁSZLÓ: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

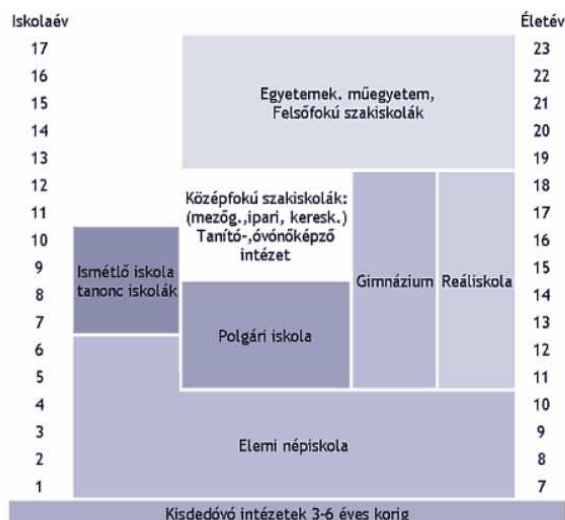
¹⁰ EÖTVÖS JÓZSEF: *Az 1868. évi népiskolai törvény*. In: Mezei Márta (szerk.): *Eötvös József művei. Kultúra és nevelés*. Magyar Helikon, Budapest, 1976; KELEMEN ELEMÉR: *Eötvös József gondolatai államról, egyházzal, iskoláról*. In: Kelemen Elemér: *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2002; PUKÁNSZKY BÉLA – NÉMETH ANDRÁS: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994; *Az 1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatásról. Országgyűlési törvénycikkek*. Kiadja: Lampek Róbert, Pest, 1869. 98–119. pp. TML. Könyvtár, 4700/423.

keresztül, valamint ösztönző módon a szakmai kérdésekben jelent meg: a szakemberek utánpótlásának biztosítása, a tankönyv és tanszerellátás területén.

A törvény a tanítás kötelezettségének és szabadságának deklarálását követően felvázolta a népoktatási intézményrendszert: az intézmények típusát (elemi népiskola: a.) mindennapi iskola: 6 osztály: 6–12 év, b.) ismétlő iskola: 3 osztály: 12–15 év; felsőbb népiskola: fiúknak 3 osztály, lányoknak 2 osztály //12–15/12–14 év//; polgári iskola: 4 év elemi után fiúknak 6 osztály, lányoknak 4 osztály //10–16/10–14 év//; tanítóképezde: 3 év a polgári/reál/gimnázium 4 osztálya után //fiúk:15–18/14–17 év//) és fenntartóit (a.) hitfelekezetek, b.) társulatok, c.) egyesek/magánosok, d.) községek, e.) állam).

Ezt követően fenntartók szerinti csoportosításban részletezte az egyes népoktatási tanintézetek működési feltételeit és szakmai szabályait. Ezeket kiegészítve a tanítóképezdekre vonatkozó szabályokkal felvázolta a népiskolai hatósági szervezetet (iskolaszék, tankerületi felügyelő, tankerületi iskolatanács) és az egyes szervek eljárási szabályait. Végül a szabályozást a tanítók képzési és alkalmazási feltételeinek rögzítésével zárta.¹¹

A magyar iskolák kialakuló rendszere az Eötvös-féle reformot követően (a 19. század végén)

Forrás: Pukánszky–Németh: *Neveléstörténet*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/09.02.html>

Eötvös József tisztában volt azzal, hogy a törvény megszületése egy hosszú és közös munkának csak első fázisa. Ahhoz, hogy mindez ne maradjon „írott malaszt”, még hátra voltak a végrehajtás nehéz munkálatai: az eredmények első megjelenéséhez évekre, évtizedekre volt szükség. Ezt tükrözték a folyamatosan sorjázó statisztikai adatok is, ame-

¹¹ A népiskolai közoktatás tárgyában született 1868. évi XXXVIII. törvénycikk fejezetei az alábbiak voltak: I. A tanítás kötelezettsége és szabadsága. II. A népoktatási tanintézetek köre és állíthatása. III. A hitfelekezetek által felállított népoktatási tanintézetek. IV. A magánosok és társulatok által felállított népoktatási tanintézetek. V. A községi népoktatási tanintézetek. VI. Az állam által állított népoktatási tanintézetek. VII. A tanítóképezdek. VIII. A népiskolai hatóságok. IX. A tanítókról.

lyek közül néhány országos adat mellett a továbbiakban levéltári dokumentumok alapján elsősorban a Tolna megyeieket tekintjük át.¹²

Tolna megye iskoláinak 1869-ben 96%-a felekezeti volt. Tolna megye 117 községének 179 iskolájába a tanköteles tanulók 72,8%-a járt iskolába. Az iskolák tárgyi feltételei kétségbe ejtőek voltak: düledező iskolaépületek, itt-ott számológépek. A 7 éven felüli lakosság 30–40%-a analfabéta volt.¹³ A törvény végrehajtása a megyében az országos átlagnál is rosszabbul alakult, mert Tolna és Baranya megye Pécs székhellyel közös tanfelügyelőséget alkotott az 1868. évi XXXVIII. tc. szerint.¹⁴ Csak a törvényhatósági törvény (1870. évi XLII. tc.) és a községi törvény (1871. évi XVIII. tc.) végrehajtása hoz majd változást: 1874-re kialakul Tolna megye új közigazgatási rendszere, az 1876. évi VI. tc. pedig létrehozza a törvényhatóságon belül a közigazgatási bizottságot, tagjai között a királyi tanfelügyelővel. A népiskolai hatóságokról (VKM, törvényhatóságok, közigazgatási bizottságok, királyi tanfelügyelők, községi hatóságok, iskolaszék) majd csak az 1876. évi XXVIII. tc. intézkedik. A törvény értelmében minden vármegye külön tankerületet alkotott, amelynek élén a tanfelügyelő állt, aki a felekezeti iskolák felett is gyakorolta az állami felügyeletet. E törvény nyomán már Tolna megyében is létrejött 1876-ban az önálló megyei tanfelügyelőség, amelyet 16 évig egy rendkívül rátermett szakember, Varasdy Lajos vezetett.¹⁵

Eötvös József 1870-ben kiadott *Jelentésében* vetett számot azzal, hogy hol tart a törvény végrehajtása.¹⁶ Az eredménnyel maga is kevésbé volt elégedett, persze, jól tudta, az ő

¹² Tolna megye 1867-et megelőző időszakában az alsófokú népoktatás történetére vonatkozó legfontosabb munkák: BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR: *Az alsófokú népoktatás Tolna megyében 1790–1848*. In: BBÁM Évkönyve 1979–1980. Szekszárd, 1982. 329–364. pp.; GLÓSZ JÓZSEF: *Az alsó- és középfokú oktatás története Tolna megyében az önkényuralom időszakában (1849–1867)*. In: *Tanulmányok Tolna megye Történetéből* XI. 1987; HAJDU LAJOS: *Az alsófokú népoktatás fejlődése Tolna vármegyében (1770–1790)*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* IX. Szekszárd, 1979. 105–228. pp. Somogyi adatokat közöl: KELEMEN ELEMÉR: *Az államosítás történeti előzményei Somogyban*. Somogy, 1. sz. 1973.

¹³ *Az 1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatásról. Országgyűlési törvénycikkek*. Kiadja: Lampék Róbert, Pest, 1869. 98–119. pp. TML. Könyvtár, 4700/423.

¹⁴ Az első alispáni jelentés is csak 1873. november 11-én adott helyzetjelentést a megyei állapotokról. Eszerint a megyében alig van négy-öt községi tanoda, de ezek is éppen olyan rendezetlenek, elhanyagoltak, mint a felekezeti tanodák 9/10-ed része. Az 1876. évi alispáni jelentés szerint „az iskolai helyiségek és a tanerők elégtelensége tekintetéből még mindig változatlanok a régi viszonyok.” A megyében egyre másra szaporodnak a zugiskolák, melyek a legáldatlanabb körülmények között próbálják végezni illegális oktató munkájukat. Az elemi iskolák mellett Tolnában alig van más típusú oktatási intézmény: óvoda Szekszárdon, Dunaföldváron és Pakson működik, polgári fiú- és felső leányiskola Szekszárdon (1876-tól), Bonyhádon az evangélikus, Gyöngyösön a református algimnáziumról tudunk. A községek 8 év alatt mindössze egyetlen községi iskolát hoznak létre és továbbra is sok község, pusztá marad iskola nélkül a megyében. SZENCZI LÁSZLÓ: *A közoktatás fejlődése Tolna megyében 1868–1900 között*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. XI. 1987.

¹⁵ Kiváló körképet nyújt a megyei oktatásügy helyzetéről a Tolna megyei Közlöny 1875. évi október 20-i száma a „Tolna megyei dolgok” rovat *Néptanodában* cikke. A továbbiakban jól használható forrás és szakirodalom: TmL Közigazgatási Bizottság 274/1899. sz. határozata 1899. március 1.; SZENCZI LÁSZLÓ: *A közoktatás fejlődése Tolna megyében 1868–1900 között*. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* XI. 1987; SCHLEINERNE SZÁNYEL ERZSÉBET: *Az 1868-as népoktatási törvény hatása a Tolna megyei népoktatás fejlődésére*. In: Endrédi Lajos (szerk.): *Filozófiatörténet, pedagógia, pszichológia. Tanítóképző Főiskola, Kaposvár, 1984. 85–92. pp.*

¹⁶ EÖTVÖS JÓZSEF: *A vallás- és közokt. m. k. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett Jelentése a népiskolai közoktatási állapotokról*. Két rész. Buda, 1870–1871. 4r. 96. és XXIV. 400 l. E halogatás miatt számtalan támadás érte Eötvöst még halála után is; mert az 1868. évi XXXVIII. törvény évenként beadandó jelentést kívánt meg.

munkája „*a talaj előkészítése*”.¹⁷ Az Eötvös-féle törvény látható hatásai: az írás-olvasás a nép körében történő széles körű elterjedése a statisztikák adatai szerint is inkább a 19. század végén vált nyilvánvalóvá. Feltehetően azonban maga Eötvös sem gondolta, hogy az elemi népoktatás megvalósítása, az írás-olvasás széles körű megalapozása milyen átható változásokat jelent majd a magyarság egésze, illetve ezen belül a paraszti társadalom tagjai körében: miképpen változtatja meg a kizárólag, később elsősorban szóbeli hagyományozódáson alapuló népi kultúrát!¹⁸

A Tolna megyei Medinán egy családi levéltárból került elő egy kézzel írott füzetecske, amelynek első bejegyzését *Bodai Mihály* (1810. 01.22.)¹⁹ tette 1823. február 17-én, az utolsó bejegyzések pedig 1919-ből származnak *Bodai Istvántól*. E kis kiadvány rendkívül alkalmas az Eötvös-féle népoktatásról szóló törvény a paraszti írásbeliségre gyakorolt hatásának vizsgálatára.

A paraszti írásbeliség a 19. század utolsó harmadáig elsősorban a különböző használati tárgyakra, épületelemekre, fejfákra stb. írt dátumokat, neveket, monogramokat, egykét mondatos használati, illetve dísz tárgyra tett feliratokat (pl. törölközőre, ajándéktárgyakra írt jókívánságokat, szentenciákat), az ún. „szövegtárgyakat” jelentette.²⁰ A gyarapodó személyes és gazdasági vonatkozású bibliai, ill. kalendáriumi, ládabeli bejegyzések mellett azután a 19. század második felétől a paraszti írásbeliség új műfajai alakultak ki.

A nagyobb terjedelmű, összefüggő alkotások lehetnek: 1. A másolások során létrejött parasztkéziratok (pl. daloskönyv, énekeskönyv, katonakönyv, vőfélykönyv) és meszterlegények vándorlókönyvei. 2. Az individualizációs jegyeket mutató, önálló fogalmazású, egyéni célokra készített, egyéni gondolatokat kifejező verses és prózai alkotások (pl. levél, napló, krónika, önéletrajz, ill. a népköltők, hírversírók munkái).²¹ A paraszti írás-

¹⁷ KÖTE SÁNDOR: *Az 1868-as népiskolai törvény revíziójára tett kísérletek a századforduló idején*. Pedagógiai Szemle, 4. sz. 1961; NÉMETH ANDRÁS: *A modern magyar iskolarendszer kialakulása a nemzetközi intézményfejlődési és recepciós folyamatok keretében*. Iskolakultúra, 9. sz. 2005.

¹⁸ KESZEG VILMOS: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. BBT E–KJNT, Kolozsvár. 2008, SZ. KRISTÓF ILDIKÓ: *A számoktól a jogi szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikáció-történet?* Acta Papensia 2. 2002. 1-2. 3-29.

¹⁹ BODAI MIHÁLY: *Kézírtos könyv*. Medina, 1823-1919. 164 pp. Fénymásolata megtalálható az Illyés Gyula Megyei Könyvtárban (285033. Itsz.) Az utolsó oldalakon (159-164) a család tagjainak születési és házassági adatait jegyezték fel. A füzetbe az első bejegyzéseket író *Bodai Mihály* (1810.01.22.) és felesége Bentze Éva (1816.12.23.) 1833. 01.10-én kötött házasságot. Egyik fiuk: *Bodai József* (1840.08.26.) és felesége Piliusi Juliána (1852.01.02.) 1869. 11.16-án kötötte egymáshoz az életét. Gyermekük voltak: Éva (1870.09.15.), István (1874.03.27.) és Erzsébet 1878.06.01.). *Bodai Mihály* másik fia *Bodai István* volt (egy bejegyzés tanúsága születési éveként 1854-et valószínűsíti), aki 1879. 02.04-én feleségül vette Baranyai Évát. A házasságból három gyermek született: István (1881.11.07.), Éva (1885.05.20.–1892.06.11.), János (1888.11.06.–1892.06.13.), akik közül egyedül István érte meg a felnőtt kort. A kézirat 68. lapján még egy életrajzi vonatkozású bejegyzés található, amely *Bodai István* (1911.04.08.) születéséről tudósít.

²⁰ KESZEG VILMOS: *Írott szövegek, szövegtárgyak egy személy életterében*. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus*. Szabó Zoltán köszöntése. BBTE Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke, Kolozsvár, 241-245.

²¹ HOPPÁL MIHÁLY-KÜLLŐS IMOLA: *Parasztönletrajzok – paraszti írásbeliség*. Ethnographia LXXXIII. 1972. 2-3. 284-292, TÓTH GYÖRGY ISTVÁN: *Mivelhogy magad írást nem tudsz...* Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Történettudományi Intézet, Budapest, 1996.

beliség műfaji gazdagsága és a szóbeli hagyomány melletti jelentősége egyenes arányban nő parasztságunk iskolázottságának mértékével, az írás-olvasás általánossá válásával.²²

A medinai kéziratos könyvön jól nyomon követhető legalább három generáció (Bodai Mihály 1810, József 1840, István 1874) viszonya az írásbeliséghez. Bodai Mihály egy református település, illetve közösség kivételes írásbeli adottságokkal rendelkező tagja kezdte vezetni a füzetet, amelyet később könyvecskeként emlegettek. Kivételesen szép írással másolja le a korabeli ismert verseket (pl. a 19. században közkedvelt rabéneket, a *Nánási nótárius búcsúzó énekét*), verses meséket, majd mind többször kiegészíti saját verseivel (közöttük vőfélyversekkel) és énekeivel. Az 1846. december 20-án írt „*Egy szép Istenes ének*” (Áron notára) versfőibe még a saját nevét is belefoglalmazta: *Bodai Mihály írta Medinán...* Az „*Emlékezet Oszlopa*” cím alatt a falu életének nevezetes történéseit jegyezte fel 1828 és 1866 között: pl. az 1831. évi koleráról, dögvézséről, szárazságról, esőről, jégverésről, a szőlők állapotáról, 1863-ban a falu mérnökök által történő felméréséről.

A könyvecske üresen maradt lapjait apjuk után a fiúk, Bodai József, majd Bodai István tölti meg részint szálkásabb, részint kevesebb gonddal rótt betűivel. Bodai József (1840) néhány verssel, főleg vőfélyversekkel egészíti ki apja szellemében a füzetecskét. A nála 14 évvel fiatalabb testvér, Bodai István (1854) azonban már teljesen eltérő módon használja, illetve gyakorolja az írásbeliséget. Az 1880-as évek végétől ismét megszorodnak a könyvecskében a bejegyzések, amelyek ugyan még kapcsolódnak Bodai Mihály ünnepi íráshasználatához (pl. még az 1890-es években is folytatódnak a vőfélyversek, énekek, az „*Emlékezet Oszlopa*” is kiegészül néhány új történet megörökítésével. Ezek közül egy 1886-ban kelt bejegyzés: „*ezen évbe majdnem karácsony hetéig lehetett szántani [...] hosszú ősz volt, sok jó idők jártak... igen jó borok voltak, aki el nem rontotta a borát [...]*”), de már mindinkább eltérő tartalmakkal. A minden bizonnyal már Bodai István kezének vonását őrző híradások rövidek, nem olyan gondosan szerkesztettek és papírra vetettek. Jellemzően más tartalmúak és bár mindig valamely fontos információt közvetítenek, de kevésbé ünnepi, sokkal inkább köznapi használatúak (pl. „*megkaptam az obsitomat 1889. évben*”). A bejegyző maga sem fordít olyan nagy gondot az írásra, mint elődei: írásképe, helyesírása már nem egy kitüntetett helyzetnek szól: *az írás nem ünnepi szertartás, hanem a mindennapi rutin része*. Szembetűnően megszorodnak a praktikus, pl. jogi vonatkozású bejegyzések: kölcsönökre, bérbeadásokra, tartozás elismerésekre, földvásárlásra, eladásra vonatkozóan. „*Az 1887-ik év második hó 26ikán „Elattam a Földemet ugy mind medinai lakos Takáts Jozsefnek 830 forintért úgyhogy az hosszú földet még én fogom learatni meg a loheréskertet meg még a túlsó-kertet is ezen évbe én fogom használni [...] május 7ikén fizetett 150 forintot.*”²³

²² BÖZÖDI GYÖRGY: *Írásos népi műveltség*. Termés, 1944; ECKHARDT SÁNDOR: *A legrégebb parasztlevelek nyelve és stílusa*. Magyar Nyelvőr, 1950; TAKÁCS LAJOS: *Népi verselők, hírversírók*. Etnográfia, 1951; UJVÁRY ZOLTÁN: *Népi kéziratos verseskönyveink*. Műveltség és Hagomány, 1960; ORTUTAY GYULA: *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában*. Etnográfia, 1962; GYENIS VILMOS: *Emlékirat és parasztkronika*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1965.

²³ BODAI MIHÁLY: *Kéziratos könyv*. Medina, 1823-1919. 147.pp. A kérdéssel foglalkozik: VAJDA ANDRÁS: *Írásfunkciók és írásszerepek alakulása egy családban négy generáción keresztül*. In: Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja*. MT A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve-Szolnok, 2007. 271–286., VAJDA ANDRÁS: Az

Az Eötvös József nevéhez és az 1868. évi XXXVIII. tc.-hez kötődő közoktatási modernizáció, illetve annak következménye, az írásbeliség mind szélesebb körű elterjedése a polgári fejlődés folyamatában nemcsak új folklórműfajokat teremtett, hanem – ahogyan arra Bónis György is felhívta a figyelmet – jelentős mértékben befolyásolta a jogszokások sajátos jellemzőit, a népi jogélet alakulását is. Az 1948-ban Tápén végzett jogi népszokás gyűjtés anyagának értékelése során mutat rá arra, hogy a polgári fejlődés részének tekintett írásbeliség széles körben történő elterjedése, az erőteljes individualizáció és az első világháború erőteljes változást hozott a népi jogszemléletben. Megrendült az igazságba, a becsületbe, a régi hagyományok erejébe vetett hit, amelyet a paraszti szemléletben is mindinkább a tapasztalati tényekre való támaszkodás váltott fel. Bónis így fogalmazta meg ezt a paradigmaváltást: „*az igazság képét kezdi felváltani a tények valóságának bizonyítása, a becsület erejét az írás biztonsága, és a régi hagyományok gyökereket adó mélységét a tartalom nélküli jelképek lélek nélküli játéka.*”²⁴

A levéltári források és a terepkutatások adatai is megerősítik, hogy fokozottan halványul az adott szó, a kézfogás szerződést pecsételő ereje, ezt mindinkább felváltja a tanúk aláírásával biztosított és a hatóságok által elfogadott „írás”. A szóban kötött megállapodások megritkulnak, perifériára szorulnak, pl. inkább csak tiltott szerződéseknél fordulnak elő. A különös jelentőséggel bíró jogügyletek mellett már a mindennapi megállapodások esetében is egyre nagyobb értéket képvisel az „írás”. Egy tenyérnyi papír is elegendő, amelynek tulajdonképpen a hatóságok által elfogadható formája és bizonyító ereje nincs is, mint Bónis megjegyzi, „*a tápéi földműves szemében már nagyobb erővel bír, mint az adott szó.*”²⁵

A társadalomtörténet gyakran szól generációs problémákról, aktuálisan pl. a XXI. század információs társadalma bennszülött generációjának helyzeti előnyéről. A mediánai kéziratok könyvecskét lapozgatva felmerül, hogy vajon nem hasonló volt-e a helyzet a XIX. század végén a népoktatásról szóló törvény előtt és utána született generációk esetében? Az olvasás és írás készségszintű ismerete generációs előnnyé vált. A ma hangoztatott „Kattints Nagy!” valahogy így is hangozhatott volna: „*Olvass Nagy!*”, illetve a 19. század második felének stílusában, Eötvös József megfogalmazásában:

„*A haza minden polgárának jövője – mindenekelőtt jogai – kulturáltságától függ, vagyis a műveltségnek a nevelés útján való társadalmi méretű elterjedésétől. Ezért kell a népiskolákat szaporítani, felszerelésüket s a bennük folyó oktatást javítani a haza minden lakója számára és érdekében.*”²⁶

írás és az írott szó hatalma. Az írás a mindennapokban egy Maros menti településen. Emberek és kontextusok 9. (szerk.: Keszeg Vilmos-Szikszai Mária). Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2013.

²⁴ Idézi: KÖHEGYI MIHÁLY-NAGY JANKA TEODÓRA: *Bónis György és társai jogi népszokásgyűjtése Tápén (Forrásközlés) I.* In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Ethnographicae 1995. 1. 195–249.pp.

²⁵ Ezzel párhuzamosan megnő a paraszti irattárak száma és szerepe. Ezek publikált anyagai is a szóbeliség háttérbe szorítását dokumentálják. A paraszti irattárak, levelesládák publikálására néhány példa: KÓS KÁROLY: *Szilágysági levelesládákból.* Ethnographia CIX. 1998. 1–4. 159–167., BÁRTH JÁNOS: *Két véka féreje. A csíkszentgyörgyi és a csíkbánfalvi székely családi levelesládák.* Kecskemét, 2013, VAJDA ANDRÁS 2013.

²⁶ MEZEI MÁRTA (szerk.): *Eötvös József művei. Kultúra és nevelés.* Magyar Helikon, Budapest, 1976.

NAGY NOÉMI*

A nyelvhasználat szabályozása a 19. századi Magyarországon¹

Jelen tanulmány a hosszú 19. század Magyarországnak nyelvhasználatra vonatkozó jogi szabályozását értékeli *a korszak nyugat-európai nyelvi jogalkotásának tükrében*. Ehelyütt nem vállalkozom sem a nemzetiségi-nyelvi kérdés teljes körbejárására, sem a jogalkalmazás vizsgálatára; céloom nem több, mint a vizsgált időszak nyelvi-kisebbségi jogalkotásáról a magyar tudományos életben kialakult meglehetősen komor kép *árnyalása*. Ezt a képet leginkább az 1868-as nemzetiségi törvény végrehajtásának hiányosságai, valamint a magyar nyelv oktatásának kötelezővé tétele határozzák meg, alig méltatva a kortársak által sokra tartott szabályozás érdemeit.

Az alábbiakban arra kívánok rávilágítani, hogy a nemzeti egyenjogúság tárgyában született 1868. évi XLIV. törvénycikk, valamint a népiskolai közoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a korabeli európai nyelvi jogalkotás előremutató példáinak tekinthetők, különösen egyes nyugat-európai országokéval összehasonlítva. A nyelvi-kisebbségi – a 20. század előtt használatos terminológiával élve: nemzetiségi – kérdés eltérő megközelítése nyilvánvalóan a történeti fejlődés különbözőségében rejlik, amelynek ismerete kívánatos és hasznos. Ugyanakkor nem kevésbé fontos leszögezni, hogy az eltérő történelmi pálya a végkifejlet (esetünkben a 19. századi nyelvpolitika) értékelésén, valamint az összehasonlítás során kapott eredmények igazságán nem változtat.

I. Eötvös József nézetei a nemzetiségi kérdésről

Mivel jelen tanulmány egy *Eötvös József* születésének 200. évfordulójára szervezett konferencia kötetében kapott helyet, ezért talán nem felesleges röviden vázolni *Eötvös*-nek a témában kifejtett álláspontját. *A nemzetiségi kérdés* c. könyvét azzal a megállapítással kezdi, miszerint „nincs ország, melynek helyzetére a nemzetiségi kérdés elhatározóbb s általánosabb befolyást gyakorolna”, mint korának Magyarországa. Ez nagy horderejű kijelentés, hiszen a 18. század végéig a nemzetiségi kérdés nem jelentkezett

---

* Doktorjelölt, PTE Állam- és Jogtudományi Kar

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

nálunk:² „A magyar birodalom már keletkezésénél különböző nemzetiségeket foglalt magában [...] Feltűnő csak az, hogy a helyzet [...] később is ugyanaz maradt [...] [A]zon pillanattól, melyben a kereszténység behozatott, a mohácsi vészig nem találunk törvényt..., melyből csak a legtávolabbi szándok tűnnek ki, hogy az ország különböző nemzetiségei egygyé olvasszanak, vagy azoknak bármelyike elnyomassék. [...] Mintha a nézet, melyet szent István fiának adott tanácsaiban kimond, hogy «egy nyelvű s szokású ország gyenge!» [...], utódai által kormányzási szabályul fogadtatott volna el: a királyi hatalom nem az ország különböző népeinek assimilatioján dolgozott, sőt inkább abban kereste feladását, hogy a birodalom egyes részeinek sajátosságai feltartatván, a viszony, melyben azok a koronához állanak, ne változzék meg.” A török hódítás és a Habsburg-ház uralma alá kerülés „szinte nem változtatták meg e tekintetben helyzetünket. A nagy ellentét, mely a kereszténység s izlam között létezett, háttérbe szorított minden egyebet s így a külön nemzetiségi érdekeket is.” Így tehát „e hon külön ajkú lakói nyolcz századon át egy ország polgárainak érezték magokat, kik nyelvökre nézve slávok, oláhok, németek maradtak, de soha egy perczig nem szüntek meg magyarok lenni...”³

Eötvös szerint Magyarország a 18. század szellemi mozgalmaiban kevés részt vállalt, így sem a népszuverenitás, sem az egyenlőség eszméi nem gyakorolták azt a hatást a nemzetiség eszméjének kifejlődésére, amelyet más országokban láthattunk.⁴ A helyzet a 18-19. század fordulóján változott meg gyökeresen, amelyet *Eötvös* öt tényező együtthatásának tulajdonít. Először: „a haladás, melyet e hazában lakó külön ajkú népek a civilisatióban tettek”, s amely elsősorban a nemzetiségi nyelv és irodalom művelésében öltött testet. Másodsor: „a szomszéd országokban történt nemzetiségi mozgalmak s a faj- és nyelvbeli rokonság, melyben hazánk polgárainak egy része ezen országok népeivel áll”. Harmadsor: „a diák nyelvnek a törvényhozás és közigazgatás körében elhagyása, mely által az ország magyarúl szóló polgárai oly előnyben részesültek, mellyel előbb nem bírtak” (kiem. N. N.). Negyedsor: „a politika mezején tett gyors haladás”. Tudniillik, noha jogi értelemben nem volt különbség az egyes nemzetiségekhez tartozó személyek között, a privilegizált osztályok nagyobb része ténylegesen a magyar nemzetiséghez tartozott, így a nemes és nem-nemes közötti ellentét felerősítette a nemzetiségi konfliktust. Végül: a „befolyás, melyet democraticus átalakulásunk óta e hon minden ajkú s nemzetiségű lakói a közügyekre nyertek”.⁵

² Ezt Romsics is megállapítja: „Ahogy a *nobilis Hungarus* az egész nemességet, a nemesség egyetemét jelentette nyelvi és származási különbségekre való tekintet nélkül, úgy [...] a *hungarus* is az ország minden lakosára vonatkozott. A feudális magyar államjog, amely oly mély szakadékot vont nemes és nem nemes közé, magyar és nem magyar között semmiféle különbséget sem tett. A 18. század előtti Magyarországon nemzetiségi kérdés tehát egyszerűen nem létezett.” ROMSICS IGNÁC: *Nemzet és állam a modern magyar történelemben*. In: Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós (szerk.): *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002. 7–8. pp.

³ EÖTVÖS JÓZSEF: *A nemzetiségi kérdés*. Ráth Mór, Pest, 1865. 17–23. pp.

⁴ Erről a hatásról szól Eötvös másik elévülhetetlen munkája, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. I-III. kötet. Révai testvérek, Budapest, 1902.

⁵ EÖTVÖS 1865, 24–25. p.

II. A nyelvhasználat szabályozása a 19. század első felében: a magyar államnyelv bevezetésének története

Az Eötvös által harmadikként említett tényezőre, jelesül a latin (és a német!) helyett a magyar mint hivatalos nyelv bevezetésére részletesebben is ki kell térnünk, hiszen a 19. század első felének nyelvi jogi helyzetét az ezért való küzdelem határozta meg. Vizsgálódásunk itt visszanyúlik a 18. század utolsó évtizedéig.

A magyar nyelv államnyelvvé válása 1790-től – hangsúlyosabban 1830-tól – 1844-ig, az uralkodótól apránként elnyert engedmények sorozataként, több lépcsőben valósult meg. Fontos megjegyezni, hogy ezek a törvények túlnyomó részt az anyaországra („intra fines regni Hungariae”) vonatkoztak, a kapcsolt részekre, azaz a Horvát-Szlavon-Dalmát társországoakra, valamint Erdélyre és a határőrvidékre nem.

Elsőként az 1790/91. évi XVI. törvénycikk⁶ mondta ki, hogy „a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék.” A törvény II. József 1784-es nyelvi reformjának ellenhatásaként született, amely a latint a némettel kívánta felváltani a birodalom egész területén. Az egyetlen körmondatból álló program jellegű normában az uralkodó biztosította a rendeket, hogy „bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használtatni”, valamint magyarnyelv-tanárok kinevezését irányozta elő a gimnáziumokban, akadémiákon és a magyar egyetemen. A kormányszéki ügyek intézése terén egyelőre fenntartotta a latin nyelv használatát.

A magyar nyelv tanításáról és használatáról szóló 1792. évi VII. törvénycikk a magyar királyság területén rendes, a kapcsolt részekben rendkívüli tantárgyként írta elő a magyar nyelv oktatását, hogy bizonyos idő elteltével „közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, a kik [...] a hazai nyelv ismeretét is a tanárok bizonyítványával igazolni tudják”. Ugyanakkor arra a kérelemre nézve, „mely szerint a királyi helytartó-tanács azon vármegyéknek, melyek magyar nyelven teendik fölterjesztéseiket, ugyanazon ügyekben magyarul válaszoljon”, csak újabb ígéret érkezett: ennek mikéntjéről egy bizottság fog a legközelebbi országgyűlés elé jelentést terjeszteni.

A Ferenc császár-féle „kabineti abszolutizmus” idején szinte teljesen elsikkadt a magyar nyelv hivatalos használatának ügye.⁷ A külpolitikai vereségek hatására megnyílt osztrák monarchia a magyar nyelv használatáról szóló 1805. évi IV. törvénycikkben mindössze az alábbiakat engedélyezte: az Ófelsége, valamint a magyar királyi kancellária elé terjesztendő feliratokat hasábosan – magyar és latin nyelven – kell szerkeszteni; a törvényhatóságok a helytartótanáccsal magyarul levelezhetnek; a perek magyarul megkezdhetők, de a Kúrián még latinul kell őket befejezni. Végül a király ígéretet tett a magyar nyelv mint rendes tantárgy felvételére vonatkozó 1792-es rendelkezés végrehajtásának fogantatására.

A nemzeti nyelv használatáról szóló 1830. évi VIII. törvénycikk értelmében a helytartótanács most már kötelezően magyarul válaszol a törvényhatóságoknak, és a Kúria a hozzá magyar nyelven fellebbezett perekben magyarul határoz. A kerületi táblák, a

⁶ A tanulmányban hivatkozott magyar törvények forrása: *Corpus Juris Hungarici: a törvényekbe zárt történelem*, elektronikus dokumentum, KJK Kerszöv. 2000.

⁷ L. SZEKFŰ GYULA: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1926. 62–104. pp.

vármegyei és a városi bíróságok, valamint a szentszékek előtt folyó pereket „szabad lesz [...] magyar nyelven vinni; de az említett bíróságok, melyeknél tudniillik a magyar nyelv eddig nem volt használatos, a perekben akár magyar, akár latin nyelven határozhatnak”. A törvény arról is rendelkezett, hogy magyarnyelv-tudás nélkül ezentúl nem lehet közhivatalt betölteni (a szolgálatban lévők ez a szabály nem érinti), valamint 1834 után ügyvédi vizsgát tenni.

A magyar nyelvről szóló 1836. évi III. törvénycikk a törvények két nyelven, latinul és magyarul történő szerkesztését írta elő, kétség esetén a magyar változat az irányadó. Inentől kezdve a királyi Ítéltábla előtt is folyhatnak magyarul a perek, és a királyi udvari főtörvényszék ezekben magyarul kell határozzon. A törvény rendelkezett a magyar nyelvű hiteles kiadások és anyakönyvezés lehetőségéről, valamint az aradi oláh pap- és tanítóképző intézetben magyar nyelvi tanszék felállításáról.

A magyar nyelvről szóló 1840. évi VI. törvénycikk értelmében az országgyűlés és a világi törvényhatóságok feliratai kizárólag magyar nyelven íródnak; a királyi helytartótanács leiratait és körleveleit kötelezően magyarul küldi ki; a világi törvényhatóságok egymással, valamint az egyházi törvényhatóságokkal és a magyar ezredek kormányaival magyarul leveleznek; az udvari kamara a hozzá magyar nyelven író törvényhatóságokkal ugyanazon nyelven levelez. Hároméves határidővel ott is magyarul kell vezetni az anyakönyveket, ahol a szertartás nyelve nem a magyar; egyházi szolgálatba – valláskülönbőségre tekintet nélkül – ezentúl csak magyarul tudó személyek választhatók.

A magyar nyelv és nemzetiségről szóló 1844. évi II. törvénycikk az országgyűlés, a törvénycikkek, a magyar udvari kancellária által kibocsátott iratok, a királyi helytartótanács tárgyalásai és jegyzőkönyvei, valamint az ítélszékek nyelvét – immáron „kirekesztőleg” – a magyart határozta meg. A horvátoknak megengedték, hogy még hat évig latinul szólhassanak az országgyűlésen. A királyi rendelkezéseket tett a magyar közoktatási nyelv bevezetése iránt is (az oktatásügy ebben az időben még a felségjogok közé tartozott).

Az osztrák monarchiával vívott hatalmi harcok közepette nem vonhatjuk kétségbe a magyar nyelv hivatalos pozíciójáért folytatott küzdelem létjogosultságát, ugyanakkor a nemzetiségek nem vették jó néven saját nyelveik negligálását. Mindez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a 19. század közepén Magyarország 13 millió lakosából mindössze 5,4 millió fő, tehát a népesség mintegy 40%-a volt magyar nemzetiségű. A „maradék” 60%-ból 2,5 millió a román; 1,8 millió a szlovák; 1,5 millió a német; 1 millió a szerb; 0,5 millió a ruszin; 0,5 millió pedig egyéb nemzetiséghez tartozott.⁸ Azt is látnunk kell azonban, hogy a 19. század elején az államnyelv (még ha nem is így hívták) alaposan meggyökeresedett intézmény volt Nyugat-Európában: Angliában az 1362-es *Statute of Pleading*, Franciaországban az 1539-es *Villers-Cotterêts-i ordonnance*, Spanyolországban pedig a *Nueva Planta* dekrétumok (1701-1716) írták elő legkorábban az angol, a francia, illetve a spanyol nyelv kizáróla-

⁸ BALOGH SÁNDOR (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek: a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848-1993*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 5. p.

⁹ Sőt, a kasztíliai nyelv Kasztíliaiban már a 13. század elejétől kezdve *de facto* hivatalos nyelv volt. L. FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, INÉS: *Las lenguas del rey: Del latín a las lenguas vernáculas en las cancellerías regias de la Península Ibérica*. In: Martínez Sopena, Pascual – Rodríguez López, Ana (szerk.): *La construcción medieval de la memoria regia*, Universitat de València, 2011. 325–363. pp.

gos használatát a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban.¹⁰

Az 1848. áprilisi törvények közül kettő érintette a nyelvhasználat kérdéskörét. Az országgyűlési követek választásáról szóló V. törvénycikk a passzív választójog feltételül szabta a magyar nyelv ismeretét (3.§), a megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról szóló XVI. törvénycikk pedig a megyei bizottmányok és gyűlések tanácskozási nyelveként Magyarország területére nézve egyedül a magyart határozta meg (2. § e) pont).

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc során mélypontra süllyedt nemzetiségi viszonyból¹¹ kiütkeresést jelentett a Szegeden üléselő országgyűlés által 1849. július 28-án elfogadott határozat, amely „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése” érdekében fontos nyelvi rendelkezéseket fogalmazott meg. „Országlati, közigazgatási, törvénykezési, hadiügyekben mint diplomatikai nyelv a magyar használtatván”, egyebekben *szabad nyelvhasználatot biztosított*. Ez pontosabban a következőket jelentette: a községi és törvényhatósági tanácskozásokon mindenki akár magyarul, akár anyanyelvén szólhat; a községi jegyzőkönyveket szabad választás szerinti nyelven vezetik (ez az ún. községi nyelv), a törvényhatóságokét pedig magyarul, illetve a lakosság számának felét meghaladó nemzetiség nyelvén is. Ugyanezt a szabályt irányozták elő az esküdtszékek és az első bíróságú törvényszékek előtti eljárásokra is a szóbeli eljárás behozatala esetére. Az elemi iskolákban a községi, illetőleg az egyházi nyelv fog használtatni, folyamodványát pedig mindenki anyanyelvén is bárhová benyújthatja. Sajnálatos módon a határozat a szabadságharc bukása miatt nem kerülhetett végrehajtásra, haladó rendelkezéseit félresöpörte a császári önkény.

III. A nyelvhasználat szabályozása a 19. század második felében: a nemzetiségi törvény és öröksége

Az 1849-es képviselőházi határozat szellemisége nem tűnt el nyomtalanul a történelem süllyesztőjében; a német nyelv mintegy húszévnnyi hivatalos uralma után visszatért hozzá az 1868. évi nemzetiségi törvény, illetve az azt megelőző számos javaslat is. Vegyük észre, hogy ezek a dokumentumok *túlnyomó részt a nyelvhasználatra vonatkozó szabályokat tartalmaznak*. A magyar politikusok zöme ugyanis a nemzetiségi kérdésnek szinte kizárólag a nyelvi – kisebb mértékben a vallási – vonatkozásait vette figyelembe, bárminemű területi vagy politikai autonómiáról, a nemzetiségek külön nemzetként való elismeréséről (a horvátok és az erdélyi szászok kivételével) hallani sem akart, miközben erre vonatkozó igényeiket a legnagyobb nemzetiségek képviselői már 1848/49-ben

¹⁰ A spanyol, az angol és a francia nyelvi jogi szabályozás vizsgálatához 1. NAGY NOÉMI: *Linguistic Diversity and Language Rights in Spain*. In: *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata*, No. 150. Essays of Faculty of Law University of Pécs Yearbook of 2012. University of Law, Faculty of Pécs, 2012. 183-202. p.; *Policies and legislation on autochthonous languages in the United Kingdom*. In: *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata*, No. 151. Essays of Faculty of Law University of Pécs Yearbook of 2013. University of Law, Faculty of Pécs, 2013, 129-150. p.; *Kisebbségi nyelvek és nyelvi jogalkotás Franciaországban*. JURA 2013/2. 194-207. pp.

¹¹ A nemzetiségek igencsak sérelmezték, hogy a polgári forradalom vívmányai közül kimaradt nemzeti létük és jogaik elismerése. Vö. KATUS LÁSZLÓ: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika 1848-1849-ben*. Kisebbségkutatás, 2002/1.

megfogalmazták.¹² Természetesen ellenpélda is akad: köztudomású, hogy például *Eötvös* az önkormányzatiság híve volt.

Az 1861. évi képviselőházi nemzetiségi bizottmány – melynek *Eötvös* is tagja volt – által készített jelentés¹³ két főelvet állapított meg a szabályozás alapjául: egyrészt „hogy Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik”, másrészt hogy „az országban lakó minden népek [...] egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők”. A javaslat szerint a községi és törvényhatósági gyűléseken a közgyűlés döntött volna az ügykezelési nyelvről, de a kisebbségben maradt nemzetiség is követelhetne volna saját nyelvének használatát. A javaslat nem használta az államnyelv fogalmát, a magyarról mint ügykezelési nyelvről beszélt az országgyűlés és az államhatóságok esetében.

Az országgyűlés már nem tudta tárgyalni a javaslatot, mert a császár feloszlatta. Az 1865 decemberében újfent megnyitott országgyűlés 1866 áprilisában egy 40 tagú bizottságot küldött ki a nemzetiségi törvényjavaslat előkészítésére, amely egy 5 fős albizottságra bízta a konkrét javaslatok kidolgozását. 1867 februárjában a román és szerb képviselők ennek az albizottságnak nyújtották át közös törvénytervezetüket,¹⁴ mely a hat legnagyobb „történelmi országos népséget”, jelesül a magyarokat, a románokat, a szerbeket, a szlovákokat, az oroszokat (azaz a ruszinokat) és a németeket egyenjogú országos nemzetiségeknek ismerte el. A törvényjavaslat jellemző módon nem szólt a kisebb nemzetiségekről. Az egyes nemzetiségek képviselője és „a nyelvek térfkörének meghatározása” céljából a vármegyék és a kerületek „kikerekítését” irányozta elő a többségi elv alapján: „hogy azok, ha nem tisztán, úgy legnagyobb vagy nagyobb részben azon egy nemzetiségből álljanak”. Az országgyűlésen a kisebbségi nemzetek képviselőinek szabadságában állt volna saját nemzeti nyelvükön is nyilatkozhatni.

A nemzetiségi ügyben kiküldött albizottság 1867. júniusi javaslata¹⁵ az *eötvösi* kompromisszumos elvek alapján minden fórumon biztosítani kívánta a szabad nyelvhasználatot. A közigazgatás alsó és középső fokán a többségi nyelv használatának elvét követte azzal, hogy a 20%-ot elérő nemzetiség nyelvének használatát is előírta. Nem tartalmazta a magyar politikai nemzetre utalást és a magyar nyelvet továbbra is az államkormányzat ügykezelési nyelveként emlegette.¹⁶

A nemzetiségi albizottság javaslatát a szélsőséges magyar nemzeti közvélemény, különösen a megyei bizottmányok és a nacionalista érzésű sajtó túlságosan is liberálisnak találta, ezért jó egy évig „fektették”, majd jócskán át is dolgozták. A 40 tagú nemzetiségi bizottság 1868. októberi javaslatában már szembetűnő az állam hivatalos nyelvének hangsúlyozása, a középszintű igazgatásban is: a törvényhatóságok hivatalos nyelve a magyar, de megengedték, hogy a jegyzőkönyvet a 20%-ot elérő nemzetiség nyelvén is vezessék. A törvényelőkészítő központi bizottság 1868. november 12-én előterjesztett javaslata szinte változtatás nélkül vette át a nemzetiségi bizottság javaslatának szöve-

¹² L. KATUS 2002.

¹³ in: BALOGH 2002, 47–49. pp.

¹⁴ *A nemzetiségi képviselők törvényjavaslata a nemzetiségi jogokról*. 1867. február 11. In: BALOGH 2002, 51–53. pp.

¹⁵ in: BALOGH 2002, 54–58. pp.

¹⁶ Egyetlen egyszer utal „az állam hivatalos nyelvére”, a 12. §-ban; ez véletlenül maradhatott a javaslat szövegében.

gét.¹⁷ A nemzetiségi törvényjavaslat tárgyalására november 24. és december 4. között került sor. A nemzetiségi képviselők beterjesztették 1867. februári javaslatukat, valamint *Deák Ferenc* is saját törvényjavaslatot nyújtott be. *Deák* javaslata¹⁸ néhány apróbb jelentőségű tartalmi, valamint sorrendbeli változtatáson kívül egy nagyon fontos pontban tért el a törvényelőkészítő bizottságtól: visszatért az 1861. évi javaslat egységes politikai nemzet koncepciójához.

A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában született *1868. évi XLIV. törvény* – Deák tervezete alapján – végül az alábbi felütéssel kezdődik: „Magyarország összes honpolgárai [...] politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozék is, egyenjogú tagja ... [E]zen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik.” (kiem. N. N.) A nemzetiségi törvény tárgyát ekképpen határozza meg: „a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve a következő szabályok fognak zsinórmértékül szolgálni”. Ez alapján, valamint tekintetbe véve, hogy a törvény összes rendelkezése a nyelvhasználatra vonatkozik, egyértelműen megállapítható, hogy az *1868-as nemzetiségi törvényt nyelvi törvénynek kell tekinteni*.¹⁹

A törvény 1. §-ában kijelenti, hogy „Magyarország államnyelve a magyar”, emellett azonban a nemzetiségi nyelvek használatának tág teret engedett. A részletszabályok öt fő témakör köré csoportosíthatók. 1. *Törvényhozás*: Az országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve a magyar. A törvények magyar nyelven alkotatnak, de minden nemzetiség nyelvén hiteles fordításban kiadandók. 2. *Kormányzat*: A kormány hivatalos nyelve a magyar. A kormányhoz intézett beadványait mindenki anyanyelvén nyújthatja be,²⁰ a beadványokra hozott magyar végzéshez a beadvány nyelvén készült hiteles fordítás csatolandó. 3. *Törvényhatósági igazgatás*: A jegyzőkönyvek és a belső ügyvitel nyelve az államnyelv, de mindazon nyelvek is használhatók, melyeket a képviselők együtöde jegyzőkönyvi nyelvül óhajt. A gyűléseken mindenki anyanyelvén szólalhat fel. A tisztviselők a törvényhatóság területén a községekkel, magánosokkal, egyesületekkel stb. való hivatalos érintkezéseikben lehetőleg ezek nyelvét használják. 4. *Községi igazgatás*: A községi gyűlések maguk választják meg jegyzőkönyvük és ügyvitelük nyelvét; ezen kívül azt a nyelvet is használni kell, amelyet a szavazóképes tagok egy-

¹⁷ BALOGH 2002, 60–63. pp.

¹⁸ *Deák Ferenc törvényjavaslata a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában*. 1868. november 24., in: BALOGH 2002, 64–67. pp.

¹⁹ A nemzetiségi törvény Horvátországra nem vonatkozott, hiszen „a Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátországek közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről” külön törvény rendelkezett. Az *1868. évi XXX. törvénycikk* nyelvi vonatkozású rendelkezései értelmében a koronázási oklevél horvát nyelven is kiállítandó (2. §); Horvátország területén a törvényhozás, a közigazgatás és a törvénykezés nyelve a horvát (56. §); Horvátország területén a közös kormányzat közegeinek hivatalos nyelve a horvát (57. §); Horvát-szlavón előterjesztések és beadványok a közös minisztérium által is elfogadandók, s azokra válasz ugyanazon a nyelven adandó (58. §); a közös országgyűlésen és annak delegációjában a horvát nyelvet is használhatják (59. §); a közös törvényhozás által Horvátország részére alkotott törvények horvát eredeti szövegben is kiadandók (60. §).

²⁰ A beadványok anyanyelven való benyújtásának jogát a törvény 23. §-a a saját község, egyházi hatóság és törvényhatóság vonatkozásában is kimondja.

ötöde kíván. A tisztviselők a községbeliekkel azok nyelvét kötelesek használni. A községi és egyházi gyűléseken mindenki anyanyelvén szólhat. 5. *Igazságszolgáltatás*: Saját községi bírósága előtt mindenki anyanyelvét, más községi bíróság előtt az illető község jegyzőkönyvi nyelvét, saját járási bírósága előtt saját községének jegyzőkönyvi nyelvét, más bíróságok előtt pedig azon törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvét használhatja, amelyhez az illető bíróság tartozik. A tanúkihallgatást és egyéb bírói cselekményeket a bíró a perben álló felek/kihallgatott személy nyelvén eszközli. A tárgyalási jegyzőkönyv és bírói határozat nyelve a törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelveinek bármelyike lehet.

Mivel az *oktatásról* részletesen külön törvénycikk rendelkezett, a nemzetiségi törvény csupán annyit szögezett le e tárgyban, hogy a közoktatási miniszter köteles „az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általok lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik” (17. §). Emellett ezentúl is fennállt bármely nemzetiségű polgároknak éppúgy, mint a községeknek, egyházaknak „saját erejükkel vagy társulás útján” iskolákat alapítani (26. §).

A nemzetiségi törvény a maga korában Európában egyedülálló volt, azon kevés jogszabály közé tartozott, amelyek az államnyelven kívül más nyelvek használatát is engedélyezték a közzférában. Ezzel szemben az általános tendencia az volt, hogy az *abszolútizmus idején* (Angliában még korábban) *bevezetett államnyelvi rendelkezések hatása a 19. századi nemzetállamok korában még inkább kiteljesedett*. Balogh Sándor szerint a magyar törvény pozitívumait idővel az eleinte szenvedélyesen tiltakozó nemzetiségi képviselők is felismerték; nem is a törvénnyel magával, hanem annak végrehajtásával voltak a gondok.²¹

A népiskolai közoktatásról szóló, *Eötvös József* nevéhez fűződő *1868. évi XXXVIII. törvénycikk*et egy nappal a nemzetiségi törvény után, 1868. december 6-án fogadta el az országgyűlés. A törvény értelmében „minden növendék az anyanyelvén nyerje az oktatást, a mennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajku községben ez okból oly tanító alkalmazandó, a ki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, a hol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, a mennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.” Az *anyanyelvi oktatás biztosításának követelménye* az elemi és a felsőbb népiskolákra, valamint a polgári iskolákra egyaránt vonatkozott (vö. 58., 63. és 75. §). Emellett a törvény a nem magyar tannyelvű felsőbb népiskolákban, polgári iskolákban és tanítóképzésekben *kötelező tantárgyként* írta elő a magyar nyelv oktatását (vö. 64., 74. és 88. §).

Nem tagadható, hogy a két 1868-as törvény széleskörű nyelvi jogokat biztosított a nemzetiségek számára a hivatalos élet és az oktatás minden szintjén. *Andrássy* a szabályozás tartalmából egyenesen arra következtet, hogy Magyarországnak valójában nem egy, hanem több államnyelve volt, hiszen a jogszabályok rendszeres és széles körű hivatalos használatot biztosítottak a többi nemzetiség nyelvének is.²²

A vizsgált korszakban új nemzetiségi törvény nem született, oktatási tárgyú jogsza-

²¹ BALOGH 2002, 9–10. pp., 95. p.

²² ANDRÁSSY GYÖRGY: *Nyelvszabadság. Egy egyetemes elismerésre váró egyetemes emberi jog*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2013. 176–177. pp.

bály viszont több is. A népoktatási tanintézetekben történő magyarnyelv-tanításról szóló 1879. évi XVIII. törvénycikk immáron az elemi népiskolákban is kötelező tantárgyként írta elő a magyar nyelv tanítását, valamint a nem magyar nyelvű tanítóképzés esetében meghatározta a magyar nyelv ismeretének kötelező szintjét. Ez utóbbi konkrétan azt jelentette, hogy a tanítóképezdekben a magyar nyelv „oly óraszámossal tanítandó, hogy azt az egész tanfolyam alatt minden tanítójelölt beszédben és írásban elsajátíthassa.” (1. §) A törvény az 1882 utáni időszakra vonatkozóan kimondta, hogy „tanítóul vagy segéd-tanítóul senki sem alkalmazható, aki a magyar nyelvet beszédben és írásban annyira el nem sajátította, hogy azt a népiskolákban taníthassa.” (2. §) A magyar nyelv népiskolákban való oktatására vonatkozó rendelkezést fokozatosan kellett életbe léptetni: ahol van olyan tanító, aki a magyar nyelv tanítására képes, ott a magyar nyelv oktatását a törvény hatálybalépését követő évben meg kellett kezdeni, ahol viszont ilyen tanító nincs, ott csak akkor, mihelyt „a magyar nyelv tanítására képes tanító alkalmazva leend” – azaz legkorábban 1882-ben. (4. §)

Noha a nemzetiségi képviselők a magyar nyelv oktatásának kötelezővé tételében egyenjogúságuk megsértését látták, érdemes felidézni, hogy ugyanebben az időben az Egyesült Királyságban, Spanyolországban és Franciaországban a közoktatás kizárólag államnyelven folyt, és a kisebbségi nyelvek tanítását nemhogy oktatási nyelvként, de tantárgy formájában sem engedélyezték. Franciaországban már az 1851. augusztus 17-i jogszabály expressis verbis kimondta, hogy „az oktatás nyelve kizárólag a francia”.²³ Spanyolországban először 1768-ban rendelkezett királyi kiváltságlevél a kasztíliai nyelv oktatásáról (*Real Cédula de 23 de junio de 1768*), majd az 1858-as oktatási törvény előírta, hogy kizárólag a kasztíliai nyelvet lehet tanítani az iskolákban (*Ley de Instrucción Pública de 7 de septiembre de 1858*).²⁴ Ami az Egyesült Királyságot illeti, itt külön oktatási rendelkezéseket bocsátottak ki az egyes országrészekre vonatkozóan. Anglia és Wales területén 1870-ben (*An Act to provide for public Elementary Education in England and Wales*), Skóciában 1872-ben (*Education [Scotland] Act*) vezették be a kötelező angol nyelvű közoktatást.²⁵ Írországból ugyanerről 1831-ben oktatási miniszteri rendelet (az ún. *Stanley-letter*), majd 1875-ben törvény (*The National School Teachers [Ireland] Act*) rendelkezett.²⁶

Az 1868-as oktatási törvény szabadelvű felfogásához képest ugyan visszalépést jelentett az 1879-es törvény, de a korszak fent említett nyugat-európai szabályozásainál még így is jelentősen nagyvonalúbb volt. Negatív irányban színezi tovább a képet viszont az, hogy a kormány nem adott engedélyt újabb nemzetiségi középfokú oktatási intézmények megnyitására, valamint többet megszüntetett közülük. A nagyrócei, a znióváraljai, valamint a turócszentmártoni szlovák gimnáziumok 1874-75-ös bezárásával például a szlovákok esetében megszűnt az anyanyelvű középiskolai kép-

²³ „Le français sera seul en usage à l'école.” Idézi: VIGIER, PHILIPPE: *Diffusion d'une langue nationale et résistance des patois en France au XIXe siècle*. Romantisme 1979/25. 196. p.

²⁴ MILIAN I MASSANA, ANTONI: *Los derechos lingüísticos en la enseñanza, de acuerdo con la constitución*. Revista Española de Derecho Constitucional 1983/7. 365. p.

²⁵ DUNBAR, ROBERT: *Language Legislation and Language Rights in the United Kingdom*. European Yearbook of Minority Issues 2002/3. 98. p.

²⁶ HYLAND, ÁINE – MILNE, KENNETH (szerk.): *Irish Educational Documents Vol.1*. Church of Ireland College of Education, Dublin, 1987. 98–136. pp.

zés.²⁷ A másik oldalon azt látjuk, hogy a magyar nyelv oktatására vonatkozó rendelkezéseket a nemzetiségi iskolafenntartók és tanárok szabotálták.²⁸ Ez derül ki a kultuszminiszeri rendeletek sorából,²⁹ amelyek huszonöt éven keresztül próbálták a törvény végrehajtását kikényszeríteni. *Trefort Ágoston* 1885-ös rendelete például így kezdődött: „Az 1879. évi XVIII. tc. elrendelte a magyar nyelv kötelező tanítását az összes népoktatási tanintézetekben, és ámbár [...] körrendeleteimben ismételten intézkedtem az említett törvénycikk pontos végrehajtása iránt, a tanítók alkalmazásánál és a magyar nyelvnek a tantervbe felvételénél az iskolafenntartók igen gyakran tekinteten kívül hagyják a törvény határozott rendelkezéseit.”³⁰

Számos nyelvi rendelkezést tartalmazott a *közéiskolákról és azok tanárainak képzéséről szóló 1883. évi XXX. törvénycikk*, valamint a *kisdedóvásról szóló 1891. évi XV. törvénycikk* is. A közéiskolai törvény a gimnáziumokban és reáliskolákban *rendes tantárgyként* írta elő a magyar nyelv oktatását (3-4 §). Az érettségi bizonyítvány magyarul adandó ki, amelyhez kérésre mellékelendő az illető iskola tannyelvén vagy latin nyelven való fordítás (22. §). A közéiskolai tanári képesítő vizsgálat nyelve a magyar, mely alól tíz évig felmentést adhat a kultuszminiszter (70. §). A kisdedóvásról szóló törvény az 1879-es törvényhez képest még lejjebb, a 3-6 éves gyermekekre is kiterjesztette a magyar nyelv oktatásának követelményét: „a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel” (8. §), minek okán a kisdedóvónóktól és dajkáktól természetesen megkövetelték a magyar nyelv ismeretét (12. §).

Noha az oktatási tárgyú jogszabályok a tannyelvre vonatkozó rendelkezést egyáltalán nem tartalmazták, mégis, a magyar egynyelvű, a kétnyelvű, valamint a nemzetiségi egynyelvű iskolák arányában a 19. század második felében jól érzékelhető eltolódás következett be az előbbiekre javára. Amíg 1869-ben az elemi iskolák 42,2%-a volt magyar, 47,3%-a nemzetiségi és 10,5% kétnyelvű (magyar és nemzetiségi nyelvű), addig 1890-re az elemi iskolák 53,5%-a vált magyar, 29,5% nemzetiségi, 17%-a pedig kétnyelvűvé. Az 1901/1902-es tanévről vonatkozó adat: 62% magyar, 19% nemzetiségi és 19% kétnyelvű népiskola.³¹ Mindennek okát a dolgozatban nem vizsgált, ámde annál fontosabb társadalmi-gazdasági tényezőkben, valamint többek között az iskolák finanszírozásával kapcsolatos politikában kell keresni. Nyílt diszkriminációról természetesen szó sem lehetett, azonban a jogszabályok adott esetben olyan állami beavatkozást tettek lehetővé, amely főleg a nemzetiségi iskolák számára volt sérelmes. Példának okáért a *községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről szóló 1893. évi XXVI. törvénycikk* az államségély nyújtását a tanítók alkalmazásánál és fegyelmi ügyénél történő állami be-

²⁷ BALOGH 2002, 11., 102. p.

²⁸ Az 1879-es törvény végrehajtásának nehézségeihez l. KÉRI KATALIN: *Az 1879:XVII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig – Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez*, in: Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett – Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. University Press Pécs, 1997.

²⁹ Ezek 1879-ben, 1882-ben, 1883-ban, 1885-ben, 1890-ben, 1902-ben és 1905-ben születtek (1882-ben és 1905-ben kettő is).

³⁰ *Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter valamennyi kir. tanfelügyelőséghez, egyházi főhatósághoz és közigazgatási bizottsághoz intézett 20301/1885. sz. rendelete*, in: BALOGH 2002, 122–124. pp.

³¹ BALOGH 2002, 9. p., 173–374.

avatkozás lehetőségéhez kötötte. Utóbbinak különösen az „államellenes irány” esetén volt jelentősége, amely többek között az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása elleni vétségben nyilvánulhatott meg (13. §).

Az oktatási tárgyú jogszabályok sorát megszakítva, az időrendi egységet megtartva itt kell említeni *A község- és egyéb helynevekről szóló 1898. évi IV. törvénycikket*, amely elrendelte, hogy minden községnek csak egy hivatalos neve lehet, amelyet egy kifejezetten e célból alakítandó, a belügyminiszter felügyelete alatt álló bizottság fog megállapítani. Ugyan a törvény nem mondta ki, hogy a hivatalos névnek magyarnak kell lennie, de a gyakorlatban a két- vagy többnyelvű települések esetében ez a szabály érvényesült.³² A törvény értelmében az állami, törvényhatósági és községi, valamint egyéb hivatalos iratokban, községi pecséteken, bélyegzőkön és jelzőtáblákon, továbbá a nyilvánossági joggal bíró iskolákban használt tankönyvekben, térképeken, nyomtatványokon és pecséteken kizárólag a hivatalos nevet szabadott feltüntetni, de többek között az iskolai tankönyvekben és nyomtatványokon zárójelben másik elnevezés is szerepelhetett (5. §).

IV. Nyelvi jogalkotás a dualizmus végóráiban

Amint fentebb már említettem, az 1879-es oktatási törvény végrehajtását számos vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet próbálta kikényszeríteni – kevés sikerrel. *Berzeviczy Albert* kultuszminiszter 1904-es törvényjavaslatához fűzött indoklása rámutatott, hogy „a kizárólag nem magyar tannyelvű felekezeti iskolákból magyarul beszélni tudó gyermek alig kerül ki”, és „1340 olyan elemi népiskolánk van, amelyben a magyar nyelv nem tanított” (az 1901/02-es tanévre vonatkozó adat).³³ A kormány úgy ítélte meg, itt az ideje a szigorúbb fellépésnek. *Berzeviczy* tervezetét a nemzetiségi értelmiség erős ellenérzéssel fogadta, s noha abból a *Tisza István*-féle kormány bukása miatt nem lett törvény, tartalma jelentős részben bekerült a későbbi kultuszminiszter, *Gróf Apponyi Albert* nevével fémjelzett törvénycsomagba.³⁴

A nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti tanítók járandóságairól szóló 1907. évi XXVII. törvény kapcsán két dolgot kell kiemelni. Egyrészt, hogy – részben az egyébként üdvözölhető fizetésemelés és az ehhez nyújtott államszegély feltételeként – az eddigieknél is jelentősebb állami beavatkozást tett lehetővé a községi és felekezeti iskolák autonómiájába. Példaként említhető az állam fegyelmi joghatóságának megállapítása. Fegyelmi vétségnek minősült többek között az, ha a népiskolai tanító „a magyar nyelv tanítását elhanyagolja, vagy azt nem a jelen törvény[ben] [...] kitűzött célznak megfelelő átlagos eredménnyel tanítja” (22. §). Másrészt a törvény immáron az oktatási nyelvre, valamint a magyarnyelv-tudás elérendő szintjére vonatkozó előírásokat is tartalmazott. Ami az előbbit illeti: „A hol magyar tannyelvű iskola nincs, ott az olyan hitfelekezeti elemi iskolákban, a melyekben állandóan vannak ma-

³² KÁPOLNAI IVÁN: *A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898–1913)*. Statisztikai Szemle 1997/8-9. 767–770. pp.

³³ A 17 299 népiskolából 3343 (19%) volt nemzetiségi egytannyelvű, ezeknek pedig 97%-a (3249 iskola) volt felekezeti fenntartású. Vö. BALOGH 2002, 173–174. pp.

³⁴ BALOGH 2002, 175. p.

gyar anyanyelvű növendékek, [...] ezek számára a magyar nyelv használtassék mint tannyelv; ha pedig a magyar anyanyelvűek száma a huszat eléri, vagy az összes beírt növendéknek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv, mint tannyelv okvetlenül használandó. Ha pedig a beírt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskolafenntartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban.” Az elemi népiskolák ismétlődő tanfolyamain a tanítás nyelve egységesen a magyar lett (18. §). A magyar nyelv oktatásának mértékét a nem magyar tannyelvű iskolákban akképpen határozták meg, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni” (19. §).

A *Lex Apponyi* parlamenti tárgyalása hatalmas port kavart, az Országház falain kívül is tiltakozó akciókhoz vezetett. Ennek ellenére a törvény végrehajtása hatályba lépése után azonnal elkezdődött, és tovább szította a magyarság és a nemzetiségek közötti ellentétet.³⁵ Nem fogadta kitörő lelkesedés az *1907. évi XLIX. törvénycikk* sem, amely a vasút szolgálati nyelveként a magyart határozta meg (Horvátországban a horvát nyelv ismeretét is megkívánták a vasúti alkalmazottaktól). A *polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvénycikk* alapján az igazságszolgáltatás nyelve immáron egységesen a magyar – ezt a törvény *expressis verbis* nem mondja ki, de a nyelvi vonatkozású részlet-szabályokból egyértelműen következik. Garanciális szabály, hogy „ha akár a tárgyalás folyamán, akár azon kívül oly személy hallgatandó meg, aki magyarul nem tud, tolmácsot kell alkalmazni” (229. §). Hiába voltak a korszakban pozitív intézkedései³⁶ is a magyar kormánynak, a nemzetiségek ezeket a gesztusokat már nem értékelték. Az ország belesodródott az első világháborúba, és a vesztes küzdelmet lezáró békeszerződés radikálisan új alapokra helyezte a nemzetiségi-nyelvi kérdést hazánkban.

V. Kitekintés és záró következtetések

A jogszabályi környezet bemutatása után vessünk egy pillantást a népszámlálási adatokra! Míg a 19. század közepén a magyar etnikum aránya 40% volt, addig 1880-ra ez az arány 45%-ra növekedett, a századfordulón 51,5%-kal átlépte a többségi küszöböt, majd 1910-ben elérte az 54,5%-ot.³⁷ *Romsics* ez alapján megállapítja, hogy „az 1867 utáni magyar homogenizációs politika nem volt teljesen eredménytelen”.³⁸ A másik oldalról viszont azt látjuk, hogy *1900-ban az anyaország népességének 41%-a, a nem magyar anyanyelvű lakoságnak pedig 84%-a nem tudott magyarul*, tehát egy nyelvű nemzetisé-

³⁵ BALOGH 2002, 199–200. pp.

³⁶ A legfontosabb rendelkezések: A m. kir. belügyminiszter 1907. évi 152 635. sz. körrendelete valamennyi vármegyei törvényhatósághoz a vármegyék járási tisztviselőitől megkívánandó nyelvismeretről; A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1797. eln. sz. megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben; A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 114 000. sz. rendelete (utasítása) az állami elemi népiskolákban a nem magyar anyanyelvűek kiegészítő nyelvként való felhasználásáról, és mint tantárgynak tervszerű tanításáról. In: BALOGH 2002, 201., 205., 206–209. pp

³⁷ BALOGH 2002, 5. p.

³⁸ ROMSICS 2002, 15. p.

gi beszélő volt. 1910-re ez az arány 35, illetve 77,5 %-ra csökkent.³⁹ Ehelyütt csak néhány kortárs európai példát említve összehasonlításként, a 19-20. század fordulóján Írország 4,5 milliós lakosságának mindössze 14,4%-a tudott írül, és alig fél százalékuk (21 000 fő) volt egynyelvű ír beszélő!⁴⁰ Skóciában az 1891-es census szerint a népesség 6,3%-a, mintegy 254 000 fő beszélt ősei skót gael nyelvét.⁴¹ Walesben az 1901-es népszámlálás szerint sokkal jobb volt a helyzet abból a szempontból, hogy a népesség mintegy fele, 929 800 fő tudott velsziül, de csak 280 900 fő (15%) volt egynyelvű velszi (aki tehát egyáltalán nem tudott angolul).⁴² Franciaország még Angliánál is hatékonyabb homogenizációs politikát folytatott: Grégoire apát 1794-es jelentése⁴³ szerint az akkor 25 milliós lakosságból 6 millióan egyáltalán nem ismerték a francia nyelvet, további 6 millióan alig tudtak rajta egy épkézláb beszélgetést lefolytatni, és mindössze hárommillióan beszéltek anyanyelvi szinten. Alig száz év leforgása alatt sikerült elérni, hogy gyakorlatilag az egész ország tudjon franciául. Ha ezzel vetjük össze a 20. század eleji Magyarország nyelvi térképét, akkor felmerülhet a kérdés: Valóban ennyire tehetetlen volt a magyar politika és jog a nemzetiségekkel szemben, hogy még asszimilálni sem tudta őket rendszeren, vagy a jogalkotásban testet öltő uralkodó álláspont ezt nem is tűzte ki céljául?

A kérdést ehelyütt nyitva hagyva véleményem szerint bizonyítottnak tekinthető, hogy a vizsgált korszak nyugat-európai trendjéhez a magyar jogrendszer jóval szélesebb körű nyelvhasználati jogokat biztosított a nemzetiségek számára. Spanyolország, az Egyesült Királyság és Franciaország nyelvi jogi szabályozásának és nyelvpolitikájának vizsgálata⁴⁴ alapján ugyanis megállapítható, hogy ezen országokban a legalább az abszolútizmus korától nyomon követhető *nyelvi homogenizáció* – azaz az államnyelv használatát előíró, valamint a kisebbségi nyelvek használatát tiltó, helyenként büntető rendelkezések sorozata – a *birodalmi törekvések eszközeként* jelent meg, majd a 18-19. századi nemzetállam-eszméhez jól illeszkedő, az „egy nemzet–egy nyelv” koncepciójában testet öltő *restriktív szabályozásban* csúcspontot ért el. Ehhez képest Magyarország mintegy nyolc évszázadon keresztül érintetlenül hagyta területének nyelvi-nemzetiségi sokszínűségét. A nemzetiségi kérdést éppen azért övezte ekkora feszültség a 19. században, a magyar államnyelv bevezetése azért ütközött ekkora nemzetiségi ellenállásba, mert hazánk Nyugat-Európához képest megkésve csatlakozott be Európa nemzetállami törekvéseinek áramlatába. A magyar politikai nemzet fogalmának túlhangsúlyozása, majd az erőltetett magyarnyelv-tanítás ugyan éles váltás volt a korábbiakhoz képest, ettől függetlenül viszont nem vonható kétségbe, hogy Magyarország 19. századi nyelvpolitikája összességében sokkal megengedőbb volt, mint a korszak legtöbb európai országáé.

³⁹ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása: Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest, 1912. 7. p.

⁴⁰ PINTÉR MÁRTA: *Nyelv és politika Írország történetében*. Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém, 2008. 153. p.

⁴¹ DUNBAR, ROBERT: *The ratification by the United Kingdom of the European Charter for Regional or Minority Languages*. Ciemen Working Papers (10) 2003, 11. p.

⁴² STEPHENS, MEIC: *Linguistic minorities in Western Europe*. Gomer Press, 1976. 146. p.

⁴³ *Rapport sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser la langue française* (Jelentés a nyelvjárások megsemmisítésének szükségességéről és eszközeiről, valamint a francia nyelv használatának egyetemessé tételéről). Online elérhető: <http://www.axl.cefan.ulaval.ca/francophonie/gregoire-rapport.htm>

⁴⁴ L. 10. lj.

PETRASOVSKY ANNA*

Eötvös József, a Szibenliszt tanítvány

Eötvös József kiemelkedő életútját közjogi tevékenysége és gazdag irodalmi munkássága folytán a reformkor és a kiegyezés meghatározó egyéniségei között, *Deák Ferenc*-cel együtt szokás méltatni. Kettőjüket nemcsak politikai életpályájuk, a kiegyezésben játszott szerepük köti össze, hanem az is, hogy mindketten *Szibenliszt Mihály* tanítványai voltak. *Deák Ferenc* a győri jogakadémián, *Eötvös József* a pesti egyetem jogi fakultásán hallgatta *Szibenliszt* természetjogi előadásait. E stúdium keretében – amely a megelőző bölcsészeti kurzusokból vezette át a hallgatókat a jog világába – találkozhattak először a hallgatók azokkal a jogtételekkel, amelyek az ember szabadságjogaira (korabeli elnevezéssel: veleszületett és szerzett jogaira), az állammal kapcsolatos általános tanokra, az állam igazgatásának elméleti kérdéseire s a nemzetközi jog terén érvényesülő elvekre vonatkoztak. *Eötvös József* a természetjogon túl római jogból, hűbérjogból, büntetőjogból, és magyar közjogból is vizsgázott *Szibenliszt Mihály*nál.¹

Bár a múlt században elterjedt értékelés szerint e kurzusok „főként a *Martini*-féle meghamisított, az osztrák abszolutizmus államrendszerét igazoló természetjogi felfogást közvetítették *Eötvös* felé”,² ez nem minden esetben volt így. A *Szibenliszt Mihály* által még a győri jogakadémia tanáraként megírt kétkötetes tananyag – amelynek címe: *Institutiones juris naturalis* – valójában tartalmilag már a *Martini*-féle természetjog meghaladására tett első kísérletet jelentette Magyarországon. Ekkorra már a bécsi egyetem természetjogi tanszékén *Martini* utódaiként oktató *Franz Egger* és *Franz Zeiller* egy modernebb, a kantiánus eszméket is közvetítő természetjogot dolgoztak ki, amely hivatalos tananyaggá válásával fokozatosan kiszorította *Martini* elavult nézeteit. *Szibenliszt Mihály* igyekezett hallgatói számára a lehető legfrissebb változásokról számot adni, és néhány évvel a Bécsben véglegessé vált szemléletváltást követően elkészítette saját, természetjogot összefoglaló munkáját. Ebben azon túl, hogy az *Egger-Zeiller*-féle koncepciót is ismertette, saját nézeteit, reflexióit is tanítványai elé tárta. Egy korabeli bécsi lap méltatása szerint *Szibenliszt Mihály* intécióival a haladó irányvonalhoz csatlakozott, ami felkeltette az osztrák akadémikusok érdeklődését is.³

* egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék

¹ BÉNYEI MIKLÓS: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Csokonai História Könyvek, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996. 50. p.

² BÉNYEI 50. p.

³ „Dieser erste Band von Institutionen des Naturrechtes ist für den Freund eines in allen Theilen des österreichischen Kaiserthums gleichmäßigen Fortschreitens in der akademischen Wissenschaft eine erfreuliche Erscheinung.” [...] „Achzehn Jahre vergingen, seit Hofrath von Zeiller sein vortreffliches

Való igaz, hogy a pesti egyetem jogi karán ekkor még egy „erősen konzervatív, sőt reakciós szellem uralkodott”. Annak ellenére, hogy a bécsi udvar hivatalosan is hozzájárult ahhoz, hogy *Szibeniszt Mihály* taníthassa saját természetjogát a győri jogakadémián, sőt a bécsi kormányzat ajánlásával nyerte el a pesti egyetem természetjogi tanszékének tanszékvezetői állását⁴ is, *Brezanóczy Ádám*, a pesti jogi kar igazgatóhelyettese 1829. szeptember 1-én jelentést tett a felsőbb hatóságoknak, amelyben kifogásolta, hogy Szibeniszt eltér az egyetem hivatalos tantervétől, ezért utasította őt arra, hogy előadásában hivatalosan elfogadott *Martini*-féle tanokat vegye alapul. A *Szibeniszt* ellen felhozott vád tehát éppen az volt, hogy a természetjog oktatása során *Martinit* mellőzi, és helyette saját intézményét adja elő.⁵ *Eötvös József* 1828-ban vizsgázott *Szibeniszt Mihálynál* természetjogból, vagyis pontosan azt a *Martinit* mellőző, korszerűbb természetjogot hallgatta, amely miatt felettese *Szibenisztet* rendreutasította. *Deák Ferenc* pedig éppen a *Szibeniszt*-tankönyv keletkezése idején, az 1819/20-as tanévben hallgatta a szerző előadásait a győri jogakadémián.

Deák Ferenc és *Eötvös József* politikai pályája azonos íven futott, s bár a polgári átalakulás és a nemzeti önállóság kivívása terén módszereikben többször eltérő álláspontot képviseltek, a fő törekvésekben való azonosság tagadhatatlan.⁶ Eszmei rokonságuk gyökere visszavezethető arra is, hogy mindketten *Szibeniszt Mihály* tanítványaiként olyan természetjogi elvekkel ismerkedtek meg, amelyek alapján célul tűzhatték ki egy alkotmányos alapokon nyugvó modern polgári Magyarország létrehozását. Az 1848. évi törvények helyreállításán alapuló kiegyezés többek között a köztük lévő több évtizedes együttműködés eredményének is tekinthető.⁷ Ennek során azonban mindvégig kiütöközött egyéniségük, alkatuk eltérő jellege. „*Deák* a jogász, *Eötvös* pedig az állambölcselelő volt.”⁸ „*Deák* „*Corpus Juris*”-on pallérozódott elméje jogelvekben fogalmazta meg álláspontját, törvényekbe foglalva érezte biztosítottnak a garanciákat. Ellenben a legmodernebb felfogást a polgári állam terveinek kidolgozásában *Eötvös* képviselte.”⁹ Liberális államfelfogása nemcsak azon tapasztalatok összegzéseként formálódott sajátos *eötvösi* állameszmévé, amelyeket reformpolitikusként, államférfiként, valamint az Európán végigsöprő forradalmak hatása alatt megélt. Világképének kialakulását széleskörű olvasottsága és fiatalkori tanulmányai is nagyban befolyásolták. *Eötvös József* publicisztikai

---

natürliches Privat-Recht herausgab, und elf Jahre, seit der Herr Regierungsrath von Egger Martinis natürliches öffentliches Rechte mit jenem Werke Zeillers durch eine gedruckte Erklärung des ersten, so viel als möglich, in Einklang brachte, und fünf Jahre, seit Zeillers Privat-Recht von Egger commentiert erschienen, ehe, wenigstens dem Recensenten eine gedruckte Spur zu Geschichte kam, daß man auf den ungarischen Rechtsschulen die Fortbildung des Naturrechtes beachte, welches in Wien schon vor so langer Zeit geschehen war, wovon ohne Zweifel in der Verschiedenheit der Spachen, in welcher in Ungarn und zu Wien gelehret wird, eine wichtige Ursache anzutreffen ist.” In: Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat. Mittwoch, den – 94 –22. November 1820.

⁴ PAULER TIVADAR: *Az észjogtudomány fejlődése 's jelen állapota*. Tudománytár, Közre bocsátja A' Magyar Tudós Társaság, Szerkeztetik Luczenbacher János és Almási Balogh Pál, Új folyam – Hetedik Év, Tizennegyedik Kötet. Budán, 1834. 212. p.

⁵ ECKHART FERENC: *A jog és államtudományi Kar története 1667–1935*. Kiadva. 1936. Budapest, 287. p.

⁶ ANTALL JÓZSEF: *Eötvös József a kiegyezési politika sodrában*. in: Modell és valóság I. Athenaeum Nyomda Rt. 21.p.

⁷ ANTALL 21. p.

⁸ ANTALL 21. p.

⁹ ANTALL 92–93. pp.

tevékenységének tagadhatatlan érdeme, hogy a hazai köztudatban gyökeret vertek azok a polgári eszmék és intézmények, az a polgári morál,¹⁰ amelyeket már Szibeniszt természetjoga is előrevetít.

Eötvös államról vallott nézetei, általános érvényű megállapításai *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művében egy sajátos rendszerben tárulnak fel előttünk¹¹. A szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméi köré szerveződnek gondolatai. Az egyéni szabadságjogoknak az államban lévő biztosítékait kutatja, amelynek során az egyenlőség csupán eszköz arra, hogy mindenki a szabadság élvezetéhez juthasson. A nemzeti önrendelkezés pedig számára nem más, mint az egyéni szabadság közösségi érzése.¹² Eötvös tehát mindvégig a szabadság, a polgári liberális értelemben vett egyéni szabadság mellett foglalt állást,¹³ amely szabadság az egyenlőség eszméje alapján egyformán illet meg mindenkit.

Elképzelésében a civilizációnkat kezdettől fogva átható valamennyi eszme a szabadságra vezethető vissza.¹⁴ Ez a fajta okfejtés azonban már *Szibenisztnél* is fellelhető, aki maga is vallja, hogy valamennyi velünk született jogot vissza lehet vezetni egy elsődleges, legfőbb jogra, ami nem más, mint az ember személyiségi joga, amelyen a jogok alanyaként megjelenő, racionális és szabadságát megőrző, arra igényt tartó ember méltóságát kell érteni.¹⁵

Szibeniszt egész természetjogát és azon belül állameszményét úgyszintén az egyéni szabadságra alapozza. E szabadság valamennyi ésszel rendelkező lény akaratának tulajdonsága, s mint ilyen egyben nélkülözhetetlen alapja annak a konszenzusnak, amire minden állam fennállása jogi értelemben visszavezethető. Az állami jogviszony, a *civilis nexus* a függetlenség velünk született jogából adódóan csakis egyezségből származhat – hangsúlyozza *Szibeniszt*.¹⁶ Ennek alapján Eötvös is evidenciaként állítja, hogy „az állam szabad emberek egyesülése, főnállása okát szükségképp tagjainak szabad akaratában kell keresnünk”.¹⁷

A társadalmi szerződés elméletéhez azonban *Szibeniszthez* hasonlóan Eötvös is kritikusan viszonyul. *Szibeniszt* hangsúlyozza, hogy az államok kialakulását nem történeti szempontból kell értelmezni, mert a társadalmi szerződés elmélete tisztán jogi elveken nyugszik. A történeti megközelítésből vizsgált keletkezésmódok ugyanis általában el-

¹⁰ Bényei 40. p.

¹¹ Vö: SCHLETT ISTVÁN: *Eötvös József*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. 142. p.

¹² EÖTVÖS JÓZSEF: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra II.* Eötvös József művei, Sötér István szöveggyűjtésében Magyar Helikon, 1981. 60. p. Vö: SCHLETT 144. p.

¹³ BÉNYEI 40. p.

¹⁴ EÖTVÖS 59. p.

¹⁵ „Sola ratione [...]agnovimus, quemlibet hominem esse subjectum jurium. „Omnia jura connata [...]ad primum, supremumque reduci possunt [...]Hoc primum supremumque jus, seu primitivum per eminentiam, est jus personalis, h. e. jus dignitatem entis rationalis, et liberi conservandi, tuendique, seu praetendendi, ut homo tamquam subjectum jurium aestimatur: vel etiam libertas ad omnes actiones [...] Institutiones juris naturalis conscriptae per MICHAEM SZIBENISZT, Tomus I-II. Edigio altera, Pestini, Typis Trattner-Károlyianis, 1830. (a továbbiakban: *Institutiones*) Tomus I. Liber I. Pars I. Caput I. 43. §. és 47. §.

¹⁶ „Stabilito fine, et notione Civitatis sequitur, ut modo, quo plurium personarum vires, et voluntates sub communi imperio unitae sunt (nexu civili), disseramus. Hic propter jus connatum independentiae nonnisi a pacto repeti potest.” SZIBENISZT, *Institutiones*, Tomus II. Pars II. Caput III. 45. §. 53. p.

¹⁷ EÖTVÖS 68. p.

térnek az államok azon keletkezés módjától, amely azt jogi szempontból magyarázza.¹⁸

Eötvös ugyanezt a nézetet osztja, amikor felhívja figyelmünket arra, hogy az államszerződés elméletei azért nem vezetnek kielégítő eredményre a tudományban, mert egyik elmélet sem tesz különbséget azon kérdések között, hogy miként alakult ki az állam, illetve hogy miképpen igazolható az állam fönnállása. Azaz összetévesztik az állam keletkezésének és jogalapjának kérdését. „Az államszerződés elmélete legtöbb esetben tagadhatatlan tényekkel áll ellentétben. Ha viszont az állam jogalapját vizsgáljuk, azt szükségképpen abban kell keresnünk, ami az akaratot meghatározza, tudniillik az ésszerűséget”.¹⁹ Az ésszerű, értelemmel bíró lény – *ens rationale* –, aki mint individuum, képes arra, hogy saját maga számára célokat tűzzön ki, és azokat szabadon kövesse, *Szibeniszt* emberképe. Csak a társas létben tudja kiteljesíteni önmagát, így az emberi természet ésszerű parancsa indokolja a társas létben történő együttműködést, ami viszont az emberi lét fenntartását nagyobb biztonságban tudja garantálni.²⁰

Mindketten vallják, hogy az állam célja nem lehet más, mint az ember jogainak legteljesebb körű biztosítása. *Szibeniszt* az állam definíciójához az állam céljából közelít, amikor így vélekedik: az állam az a közeg, ahol ez a biztonság a legtökéletesebb és a legmegfelelőbb módon biztosítható.²¹ *Eötvös* szerint is az állam fönnállása az egyéni szabadság első biztosítója, de hozzáteszi, hogy csak annyiban tekinthető az állam minden haladás föltételéül, amennyiben e céljának – az egyén anyagi és erkölcsi javainak biztosítása – megfelel.²² Az államhatalom tehát bizonyos korlátok között működik céljának megfelelően. A célhoz kötöttség elve a legfőbb iránymutató arra nézve, hogy meddig terjedhet az állam hatalma. *Szibeniszt* véleménye szerint az államhatalom gyakorlójának valamennyi államot alkotó személy akaratát kell érvényre juttatnia, hogy ezáltal is az egész államot képviselhesse. Ez pedig annyi jogosultság gyakorlását jelenti, amennyi az állam céljának eléréséhez szükséges.²³

Eötvös az államról szintén úgy vélekedik, hogy az mint eszme nem egyéb tagjai összességénél, ennél fogva az állam akaratának mindig az összesség javára kell irányul-

¹⁸ „*Exposita de nexu civili non ita sunt intelligenda acsi omnium Civitatum haec fuisse historica origo, vel acsi haed tria pacta seorsive, hoc ordine, ad semel, et expresse pro fundamento Civitatis statui debuissent. Nos enim non docemus Historiam Civitatum, neque inde principia nostra desumimus, sed ex ratione. Et, si historicus omnes Civitates alio modo ortas fuisse, demonstraverit, dicemus semper: jure ita oriri nequivernat. Neque consecrarium, quod sic omnibus Civitatibus justam existentiam denegare videamur, reformidamus; qua, quod initio erat injustum, cum tempore justum evadere potest, si laesus licito modo juri suo renunciet. Concedimus etiam, fieri posse, ut haec tria pacta sub forma unius, vel mutato ordine, aut tacite concludantur, tantummodo libertatem nobis competere, haec pacta a se invicem secernendi, de iis in naturali ordine cogitandi, et eadem, prout instituti nostri finis exigit, exprimendi, affirmamus.*” SZIBENISZT, Institutiones, Tomus II. Pars II. Caput III. 48. §. 58–59. pp.

¹⁹ EÖTVÖS 69–70. pp.

²⁰ „*Natura itaque hominis exigit, ut sit ens liberum, sit persona*” Institutiones Tomus I. Introductio Sectio I. 2. §. 2–3. pp. „*Ut felicitatem, ad quam per sensualitatem impellimur, et moralitatem, quam ratio a nobis exigit, consequamur, socialiter vivere debemus.*” SZIBENISZT, Institutiones Tomus I. Introductio I.3. §.3. p.

²¹ „*Quia sola haec securitas jam consilium Civitatem condendi tamquam naturae, et rationi perfecte conforme, proponit*” [...] „*Securitas vero tantum per Civitatem, ut mos ostendimus, obtinetur.*” SZIBENISZT, Institutiones Tomus II. Pars II. Caput III. 39. §. 46. p.

²² EÖTVÖS 398. p.

²³ „*Subjectum imperii civilis voluntatis omnium membrorum, in Civitate unitorum, organum et interpretem esse, totamque Civitatem representare, [...] Eum tot juribus gaudere, quot necessaria sunt ad finem Civitatis assequendum.*” SZIBENISZT Institutiones, Tomus II. Pars II. Caput IV. 54. §. 66. p.

nia.²⁴ Az egyén szabadságának az államhatalom meghatározott körön túli terjeszkedésével szemben mindig szüksége van biztosítékokra – függetlenül az állam berendezkedésének módjától, legyen szó tehát bármilyen államformáról. E biztosítékok meglététől és jellegétől függ az egyén szabadságának azon mértéke, amelyet az államban élvez. „Mivel az állam minden egyéni szabadság első föltétele, annak garanciái nem lehetnek olyanok, amelyek az állam egységét s egyszersmind fennállását veszélyeztetik” – figyelmezteti olvasóit Eötvös.²⁵

Az államhatalomnak ahhoz, hogy feladatát teljesítse, saját hatáskörén belül kizárólagosnak kell lennie. Ennélfogva az egyéni szabadság biztosítékait Eötvös szerint nem az állam megsemmisítésében kell keresnünk, hanem az államhatalom olyan elrendezésében, amely azáltal, hogy korlátlanul rendelkezik a feladataihoz szükséges eszközökkel, képes kezeskedni afelől, hogy hatalmát az állam, a közjó érdekében gyakorolja.²⁶ Az államhatalom kizárólagossága, egyetemes jellege, megkérdőjelezhetetlensége Szibeniszt felfogásában is olyan jellemvonások, amelyek korlátlanul nem érvényesülhetnek, csakis abban az esetben jellemezhetik az államhatalmat, ha az hatalmát saját hatáskörén belül gyakorolja.²⁷ Ezt erősíti meg Eötvös nézete, amely szerint: „Az egyéni szabadság egyedül biztos garanciáját tehát szükségképpen abban kell keresni, hogy korlátozzák [szorítsák korlátok közé] azon kört, amelyen belül az állam korlátlan [értsd: kizárólagos] hatalmát gyakorolja”.²⁸

Eötvös felfogásában az emberek többsége által vallott szabadság eszménye nem azonos azzal a szabadságfelfogással, amelyet az államban töreksenek megvalósítani. Ez utóbbit politikai szabadságnak nevezi, amely Eötvös szerint az úgymond „valódi” szabadságnak csak eszköze lehet. A politikai szabadság minden biztosítéka egyben az államhatalom korlátozását jelenti. Ilyen korlátozásként említi Eötvös az ellenállás lehetőségét, amelyről megállapítja, hogy arra az utóbbi időkben egyes alkotmányos államokban úgy tekintettek, mint a politikai szabadság utolsó biztosítékára, ha az állam túllépi hatáskörét. Az ellenállás lehetőségét Szibeniszhez hasonlóan ítéli meg, aki annak alkalmazhatóságát két elv szem előtt tartásához köti. Ez egyfelől a fokozatosság elve: „sohasem lehet durvább eszközöket alkalmazni mindaddig, amíg az enyhébb eszközök célszerűen rendelkezésre állnak.” Másfelől az az elv, hogy mindig törekedni kell a sérelem valós okának megismerésére.²⁹ Eötvös az ellenállás lehetőségét szintén e két elvtől teszi függővé, amikor kijelenti: „az ellenállás lehetősége azon esetekre szorítkozzék, amelyben a polgári szabadság valóban meg van támadva”, továbbá, hogy az ellenállási eszközöket mennyiben, [milyen mértékben] használhatni erőszak alkalmazása nélkül”. A fokozatosság alkalmazása során Eötvös az erőszakig való eljutást már nem tartja megengedhetőnek. Ezt általánosságban Szibeniszt is vallja, aki szerint az ellenállás

²⁴ Eötvös 575. p.

²⁵ Eötvös 575. p.

²⁶ Eötvös 575–576. pp.

²⁷ „*imperium civile [...] in quantum semet intra limites suos contine, a nemine subditorum saltem externe erroris argui posse (infallibile) esse debere*” Institutiones, Tomus II. Pars II. Caput IV. 55. §. 66-67. pp.

²⁸ Eötvös 576. p.

²⁹ „*[...] Id ipsum valet, si causa laesionis fuerit actus regis. Praeterea laesus placidis modis, ut litteris supplicibus, aut fuga ex territorio sibi consulere poterit, nunquam vero licet duriora adhibere remedia, donec leniora sufficiunt.*” SZIBENISZT, Institutiones, Tomus II. Pars II. Caput XVII. 234. §. 281. p.

végző megnyilvánulása az államhatalommal szembeni engedelmesség megtagadását jelentheti, mivel az erőszakot jogszerűtlennek tekinti.³⁰ Kivételképpen azonban egy esetleges fegyveres ellenállás lehetőségét is elfogadja, de csak a ténylegesen zsarnoki hatalommal szemben, azt is kizárólag akkor, ha az az ilyen uralom megfékezésének egyedüli eszköze.³¹ Ez viszont túlmutat Eötvös forradalmat elutasító álláspontján, amelyet vélhetően az 1848/49-es szabadságharc bukását követő emigrációja alatt alakított ki, vagy legalább is ott erősödött meg benne.

Eötvös tehát nem véletlenül végzett az évfolyam harmadik eminenseként Szibenliszt Mihály természetjogi stúdiumán. Amit tanárától ifjú korában elsajátított, az maradandó alapot képezett későbbi saját állambölcseletének kialakításához.

---

³⁰ EÖTVÖS 324. p.

³¹ „Si denique causa gravaminis sit transgressio legum fundamentalium naturalium per tyrannidem, quomodo populus jura sua adversus Monarcham tueri potest? Tyrannus exercitio est Imperans, qui propositum evertendae totius Civitatis factis sufficientibus manifestat. Unde apparet, illum nondum esse Tyrannum, qui civili imperio, injusto modo acquisito, vel illimitato utitur, vel privatim cives laedit, vel demum, qui Civitati integrae ex culpa, ignorantia, ingeniique defectum, absque hostili animo infligit mala; nefarium enim hujusmodi propositum non nisi ex defectu voluntatis intelligitur. Tyranno armis resistere populum posse docet Barclajus.[...] Volfius [...] Achenvallius [...] partim, quia juxta regulas rectae interpretationis pactum subjectionis impossibile est ita explicare, ut ex eo sequatur obligatio pro populo etiam tunc jure connato propriae defensionis non utendi, dum agitur de eversione sui ex proposito, cum spectato fine civilis subjectionis populus neque voluntatem, neque facultatem moralem ad hanc renuntiationem habuisse intelligatur [...], partim quia in exercitio tyrannidis tacita renunciatio juris gubernandi Civitatem assumi potest; voluntas enim totam Civitatem evertendi, et imperandi simul consistere nequeunt.” SZIBENLISZT, Institutiones, Tomus II. Pars II. Caput XVII. 241. §. 298. p.

STIPTA ISTVÁN*

Adalékok Eötvös József önkormányzat-védő felfogásához

Eötvös József nevéhez hosszú ideje a centralista jelző szervesült, mivel – történeti köztudatunk szerint – reformkori politikai-közéleti szerepvállalásától kezdve a központosítás szükségességét hirdette és a helyi szervek hatáskörének megnyirbálását követelte. Az előadás kísérletet tesz e tézis felülvizsgálatára és az öröklött történettudományi kánon árnyalására. Hipotézisünk szerint Eötvös József kezdettől fogva önkormányzatvédő centralista volt, aki a vertikális hatalommegosztás szükségességét hirdette az abszolutista erőkoncentráció és az alkotmányos monarchia időszakában egyaránt. A vármegyék elleni támadása sem a nemzeti múltunk kegyeletes intézménye elleni harc, hanem a rendi municipalizmus létjogosultságának megkérdőjelezésére irányuló kísérlet volt. Írásainak tükrében az sem igazolható, hogy idegen modellt követő gondolkodó volt, hiszen minden politikai-közjogi helyzetben a felelős kormányzat és a hatékony önkormányzati rendszer összhangjának megteremtéséért szállt síkra. Nem tagadta történelmi intézményeink létjogosultságát, de határozottan igényelte modernizálásukat, belső összhangjuk megteremtését és a szabadság garantálását szolgáló átalakításukat.

Az alábbi gondolatok egy 25 évvel ezelőtt írt tanulmány¹ főbb megállapításainak továbbfejlesztésére, az újabb szakirodalommal való kiegészítésére és részbeni korrekciójára szolgálnak.

*

Az 1840-es évek elejéig minden reformer valamilyen mértékben megyepárti, tehát municipalista volt. A kortársak egyöntetűen vallották, hogy a törvénytelen eszközökkel kormányzó, és országgyűlésünk akaratát negligáló Habsburg-politikával szemben alkotmányos úton egyedül a vármegyék keretei között védekezhetünk. Deák Ferenc 1835. június 16-án elmondott nagy hatású beszéde jól jellemzi ezt a felfogást. Eszerint „A magyar megye olyan kincs, amellyel Európa szabad nemzetei sem dicsekedhetnek. Ezen municípiumok állnak őrt dönthetetlen morális erővel alkotmányunkért, innen forrásoznak a nemzet jogai.” Hozzátette, hogy nálunk megyei keretek között formálódott

---

* egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszék

¹ STIPTA ISTVÁN: *Eötvös József önkormányzatvédő centralizmusa*. Napjaink, 1988 (XXVII. évf.) 9. sz. 3–7. pp.

az egyesülési és sajtószabadság is, továbbá az „alkotmány sáncaiba bevett tömegek” általa gyakorolnak közvetlen befolyást a törvényhozásra.² Igaz, Deák e (később általa is túlzónak minősített) magasztaló szavakat Wesselényi Miklós ügyének tárgyalásakor, arra törekedve mondta, hogy a vérhatalom képviselői a szólásszabadság jogát a megyei közgyűlésekre is érvényesnek tekintsék.³

A korszak általános felfogását tükröző sorok megjelenésekor már szerveződött az a csoport, amely végül szakított e nézetekkel. A magyar „doktrinerek” európai kitekintésű, pályájuk elején álló ifjú tudósok voltak, akik egy eljövendő jogi forradalomról alkottak terveket. Jól tudták, hogy hazánk fejlődése elválaszthatatlan a kontinenstől, és tudomásul vették azt is, hogy államunk alkotmányos átalakítása csak az általános törvényszerűségek rendjében történhet.⁴ Eötvös József ebben a szellemi csatában a legnehezebb feladatot vállalta: ő dolgozta ki a leendő állam helyhatósági rendszerének szervezeti és működési elveit.

Első nyilvános fellépésétől kezdve a fogalmak pontos használatára törekedett. Az 1841-es híres cikksorozata elején rögzítette, hogy a vármegyéket eddig helytelenül neveztek önkormányzatoknak. Az önkormányzatiságnak ugyanis szerinte két feltétele van: „az első, hogy azoknak, kiket a tárgy érdekel, annak intézésében részük legyen. A második, hogy azokon kívül, kiket e tárgy érint, senki ne intézkedhessen.”⁵ A magyar vármegyékben ezzel szemben csak a nemesek dönthettek, ráadásul nem csupán saját ügyeikről, hanem a községek lakóit érintő kérdésekről is. Eötvös már ekkor egyértelművé tette: hiába hozunk idegen példákat az önkormányzatok előnyeiről, ezek nem vonatkozhatnak a túlbecsült ősi vármegyéinkre. Reformtársaihoz hasonlóan ő is gyakran hivatkozott más államok példájára, de egyetlen ország berendezkedését sem tartotta mechanikusan követhetőnek. Szemben Széchenyi István és Trefort Ágoston angolpártiságával, Szalay László és Lukács Móricz kissé „frankomán” szemléletével, Eötvös elfogulatlanul mérlegelte az egyes országok átvételre alkalmas, vagy hazai viszonyaink miatt megvalósíthatatlan államszervezeti megoldásait.

A Pesti Hírlap 1844. július 4-i, *Központosítás és helyhatósági rendszer* című cikke a hazai politikai publicisztika önálló fejezetét nyitotta meg. A lapban megjelentett, a közigazgatás korabeli állapotát elemző 17 további tanulmánya kíméletlen bírálatát adta az elavult rendi viszonyoknak. Szorosan véve valamennyi írás a vármegyéről szól, de közvetve a nemesi privilégiumok rendszerét, és a kormány abszolutisztikus törekvéseit támadta.⁶ A hírlapi cikksorozatból *Reform* címmel terjedelmes írásmű készült, amely

² Deák Ferencz beszédei 1929–1847. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Franklin Társulat. Budapest, 1882. I. köt. 132–133. pp.

³ JAKAB ELEK: *B. Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere*. Kolozsvár, 1876. II. rész 52., 55–60. pp.; *Deák Ferencz emlékezete*. Jogállam. Jog- és Államtudományi Szemle. 1903. nov. 1. 2. évf. 9. füz. 525–528. pp.; ERDMANN GYULA: *Wesselényi Miklós politikai pere és az 1839-40. évi országgyűlés*. In: Wesselényi emlékülés. (Szerk.: Takács Péter) Fehérgyarmat, 1996. 120–128. pp.

⁴ Eötvös korabeli nézeteinek német forrásairól: KATALIN GÖNCZI: *Die historische Rechtsschule in Ungarn und ihre geistesgeschichtlichen Hintergründe*. In: *A bonis bona discere*. Festgabe für János Zlinszky zum 70. Geburtstag. Herausgegeben von Orsolya Márta Péter und Béla Szabó. Bíbor Kiadó. Miskolc, 1998. S. 433–434.

⁵ BÓDY PÁL: *Eötvös József*. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest, 2004. 27. p.

⁶ B. EÖTVÖS JÓZSEF: *Centralisatio s valóságos municipalis rendszer*. Pesti Hírlap 1845. 420. sz. Eötvös megyékre vonatkozó, Pesti Hírlapban megjelent további cikkei a következők: Utasítások. 424. sz. Agricola levelei. I. 423. sz., II. 427. sz., III. 435. sz., IV. 459. sz., V. 490. sz.; Mi teszi megyerendszerünket az alkot-

Lipcsében, 1846-ban jelent meg.⁷ A mű nyomtatékkal említi, hogy honi közigazgatásunk korszerűtlen, mert az igazgatás és bírászkodás nincs egymástól elválasztva. Az állami végrehajtás területén – ráadásul – hiányzik az egység. Ahelyett – írta – hogy egy közép-ponti hatóságot találnánk, nálunk a közigazgatást részint a kormány, részint a várme-gyék gyakorolják, sok tekintetben teljes függetlenséggel és minden vezérelv nélkül. Ha-tóságaink kuszák, rendetlenek. Hiányzik a felelősség elvének következetes alkalmazása is: „az egész közigazgatás részint a magát nem felelősnek állító kormány, részint az egyes, felelősségre nem vonható törvényhatóságokra van bízva.” Hazánk társadalmi és közjogi állapotának megváltoztatásához jogegyenlőséget hozó radikális reform, korsze-rű törvényhozás és modern közigazgatás szükséges. A fokozatos átalakítás békés, Eöt-vös elképzelte rendjének részletes leírását olvashatjuk a Reform két fejezetében. Ma már tudjuk, hogy reformkori alpművében körvonalazott alkotmányos elképzélések csaknem kivétel nélkül valósággá váltak az 1848-as jogi forradalom áprilisi törvényei-ben.⁸

*

A forradalom és szabadságharc után „komoly tapasztalatok és komoly tanulmányok” birtokában írta meg „A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra” című könyvét. A mű életének legjelentősebb szellemi alkotása, amely egész politikai könyvtárral felér-írta Csengery Antal.⁹ Eötvös az 1848/1849-es események után és az európai reakció átmeneti győzelme idején ismét hitet tett a korabeli értelemben vett liberalizmus mellett. Talán ezzel magyarázható gondolatainak rendkívül kedvező nemzetközi visszahangja, hiszen többen a 19. század Montesquieu-ját látták benne. Az államról és az alkotmányos garanciák szükségességéről vallott felfogását sem változtatta meg. Töretlen hittel vallotta, hogy az egyéni szabadságot az állam mindenhatóságával szemben a hatékony önkormányzat védheti meg.

Eötvös elutasította a forradalmat, elítélte az 1848-as államfelforgató kísérleteket. Zavarta Proudhon tulajdonellenes állásfoglalása és Luis Blanc szocializmusa. Tartott a „külvárosokból a törvényhozás palotája felé nyomuló vörös zászlóktól.” Ha a tökéletes politikai egyenlőség eszméjéhez ragaszkodunk, és ki akarjuk zárni az ezzel járó veszélyeket, akkor „az országos hatalmat a nép nevében, de azok befolyása nélkül” kell gyakorolni.¹⁰

mány biztosítékává? 536. sz.; Verificatio kérdése és az utasításadási jog. 537. sz.; A verificatio s utasításadási jognak hatása, megyei szerkezetünk szempontjából tekintve. 541. sz.

⁷ B. EÖTVÖS JÓZSEF: *Reform. Lipcse, 1846.* Köhler Károly Ferencznél. 1846. 298 p. Németül: Die Reform in Ungarn. Aus d. Ungarischen übersetzt von dr. H. (dr. Henszlman Imre) Leipzig. 1846. K. Fr. Köhler 274 p. Vö: THOMAS HENNE: *Leipziger Verlage, 'liaisonmen' und die Anfänge der modernen Rechtswissenschaft in Ungarn.* Eine Studie zum juristischen Wissenstransfer zwischen Deutschland und Ungarn im 19. Jahrhundert. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. 118. Band. Germanistische Abteilung. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar. 2001, S. 267.

⁸ EÖTVÖS JÓZSEF: *Az 1848iki forradalom története. Müncheni vázlat.* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor. Argumentum Kiadó. Budapest, 1993. 39. p.; RUSZOLY JÓZSEF: *Újabb magyar alkotmánytörténet 1848–1949.* Püski Kiadó. Budapest, 2002. 8–9. pp.

⁹ CONCHA GYÖZÖ: *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika.* Athenaeum Budapest, 1908. 5. p. Trefort az Akadémia 1883. január 29-i ülésén is említette, hogy a „XIX. század” egy egész politikai könyvtárral felér. Vö: Csengery Antal: *Budapesti Hírlap* 1855. 669. sz.

¹⁰ Eötvös felfogásának természetjogi forrásairól: PETRASOVSKY ANNA: *Akitől Deák és Eötvös is tanult: Szibenliszt Mihály jogbölcseleti munkássága.* Élet és Tudomány. 2013. 68. évf. 33. sz. 1046–1048. pp.

Az Uralkodó eszmékben kiállt a népképviselő elve mellett. Szerinte csak a társadalmi csoportok érdekeit hatékonyan oltalmazó állam és ennek biztosítására képes törvényhozás felelhet meg a kor követelményeinek. Figyelemre méltó indokkal utasította el a túlzott központosítást. Ennek – álláspontja szerint – a történelemben mindenhol csak az egyén gyámság alá vonása, a privilégiumokkal rendelkező tisztviselői kar szaporítása lett a következménye. A közigazgatásba viszont azokat is be kell vonni, akik érdekeik által érintve vannak. Az államnak biztosítania kell a jog uralmát és a jogbiztonságot.¹¹

Concha Győző szerint Eötvös alpművének lényege, hogy az állam túlhatalmi törekvésének eredményével, a centralizációval szembe kell állítani az egyén szabadkormányzatát, az önkormányzatot. Idézte viszont Cherbuliez-t, a neves francia történészt, aki szerint Eötvös a központosítás fogalma alatt három dolgot elvi indok nélkül összevontan kezel. „Úgy mint a törvényhozás egységét, a társadalmi életnek az állam kormányába való áthelyezését és a tulajdonképpeni központosítást.” Eötvös centralizációra vonatkozó álláspontját ezen az alapon bírálta Concha is, nehezményezve, hogy az Andrássy-kormány az ő sugallatára hibás elvi alapon szabályozta a parlamenti kormányzat és a meyerendszer koordinációját. A jeles közjogász szerint ez a hibás elv a „XIX. század”-ban kidolgozott elvi felfogás következménye.¹²

Eötvös a neoabszolutizmus gyűlölt időszakában is az erős és önálló állam híve. Szükségesnek tartotta a törvényhozás hatalmának kiterjesztését, a hatékony kormányzati egységet. Műve II. kötetében azonban hangsúlyozottan követelte az egyén állammal szembeni intézményes védelmét. A hatalommegosztás klasszikus elméletét is azért tartotta korszerűtlennek, mert nem tartalmaz elegendő garanciát a személyes szabadság védelmére.¹³

Ma is figyelemre méltóak Eötvös eszme-futtatásai az állami túlhatalom korlátozásának lehetséges eszközeiről. Szerinte az állandóan fenyegető zsarnokság ellen három hatékony közjogi garancia képzelhető el. Az első az állam belső szerkezetének célszerű berendezése, a második a „nép irányábani függés”, végül az államhatalom mozgásterének törvényi korlátozása. Az első követelményhez hatékony, minden réteg érdekeit kifejező törvényhozás tartozik. Az államhatalom visszaélései ellen másodikként szóba jöhető biztosíték a célszerű választójogi szabályozás és a felelősség intézménye révén válhat valósággá. Mindezek azonban csak akkor nyújtanak tartós jogvédelmet, ha az ál-

¹¹ Eötvös kezdettől fogva a kodifikált jogrendszer szükségességét hirdette. Vö: HOMOKI-NAGY MÁRIA: *A magyar magánjog kodifikációja a 19. században*. Jogtörténeti Szemle 2004. (1) sz. 4–7. pp.; Uő: *Az 1795. évi magánjogi tervezetek*. JATEPress. Szeged, 2004.; ELEMÉR BALOGH: *Die ungarische Strafrechtskodifikation im 19. Jahrhundert. Rechtsgeschichte und Rechtsgeschehen*. (Hrsg.) Thomas Vormbaum. Band 12. LIT Verlag, Wien, Zürich. 2010.; MEZEY BARNA: *Reformpolitika és büntető rendszer. (Eötvös József és a magyar börtönügy reformja)* In: Bihari Mihály, Cieger András (szerk.) „Képzeltetek embert.” Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára barátaitól, pályatársaitól, tanítványaitól. Korona Kiadó - ELTE ÁJK Politológia Tanszék. Budapest, 1999. 31–43. pp.

¹² CONCHA GYŐZŐ: *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika*. Athenaeum. Budapest, 1908. 29., 43. p. A kérdésről folyó közigazgatás-tudományi vitáról: CSIZMADIA ANDOR: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976. 119. p.

¹³ BALOGH JUDIT: *Tanulmányok a hatalommegosztás elméleti alapkérdéseiről*. Magyar Közigazgatás 2006 (6. sz.) 363–366. pp.; LÁSZLÓ PAPP: *The concept of autonomous local governments and their different forms of appearances in the traditions of our national public law*. Journal on European History of Law. 2012. (3) Nr. 1. pp. 62–65.

lamhatalom nem lépi át természetes határait. Korlátozni kell tehát az államhatalmat, s erre legjobb eszköz az önkormányzati elv érvényesítése.

Eötvös e művében fejtette ki legrészletesebben a polgári államról alkotott nézeteit. Nem írt ezúttal sem mást, mint amit korábban is hangsúlyozott: minden állam, minden hatalom természetes törekvése a terjeszkedés. Egyetlen államszervezeti forma, vagy kormányzati megoldás sem nyújt önmagában védelmet e szándék ellen. Tárgyunk szempontjából legfontosabb megállapítása, hogy az egyéni szabadság legfontosabb alkotmányjogi garanciája a felelős kormánnyal koordinált erős önkormányzati rendszer.¹⁴

*

Elvei gyakorlati megvalósítására azonban csak 1865 után kerülhetett sor. A központosító osztrák uralom meggyengülése után végre szabad út nyílt a magyar állam reorganizációjához. Erről is folyt ugyan polémia a provizórium idején, de – éppen Eötvöstől tudjuk – a korszak közírói kényes közjogi kérdésekről nem nyilatkozhattak szabadon. Az újjáéledő alkotmányos élet központi vitakérdése lett, hogy először a vármegyei önkormányzatot, vagy az országgyűlést helyezték-e vissza jogaiba. A kiegyezésre hajló politikusok, közöttük Eötvös, félték a megyék esetleges ellenállásától. Mások attól tartottak, hogy a kontroll nélküli parlament elvtelen alku köt ellenségeinkkel.¹⁵

A Politikai Hetilap 1865. augusztus 21-i számában *A kormány felelőssége és a megyék* címmel újra kifejtette nézeteit. Megerősítette: a helyi municípiumok alkotmányvédő, és szabadságot biztosító feladatukat csak törvényesen rendezett központi hatalom esetén láthatják el. Először parlament kell, majd felelős kormány. Ezt követheti majd a megyék testületeinek „demokratikus átalakítása.” Ha ez megtörtént, azt az önkormányzati gyakorlatot, amely „százados szokás által a nemzet erkölcsével összefolyt,” a kormány szükséges hatalmához kell igazítani.

A közvélemény újra két táborra szakadt. Az alkotmányos municipalisták és az 1847-es állapotokat visszaállítani törekvők a vármegye fontosságát hangsúlyozták. A polgári központosítás hívei erős törvényhozást, miniszteri felelősséget és ezzel egyeztetett helyi autonómiát követeltek. Eötvös ismét megjelentette *A falu jegyzőjét*, amiért a megyepárti Pesti Hírnök „politikai fanatizmussal” és a nemzet történelme iránti kegyetlenséggel vádolta meg.¹⁶ Nézeteinek védelmére a kiegyezés előtt két évvel újabb cikksorozatot írt, amely *Helyhatósági szerkezetünk* címmel jelent meg.

A terjedelmes írás az Uralkodó eszmékben megfogalmazott gondolatokra épült, bár ebben az esetben Eötvös többször hivatkozott a követendő amerikai példára.¹⁷ Feltétlen

¹⁴ BENEDEK MARCELL: *Eötvös József báró. Századunk 1938.* 13. évf. 9–10. sz. 311., 314. p.; PAPP LÁSZLÓ: *Az önkormányzatiság vázlatos áttekintése, különös tekintettel a hosszú 19. század alkotmányos megoldásaira.* De jurisprudencia et jure publico. 2012 (6. évf.) 1–2. sz. 2–4. pp.

¹⁵ BALOGH JUDIT: *Közös érdekű ügyek a dualizmus rendszerében.* Jogtörténeti Szemle 2007 (3. sz.) 3–4. pp. Az Eötvös által is említett kodifikációs dilemmáról: HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegyezés.* Jogtörténeti Szemle. 2007 (3. sz.) 16–24. pp.

¹⁶ VARGA NORBERT: *A nemesi vármegyerendszer bírálata a reformkorban* Eötvös József: *A falu jegyzője* című műve alapján. Jog és irodalom. Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged, 2011. 153–165. pp.

¹⁷ B. EÖTVÖS JÓZSEF: *Helyhatósági szerkezetünk II.* Politikai Hírlap 1865. 1. évf. 12. sz. 141–143. pp. Az USA Alkotmányának korabeli hazai értékelésére: KÉPES GYÖRGY: *A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya.* Gondolat Kiadó. Budapest, 2003.; NORBERT VARGA: *The Codification of Law of*

továbblépést jelentett viszont, hogy ezúttal az önkormányzati rendszer kiépítésének gyakorlati feltételeit is számba vette. Nézete szerint, ha a magyar állam a változott kor-szellemnek meg akar felelni, három feltételt kell teljesítenie. Először is rendelkeznie kell egy minden idegen befolyástól mentes kormánnyal, másodsor az önkormányzat elvére alapított községekkel, végül a közigazgatás minden ágában érvényesülő felelőségi rendszerrel. A halaszthatatlan vármegyei reform lényegét a következőkben foglalta össze. 1. A kormány és az önkormányzat hatásköreinek világos elhatárolása. 2. A megyék törvényes rendeletekkel szembeni engedelmessége. 3. Az önkormányzati jog megsértése esetén hatékony jogorvoslat lehetősége a kormánnyal szemben is. Látható tehát, hogy az erős parlamentáris kormány szükségességéről, a jogaiban biztosított önkormányzatokról és e két hatalmi tényező közötti koordináció szükségességéről vallott elvi felfogásához az aktuális politikai program megfogalmazása során is ragaszkodott.

*

A magyar képviselőház 1870 májusában a törvényhatóságok reformját tárgyalta. A képviselők régen tapasztalt aktivitással készültek a törvényjavaslat vitájára. A vidéki honatyák évszázados szokásokkal szakítva, birtokaik nyári gondjait otthon hagyva Pestre utaztak; a miniszterek kivétel nélkül elhalasztották nyári szabadságukat. A kiegyezés óta először a kormánypárt vezetői arra kérték törvényhozó elvbarátaikat, hogy tartsanak össze, és egyéni álláspontjukat feltétlenül rendeljék alá a párt érdekeinek. A legmeglepőbb az volt, hogy Andrássy Gyula miniszterelnök állását kötötte az előterjesztett javaslat elfogadásához.

A korabeli ellenzék is felfokozott hangulatban készült a törvényhozási küzdelemre. A 48-as párt ugyan nem remélhetett parlamenti sikert, de többen úgy vélték, hogy a kormánypárti képviselők sem támogatják teljes körben saját miniszterük előterjesztését. Harcosan támadták a javaslatot, a sajtón keresztül az egész nemzetet szólították fel a kormány bojkottjára. Az ország politizáló közvéleménye is élénk érdeklődést tanúsított. Az alkotmányos időszakban soha ennyi kérvény, javaslat, petíció nem érkezett az országgyűléshez. Kossuth is üzent: ha ez a törvény megszületik, az ország belső békéje veszélybe kerül.

1870 nyarán a vármegyék átszervezése, a kiegyezés utáni államszervezeti reformok legkényesebb, de tovább nem halasztható kérdése került napirendre. A modern kormányzás nálunk sem nélkülözhetette az engedelmes helyi szerveket, a jól működő területi és lokális igazgatást. A hatalmon lévők örök törekvését kifejezve a nemzeti kormány is központosítást, felülről irányítható, engedelmes vármegyéket kívánt. Olyan szerveket, amelyek óvják a kiegyezéssel létrejött törekeny kompromisszumot, és hatékonyan védik a magyar állam érdekeit. Az ellenzékiek ezzel szemben alkotmányos biztosítékot, az egyéni szabadságot garantáló, és a „közösügyes” praktikákat, osztrák befolyást semlegesítő helyhatóságokat követeltek. A nemzetiségi képviselők a megyék etnikai határok szerinti kikerekítését várták, a korabeli demokraták a tervezett választási cenzust támadták. A községi autonómia hívei a megyei hatáskör megszorítását szorgalmazták, az ön-

kormányzatiság támogatói egyöntetűen a kormányhatalmat képviselő főispán túlzott hatalmát kifogásolták.¹⁸

Az előterjesztést támadók 1848 szellemét is számon kérték. Andrássyék szemére vetették, hogy államszervezeti reformjuk burkolt célja a kétközpontú monarchia megszlárdítása. Ezért kell felszámolni minden olyan intézményt, amely az erőszakolt paktumot gyengítené. Az 1848-ban népképviseleti alapra helyezett helyi szervek – vélekedett az ellenzék – ismét a nemzeti ellenállás bázisává válhatnak, ha átalakításuk tisztességes szándékkal történne. A kormány megtagadva 1848-at, feláldozni készül hazánk idegen elnyomás elleni harci eszközét, a vármegyét. Harminc évvel később fokozott intenzitással ismétlődött meg a reformkori municipalista-centralista vita.

A kormány megyerendezési álláspontját Eötvös József képviselte. A feladat nem tartozott kultuszminiszteri teendői közé, mégis nyilvánvaló volt: nála jobban senki sem ismerte a tárgyat, és mástól eredményesebb kiállást aligha lehetett várni. Tudjuk, hogy ezúttal saját álláspontját is védte, hiszen a törvényjavaslat alapkoncepcióját ő készítette. Fél évvel halála előtt utolsó jelentős parlamenti beszédét ebben a vitában mondta el. Eltérően eredeti elgondolásától, két részletben.

Először július 6-án, az elmérgesedő szócata elején kapott szót. Felszólalását párthívei, bízva csorbítatlan népszerűségében, tudományos tekintélyében, ultima racionak szánták. A lapírók szerint ugyan kissé szürkén, visszafogottan beszélt, ezúttal sem vette igénybe a nyilvános fellépés debatteri eszközeit. Beszéde nagy gonddal elkészített értekezés, értelemre ható eszmefuttatás volt. Mellőzte a politikai irányzatosságot és ezúttal is került a bántó személyeskedést. Az említett parlamenti fellépésére különös becsúvággal készült. Az 1848-as vállalkozás igazi részvényeseként Eötvös József 1870-ben tudósi és politikai életművét védte a Tisztelt Ház előtt. Jól tudta, hogy nézeteinek ezúttal is komoly ellenfelei vannak.

Eötvös – eddig kevés figyelmet kapott – képviselőházi expozéjában mindenekelőtt azzal érvelt, hogy az 1848-as törvények logikai szükségszerűséggel igénylik a vármegyék átalakítását. A polgári államszervezetben elképzelhetetlen lenne olyan testület, amely az ellenzék által igényelt mértékű hatalmat gyakorol. A kormány 1870-es reformjavaslata – vallotta – követi 1848 elveit.¹⁹

Beszéde az ellenzék zajos ellenszenvét váltotta ki. Egykori nézeteinek megtagadásával vádolták, idézték régi műveit, szembesítették korábbi képviselőházi felszólalásaival. A nemzetiségi képviselők szerint Eötvös nem támogatja az idegenek jogait, hiába írta korábban, hogy a nemzetiségi egyenjogúság elemi feltétele a közigazgatási önkormányzat, most mégis a centralizáció mellé állt. Tisza Kálmán is szemére vetette: egykor, az 1844-es követi gyűlésen a tisztviselők közvetlen választása mellett érvelt, most a kormány kijelölési jogát támogatja. Szakított demokratikus elveivel is, hiszen mostani felfogása szerint csak az kaphat választójogot, aki „vagyonilag egy bizonyos nívó fölé emelkedik”. Támogatja a virilizmust, ami pedig nem más, mint a középosztálynak adott előjog. Nyáry Pál azt állította, hogy Eötvös szembekerült a tudomány új elveivel, csu-

¹⁸ ANTAL, TAMÁS: *A hundred years of public law in Hungary (1890–1990)*. Agape Doo. Novi Sad, 2012. 79–89. p.

¹⁹ *Az 1869-dik évi ápril 20-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. (Szerk.: NAGY IVÁN) IX. kötet. Pest, 1870. (a továbbiakban: KN 1870) 193. p.; KATALIN KONCZ: *The Standpoint of József Eötvös on Education*. Journal on European History of Law. 2014. (5) Nr. 1. pp. 151–155.

pán pártterdeket képvisel. „Fájdalmas látni, hogyan tépi le saját fejéről a babért.”- mondta Györfly Gyula.²⁰

Eötvös rezignáltan válaszolt: „Múltamban nincs semmi, aminek elfeledését kívánám, múltamban nincs semmi, mi jelenemmel összeütközésben állna.” Műveit pontatlanul idézték, gondolatainak egy részét félreértették. Egykoron úgy látta, és ma is azt állítja, hogy az általános választójog Magyarországon még kivihetetlen eszme. A virilizmust – bár korábban valóban támadta – az új viszonyok között elfogadhatónak tartja, mert azokat vonja be a közigazgatásba, akik leginkább érdekeltek és érintettek a helyi ügyekben. Ez a felfogása nem sérti a korábbi állásfoglalását hiszen, „A demokrácia jelleme a munka, és aki azokat, kik munka által maguknak vagyont szereztek, a demokrácia köréből ki akarja zárni, a demokráciát természetes jellegétől fosztja meg.” Nem ellensége ő a nemzetiségieknek, de a megyék területének etnikai átszabását topográfiai okok miatt sem támogathatja. Most is erős megyei önkormányzatokat akar, de olyanokat, amelyek végrehajtják a központi feladatokat és tisztelik a községek önállóságát. Úgy vélte, alaptalanul tartják őt merev centralistának, hiszen mindig a hatékony központi kormányzás és az életképes önkormányzat koordinációjára törekedett.²¹

*

Az 1870-es parlamenti vitát ismerve, érthetjük az idős Eötvös rezignáltságát. Igaztalanul érte a vád, hogy felmondta szabadelvű nézeteit, és más írt könyveiben, mint aminek megvalósítására politikusként törekedett. Hiszen ő volt az, aki Pest megye közgyűlésén először beszélt a parlamentáris rendszerről, és aki a dühödt közhangulattal szemben is bátran védelmezte a polgárosult elveket. Védte a parlamenti felelős kormány eszméjét, de minden körülmények között támogatta a törvényes hatáskörű helyhatóságok gondolatát is. Nem kötött kompromisszumot politikai célból sem: mikor mások a régi megyék hiányosságait ismerve, taktikai okból municipalista érveket hangsúlyoztak, ő megjelentette a Reform című könyvét. Az ellenzéki nyilatkozat megfogalmazásakor ragaszkodott a felelős kormány bevezetéséhez, de szükségesnek látta a polgári önkormányzatok megerősítését is. A neoabszolutista centralizáció nehéz viszonyai között is érvelt az alkotmányos központosítás mellett, de ekkor is hangsúlyozta a helyi politikai tevékenység szükségességét, az önkormányzatok garanciális szerepének fontosságát. Az 1865 utáni alkotmányos érában ismét élesen szembefordult a rendi partikularizmust célzó kísérletekkel, és harcosan hirdette, hogy a felelős kormány hatalmának ellensúlyozása és az egyéni szabadság védelme érdekében meg kell erősíteni az önkormányzati rendszert.

²⁰ KN 1870. X. köt. 202. p.

²¹ KN 1870. X. köt. 203. p.

SZABÓ ISTVÁN

Egy elfeledett vallásügyi törvény Eötvös József miniszterségének idejéből¹

(Az ortodox egyházszervezet 1868-as rendezése)

1. A görög-keleti vallásúak ügyében elfogadott 1868. évi IX. törvénycikk.

A hazai vallásügy terén született XIX. századi törvények között az 1868. évi IX. törvénycikk a kevésbé tárgyalt témák közé tartozik. Ennek oka talán az, hogy nem alapjogi, hanem egyházszervezeti kérdéseket érintett. A felekezetek egyenjogúságával foglalkozó törvények² köztudottan szélesebb körű feldolgozást nyertek. Pedig az ortodox egyházszervezet rendezése sem volt kisebb horderejű kérdés, mint az említett törvények által szabályozott problémák. A vallásügyi elemek ugyanis itt etnikai színezetet nyertek, s ez a tartalmát tekintve egyházügyi jellegű törvény a nemzetiségi kérdés rendezésében is fontos szerepet játszott. Eötvös József miniszterségével pedig mindkét kérdéskör összefüggésben állt. Mint vallás- és közoktatásügyi miniszternek a nemzetiségi és a vallásügyi kérdések egyaránt a portfóliójába tartoztak, s mint ismert, mindkét ügykörben komoly horderejű szabályozások is kapcsolódnak nevéhez.

A történelmi Magyarország ortodox felekezeti lakosságának döntő többségét a román és a szerb etnikum alkotta, s *hogy ők egységes, vagy egymástól elkülönült egyházszervezetbe tartoznak-e, nem volt számukra lényegtelen.* Az 1868. évi XIX. törvénycikk ezt a kérdést rendezte, a problémának azonban *elég erős egyházjogi gyökere is volt.* Látni fogjuk, hogy az országgyűlés az ortodox egyházjog belső szabályai szerint is kompetens volt az egyházszervezet szabályozására, de kicsi a valószínűsége, hogy bár-

---

¹ A tanulmányban az ortodox egyházszervezetre vonatkozó részek alapvetően Berki Feriz (1917-2006) protopresbyter (esperes) atya munkásságára épülnek. Berki Feriz, aki vitathatatlanul az ortodox egyházjog legkiválóbb XX. századi hazai művelője volt, teológiai tanulmányait 1936 és 1940 között Athénban végezte. Hazatérése után 1941 és 1952 között a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium ortodox ügyekért felelős referenseként tevékenykedett, ezzel párhuzamosan pedig 1942 és 1945 között a budapesti Görögkeleti Hit tudományi Főiskola tanára és igazgatója volt. 1954-ben történt pappá szentelését követően haláláig a budapesti Nagyboldogasszony templom előljárójaként szolgált, s vezette a Moszkvai Patriarchátus magyarországi esperességét.

² Az 1848. évi III. törvénycikk, illetőleg a 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában; az 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról; az 1895. évi XLII. törvénycikk az izraelita vallásról; az 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról.

miféle belső kezdeményezés nélkül, csupán saját indíttatásból átalakította volna azt. Az országgyűlés döntése nem a semmiből született, hanem az érintett körből érkező kezdeményezésre. A döntést azonban aktuálpolitikai okok is befolyásolták, a magyarországi ortodox egyházszervezet etnikai alapú kettéválasztásával ugyanis *tompítani lehetett a nemzetiségi feszültségeket*.

Az egyházjogi gyökerekre visszatérve azonban érdekes kérdés az is, vajon az évezredes múltra visszatekintő ortodox egyház szerveződési elveknek mennyire felelt meg ez a megoldás? Vagyis a nemzetiségi béke megteremtése érdekében a kormány (az országgyűlés) mennyire tekintett el ezektől az elvektől. Jelen tanulmányban ezt a problémakört fogom kissé bővebben megvilágítani.

2. Az ortodox egyházszervezet jellegzetességei a nemzetállamok létrejöttéig

Az 1054-es egyházszakadással szétvált nyugati (katolikus) és keleti (ortodox) egyházszervezetben több különbözőség is felfedezhető. Ezek közül az egyik, s nem lényegtelen különbség, hogy a Katolikus Egyház a római pápa egyházfősége alatt egységes vezetéssel bír, míg az ortodox egyházszervezet nem rendelkezik ilyen központi irányítással, hanem a függetlenség mértéke szerint *autokefál és autonóm egyházakra bomlik*. Az előbbibe a teljes jogi önállósággal rendelkező egyházak tartoznak, az utóbbiak is önállóan működnek, azonban egyházfőjük kijelölésében valamely másik autokefál egyháztól függenek.³ Az ortodox egyházjognak pedig az egyik központi kérdése, hogy *milyen elvek szerint kaphat egy-egy egyház autokefál jogállást?*

Berki Feriz az autokefalitás elnyerésének szabályai szempontjából három történelmi korszakot különböztetett meg: 1) az egyetemes zsinatok korát; 2) a (középkori) új államalkotások korát, valamint 3) a nacionalizmus korát.⁴

Az egyetemes zsinatok korában az egyházszervezet tagozódását a római birodalom közigazgatási beosztása határozta meg. Az egyházi közigazgatási határok nem lépték át a tartományok határait, ugyanakkor egy tartományban egy autokefál egyházat alakítottak ki.⁵ Egy-egy püspöknek pedig az egyházszervezeten belüli súlyát elsősorban az határozta meg, hogy a székhelyétől szolgáló város politikai jelentősége mekkora volt.⁶ *Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy az egyetemes zsinatok korában az államnak az egyházszervezetre jelentős ráhatása volt.*

A második korszak azon középkori államok kialakulásával kezdődött, amelyek Bizánctól vették fel a kereszténységet. Mint minden középkori állam, az államszervezettel párhuzamosan saját egyházszervezetüket is kiépítették. A tartományhatárok szerepét itt

³ BERKI FERIZ: *Az ortodox kánonjog alapvonásai és azok magyarországi vetülete*. In: *Felekezeti egyházjog Magyarországon* (szerk: Rácz Lajos) 71–99. pp. 80. p.; *Theologische Realenzyklopädie* (Band V.) Walter de Gruyter-Berlin-New York, 1980 1–3. pp.; NIKODEMUS MILASCH: *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*. Mostar, 1905. 301–303. pp.

⁴ BERKI FERIZ: *Az 1868:IX. tc. kánonjogi megvilágításban*. Egyetemi nyomda. Budapest, 1945. 5. p.

⁵ BERKI 1945, 31–32. pp.

⁶ MILASCH 298–299. pp.

az országhatárok vették át, vagyis mindegyik állam önálló autokefál egyház kialakítására törekedett.⁷ *Az államnak az egyházszervezetre történő ráhatása tehát itt is erős volt.*

A középkori államok – bár az azonos nemzethez tartozásnak is lehetett integratív szerepe – elsősorban dinasztikus alapon jöttek létre. A XVIII – XIX. századra azonban az államok keletkezésének fő mozgatóereje a nacionalizmus lett, az egyes nemzetek igyekeztek önálló államokat alapítani. Joggal vetődik fel a kérdés, vajon ennek milyen kihatásai voltak az ortodox egyházszervezetre? Európa keleti részén ugyanis még több nagy birodalom létezett, amelyek területén különböző nemzethez tartozó ortodox hívek is laktak. A XVIII-XIX. század tehát azt a lényeges kérdést vetette fel, vajon *az autokefalitás az államhoz, vagy a nemzethez kapcsolódik?* Láthattuk, hogy *az Eötvös József vezette minisztériumnak is e probléma rendezése végett kellett hozzájárnia az 1868. évi IX. törvénycikk előkészítéséhez.* Ha az autokefalitás az államhoz kapcsolódik, akkor a hazai szerb és román ortodox hívek egy autokefál egyházba szerveződnek, ha nemzethez kapcsolódik, akkor külön szervezetet kapnak.

3. Az autokefalitás elnyerése a nemzetállamok időszakában

Mivel az ortodox egyházszervezetnek az autokefál egyházak felett álló ügydöntő hatósága – legalábbis amíg a keleti és a nyugati egyház szakadása fenn áll⁸ – nincs, az autokefalitás elismerésénél csak a kialakult gyakorlatot, vagyis a szokásjogot lehet segítségül hívni. Ezt pedig két szempontból kell vizsgálni: ki jogosult autokefál egyház elismerésére,⁹ s ezt milyen elvek nyomán teszi. *Az 1868. évi IX. törvénycikk születése szempontjából mindkét tényező lényeges.*

Az első kérdés tehát, hogy *ki emelhet egy ortodox egyházi közösséget autokefál státuszra.* Erre a gyakorlatban három különböző eljárás is kialakult: 1) a konstantinápolyi pátriárka általi elismerés; 2) egy másik autokefál egyházból való kiválást követően, a kiválást elfogadó autokefál egyház általi elismerés; 3) azon állam általi elismerés, amelynek területén az adott egyházi közösség működött. Mivel nem volt egységes szabály, ezeket a döntéseket a többi autokefál egyház nem fogadta, s nem fogadja el feltétel nélkül. Így valójában az autokefál egyházak ezt a státuszt ténylegesen csak akkor tudják elérni, ha az egymás általi elismerés is megtörténik.¹⁰ A tárgyalt témánk kapcsán azon-

⁷ BERKI 1945, 32. p.

⁸ Autokefál egyház elismerésére az egyetemes zsinatok lennének jogosultak, de ilyet csak a nyugati egyházzal együtt lehet összehívni.

⁹ Ezek az esetleges elismerések csak ideiglenesek, végleges elismerést az előző lányszövegben említett egyetemes zsinat adhat.

¹⁰ Emiatt az elmúlt két évtizedben például a jelentős ortodox lakossággal bíró Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása következtében több magát autokefálnak tartó, de a többi autokefál egyház által el nem ismert ortodox közösség jött létre. Ukrajnában a legtöbb ortodox felekezeti lakos megmaradt a Moszkvai Patriarchatus joghatósága alatt. 1992-ben azonban létrejött az Ukrán Ortodox Egyház is (Kijevi Patriarchatus), amely magát függetlennek tekinti, de a többi autokefál egyház ezt nem ismeri el. A helyzetet még bonyolítja, hogy egy a többiek által szintén el nem ismert Ukrán Autokefál Ortodox Egyház már 1924-ben is létrejött, így Ukrajna területén napjainkban három egymástól külön álló egység létezik. A volt Szovjetunió területén szintén a többiek által el nem ismert kategóriába tartozik a Belarusz Ortodox Egyház is. Jugoszlávia végleges megszűnése pedig 1997-ben a Macedón Ortodox Egyháznak a szerbből való kiválását idézte elő, amit a többi autokefál egyház egyelőre szintén nem ismer el.

ban megállapíthatjuk, hogy az a tény, miszerint *a magyar országgyűlés a hazai ortodox egyházszervezetre vonatkozóan törvényt alkotott, az ortodox egyházjog belső szabályai szerint sem volt valamiféle ismeretlen, az egyházi autonómiájukat sértő eljárás.* Az ortodox egyházaknál az egyházszervezet kiépítésében ugyanis az államnak is fontos szerepe van.¹¹ Az, hogy a többi autokefál egyház általi elismerés miként történt meg, a témánk szempontjából már nem lényeges szál. Az a többi autokefál egyház belügye és nem az állami jogalkotás tárgya.

Miután megtárgyaltuk, hogy a nemzetállamok időszakában ki emelhetett egy ortodox egyházi közösséget autokefál státuszra, át kell térnünk annak vizsgálatára, hogy ugyanezen korszakban *ezt milyen szempontok szerint tették.* Ennek kibontásához azonban érdemes hozzákapcsolni az ortodox egyházszervezet hazai fejlődését is, amelyre jelentős kihatással volt a Török Birodalom balkáni terjeszkedése. Ez lényegében a második periódust alkotó középkor és harmadik ciklust képező nemzetállamok időszakának összekapcsolódását is jelenti.

4. A balkáni török terjeszkedés hatása az ortodox egyházszervezetre, s annak magyarországi hatásai

A törökök késő középkori balkáni hódításait megelőzően már a bolgárok és a szerbek is autokefál egyházat tudtak létrehozni. A török hódítások után ez a státusz még évszázadokig megmaradt, a XVIII. század második felében azonban mindkettő visszatért Konstantinápoly joghatósága alá. Vagyis évszázadokon keresztül a Török Birodalmon belül több autokefál egyház létezett, a XVIII. század második felétől azonban itt is egységesé vált az ortodox egyházszervezet.

A XIX. században a török uralom alól felszabaduló nemzetek önálló államokat hoztak létre. Görögországon, Bulgárián, Szerbián és Románián belül is autokefál egyházak jöttek létre.¹² Ezek közül a görög és a román új alapítású volt, ők a középkorban nem rendelkeztek ilyen jogállással. A Konstantinápoly általi elismerések is elég hamar, egy két évtizeden belül megtörténtek. A bolgár egyház autokefál státuszának elnyerése azonban nem volt ilyen egyszerű, ugyanis 1870-ben még a török szultán ismerte el, vagyis az állami függetlenség kivívása előtt megpróbálták megszerezni ezt a jogállást. A konstantinápolyi pátriárka által 1872-ben összehívott zsinat viszont emiatt filetista (sovinizta) szakadároknak minősítette őket.¹³ Bár ezt a zsinati határozatot nem ismerte el mindegyik autokefál egyház, többek között a jeruzsálemi pátriárka sem,¹⁴ a bolgár egyház önállósodását mégis megnehezítette. A sorrendi csere, először önálló egyházszervezet, s aztán az államiság elnyerése, a bolgár egyház elismerését közel hetven évig húzta, arra csak 1945-ben került sor.

Áttérve a hazai ortodox egyházszervezet fejlődésére, vissza kell lépnünk az újkor derekára. Míg a török uralom alatt maradt szerb lakosság egyházszervezete az

¹¹ BERKI 1945, 32. p.; REINER ZSIGMOND: *A keleti vallású nemzeti magyar egyház szervezése.* Franklin Társulat. Budapest, 1907. 18–20. pp.

¹² BERKI 1945, 28–29. pp.

¹³ MILASCH 313. p.; BERKI 1945, 28. p.

¹⁴ MILASCH 313. p.

autokefáltság elvesztésének irányába haladt, addig Magyarország felszabadult déli országrészein a szerb ortodox felekezet új életre kelt. I. Lipót már 1690-ben szabályozta jogállásukat, majd 1766-ban, vagyis éppen akkor, amikor a Török Birodalomban ezt a jogállásukat elvesztették, a Magyarországon élő szerbek megkapták az autokefál jogállást. Bár Konstantinápoly ezt is vonakodott elismerni, végül 1855-ben mégis megtette.

Ha a felsorolt példák után arra keressük a választ, vajon a nemzetállamok idején milyen elvek alapján képződtek az autokefál egyházak, láthatjuk, hogy azt inkább az államisághoz lehet kötni, mint sem etnikai jellemzőkhöz. A török hódítások idején az államiság megszűnése hosszú ideig nem vonta maga után az autokefál státusz elvesztését, így előfordult, hogy egy államon belül több egymástól független ortodox egyházrész is létezett. Ez azonban egy korábbi államiságból származott. *Az 1868. évi IX. törvénycikk kapcsán azonban nekünk arra kell példát keresnünk, amikor egy államban az addigi egységes ortodox egyházszervezetet etnikai alapon megbontják, s így keletkezik egy állam területén több autokefál egyház.* Erre az 1870-es bolgár eset példa lehetne, de valószínűleg nem az, mert két évvel később történt. A precedens talán éppen a magyar szabályozás volt a másik irányba, s láthattuk, hogy a török döntés nem váltott ki osztatlan egyetértést az ortodox világban.

Ezzel el is jutunk az Eötvös József által előkészített törvényjavaslat kulcskérdéséhez, *egyben tartani, vagy megbontani a magyarországi szerb és román ortodox etnikum egyházi szerveződését?*

5. A magyarországi ortodox egyházszervezet a kiegyezés idején

Láthattuk, hogy a magyarországi szerbek a török kiűzése után önálló egyházi státuszt kaptak, amely idővel az autokefál jogállás eléréséig vezetett. A szerbek elsődlegessége szinte természetes, hiszen hozzájuk már évszázados autokefál hagyományok köthetők. Önálló román egyház azonban a középkorban nem létezett, annak alapítása 1865-re datálható, a Konstantinápoly általi elismerés pedig 1885-re. Vagyis amikor a Eötvös József vezette minisztérium hozzákezdett az 1868. évi IX. törvénycikk előkészítéséhez, a román autokefáltság még a Regátban is csak éppen születőben volt.

Az 1860-as évekig így a magyarországi – zömében szerb és román nemzetiségű – ortodox hívek a karlócai metropolita vezetése alatt egy autokefál egyházat alkottak. Azonban már 1864-ben, tehát a román autokefál egyház regáti létrejötte előtt egy évvel, egy császári pátenst – a nagyszebeni metropolita vezetésével – Magyarország (Erdély) területén egy másik, azonos jogállású ortodox egyházat hozott létre. A románok egyházi önállóságának születése tehát Magyarországon és a Regátban szinte párhuzamosan folyt.

A téma szempontjából lényeges az is, hogy a szétválás nem állami, hanem egyházi kezdeményezésre történt. Ezt a román ortodoxok az 1864 őszi összejött karlócai zsinaton vetették fel,¹⁵ s Ferenc József 1864. december 24-én kelt rezolúciójával az ott szüle-

¹⁵ Berki Feriz megjegyzi, hogy a zsinat pontos határozatait nem ismeri, mert a karlócai levéltár anyagaihoz a mű megírásakor nem tudott hozzáférni, sőt az évtizedek alatt más kutatóknak sem sikerült. Így bizonytalan az is, hogy a zsinat végül is milyen határozatokat hozott. [BERKI 1945, 37. p.]

tett döntést csak tudomásul vette.¹⁶ Az alkotmányosság helyreállítása után (1867) azonban a császári pátenseket alkotmányos jogszabályoknak kellett felváltaniuk. Tekintettel arra, hogy az ortodox ún. bevett vallásfelekezet volt, állami jogállását csak törvénnyel lehetett megváltoztatni, így került az ügy az országgyűlés elé. Az 1868. évi IX. törvény-cikk 1.§-a pedig megerősítette a karlócai zsinat határozatait, majd 2.§-a tételesen is kimondta a hazai román ortodox közösségnek a szerbekével azonos státuszát, vagyis az autokefál jogállás elismerését.

Térjünk ezek után vissza annak összefoglalására, vajon az ortodox egyházszerkezeti hagyományokkal ez mennyire állt összhangban, illetőleg mennyire nem.

6. A szerb és a román egyház szétválásának megítélése az ortodox egyházjog szempontjából

A korábbi történelmi példák azt mutatták, hogy az autokefál egyházak léte az államisághoz köthető, vagyis egy államon belül egy ilyen jogállású egyház létezett. Ha egy állam külső hódítások miatt elvesztette államiságát, ez nem vezetett automatikusan egyháza autokefál jogállásának megszűnéséhez. Erre volt példa a szerb és a bolgár egyház helyzete a Török Birodalomban. Ez azonban túl erősen még nem cáfolja az egy állam egy egyház elvét, hiszen egy autokefál egyház önállóságának megszüntetése nem egyszerű. Az, hogy egy létező autokefál egyház státusza az államiság elvesztése miatt nem szűnik meg, s így egy államon belül több ilyen jogállású egyház is létezik, még nem kellő alap arra, hogy egy államon belül az addig egységes ortodox egyházszerkezetet megbontsák.

Így egyet kell értenünk Berki Feriz álláspontjával, miszerint az 1864-es karlócai zsinat egyházjogi szempontból téves döntést hozott. Az autokefalitás elnyerésének korábban említett három történelmi korszakát ugyanis csak politikai szempontból lehet elkülöníteni, kánonjogilag a második és harmadik periódus között nincs különbség, az autokefál egyházaknak továbbra is az államhatárokhoz kell igazodnia.¹⁷ A nacionalizmusnak csak mögöttes hatása van, ez keletkezteti az egyes állami egységeket, amelyek aztán meghatározzák, hogy milyen területre terjed ki egy-egy autokefál egyház. Találunk rá példát, hogy egyes autokefál egyházak erősen nemzeti színezetet vesznek fel, de ez azért van, mert egy nemzetállam területén jöttek létre. A nacionalizmus tehát önmagában nem keletkeztethet autokefalitást, hanem az egyházra nagy befolyással bíró állam tehet nemzetivé egy már autokefál egyházat.¹⁸ Magyarországon a két autokefál egyház alapításával „összetévesztették a vallás, az egyház és a nemzetiség fogalmát”.¹⁹

Az első világháborút követő területi változások is ezt az elvet támasztották alá, ahol még az államiság elvesztésével párhuzamosan szinte azonnal megszűnő autokefál jogállásra is találunk példát. Az első világháború előtt ugyanis Montenegró önálló állam volt, s az itt élő ortodox hívek a cetinjei metropolita vezetésével autokefál egyházat képez-

¹⁶ BERKI 1945, 37. p.

¹⁷ BERKI 1945, 33. p.; BERKI FERIZ: *A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1942. 115. p.

¹⁸ BERKI 1945, 33. p.

¹⁹ BERKI 1942, 5. p.

tek.²⁰ Amikor azonban Montenegró a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság részévé vált, az egységes szerb autokefál egyházba tagozódtak. Az 1918-ban létrejött lengyel állam területén is éltek főleg orosz és ukrán ajkú ortodoxok. Bár az emigrációba kényszerült orosz szent szinódus vonakodott önállóságukat elismerni, 1924-ben a konstantinápolyi pátriárka jóváhagyta autokefál jogállásukat. Jugoszlávia 1941-ben történő felbomlása után létrejövő önálló horvát államban már 1942-ben megszervezték a horvátországi autokefál egyházat, amelyben azonban nem horvátok voltak, hanem zömében szerbek, kisebb részt oroszok. E történeti adatok Berki szerint azt bizonyítják, hogy az autokefalitás meghatározásában nem a nemzetiségeknek, hanem az államnak van meghatározó szerepe.²¹ S mint jeleztem, ezzel magam is egyetértek.

7. Epilógus

Az 1868. évi IX. törvénycikk rendelkezései tehát az ortodox egyházjogi hagyományokkal nem álltak összhangban. Persze az is igaz, hogy a tárgyalt munka ezen megállapítása egy igen speciális helyzetre vonatkozott. 1868-ban két nemzeti kisebbség – a szerb és a román ortodoxia – egymáshoz fűződő joghatósági viszonyát kellett meghatározni a Magyar Királyság területén belül.

Az Eötvös József vezette vallás- és közoktatásügyi kormányzat persze egy olyan helyzet előtt állt, ahol már elindult folyamatokat kellett szabályozni, s nem tudni mennyire lehetett azokat még visszafordítani. Persze nem valószínű, hogy Eötvösnek egyáltalán szándékában állt volna az egész folyamatba beavatkozni. A döntés tompította a nemzetiségi feszültségeket, amelynek megoldása szintén az ő vállát terhelte. S az is egy lényegi probléma volt, hogy a kormány (az országgyűlés) egyházjogi szempontból vizsgálhatta-e a szétválás szabályos voltát? Felvethette-e azt a kérdést, vajon az ortodox egyházjog rendelkezései szerint a joghatóság szóban forgó megosztása kánonszerű volt-e, vagy sem? Erre minden valószínűség szerint nemleges választ kell adnunk. Ilyen körülmények között *érthető, hogy a kormány (az országgyűlés) komolyabb akadályok nélkül utat engedett a hazai román ajkú lakosság egyházszerkezeti elkülönülésének.*

A törvénycikk ismert hatása még, hogy az ortodox felekezet elnevezésével kapcsolatban itt találkozunk először a görög-keleti megjelöléssel.

---

²⁰ MILASCH 310–311. pp.

²¹ BERKI 1945, 30–31. pp.

VÖLGYESI LEVENTE*

Eötvös József egyházpolitikai tevékenysége és a kultúrharc

I. Eötvös József katolicizmusa

Eötvös József – a budavári Nagyboldogasszony Plébániatemplom anyakönyvének tanúsága szerint – 1813. szeptember 3-án született, és a római katolikus egyház törvényei szerint részesült a keresztség szentségében.¹ Eötvös személyiségének vallásos jegyei első olvasatra a szemlélődő számára kellően ellentmondásosak. Tekintettel arra, hogy buzgó vallásgyakorlásával személyesen senkinek sem volt szokása dicsekednie, nem is volt illendő, így csupán más személyek beszámolóiból tudhatjuk meg, hogy Eötvös József egész életében a katolikus hitelvekhez hű, vallását az egyház előírásai szerint gyakorló személy volt, így rendszeresen imádkozott, szentmisékre járt és szentségekhez járult.² Mint befolyásos világi krisztushívő, tagja volt az 1848-ban megalakult, majd 1852-ben a mai nevét felvevő Szent István Társulatnak, amely mindmáig a katolikus könyvkiadás hivatalos fóruma, az Apostoli Szentszék könyvkiadója.³

Személyes vallásgyakorlata Eötvös Józsefet viszont nem gátolta abban, hogy – nagy műveltségű és korát messze felülmúlóan széles látókörű értelmiségi arisztokrataként – egyháza felemelkedése érdekében szót emeljen a katolikus főpapság – meggyőződése szerint – túlzott konzervativizmusa ellenében, őket a haladás és a modernizáció irányába ösztökélje, hogy a katolikus főpapság a protestantizmus demokratikus jellegű vívmányait integrálja értékrendjébe, illetve a feudális rendi korszakot jellemző viselkedésmintákat levetkőzze. A mértékadó szakirodalom tehát Eötvös egyházpolitikai tevékenységében a jobbító szándékot, nem pedig a liberális egyházellenességet látja.⁴ Annak érdekében, hogy a buzgó katolikus, de egyházát határozottan kritizáló Eötvös József tevékenységében megtaláljuk a harmóniát adó vezérelvet, szükséges a korszak egyházpolitikáját megvizsgálni mind egyházi, mind állami oldalról.

---

* adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem

¹ Budavári Nagyboldogasszony (Mátyás) Templom plébániai anyakönyve IV. kötet 532. p.

² BARTUSZ-DOBOSI LÁSZLÓ: *A katolikus Eötvös József*. Új Ember LXIX/39. (2013.09.22.) 13. p.

³ MESZLÉNYI ANTAL: *A magyar hercegprímások arcképsorozata 1707-1945*. Szent István Társulat, Budapest, 1970. 273. p.

⁴ RÓNAY GYÖRGY: *Balassától Adyig*. Balassi Kiadó, Budapest, 1978. 241. p.; BARTUSZ-DOBOSI LÁSZLÓ: *Aki hitét vesztí, elmerül*. Báró Eötvös József katolicizmusa, Kairosz Kiadó, Budapest, 2011. 37. p.

II. A katolikus egyház mint szuverén hatalom

Az egyház és az állam viszonya a történelem folyamán sohasem volt felhőtlennek mondható. Az egyház biztos ideológiai támaszt jelentett az állam számára, de az állam mindig befolyást kívánt szerezni az egyház belügyeibe, tekintettel arra, hogy az egyházi ügyek alakulása befolyásolta az államhoz fűződő kapcsolatot is. Ráadásul a hívő ember egyszerre volt a világi hatalom alattvalója, később állampolgára, így a természetes személyek mindkét hatalomnak alávetettjei voltak egy időben.

A kérdés – amely a mai napig vita tárgya – hogy az egyház valójában milyen mértékű függetlenséggel rendelkezzen az államon belül, illetve mellette vagy akár felette. Ha leegyszerűsítjük a kérdést, úgy hangzik, hogy valójában az egyház helyzete szuverén vagy pedig csupán autonóm. Az autonómia is függetlenséget takar, viszont a függetlenségnek az a fajtája, amelyet egy külső tekintély, jelen esetben az állam garantál, ugyanakkor ez a külső tekintély fenntartja magának a legfőbb hatalmat az autonóm szervezet felett. Valójában ez az egyik magyarázata a főkegyúri jog alapjának.

Az egyház önnönmagát nem autonóm szervezetnek, hanem szuverén szervezetnek tekinti. Erre enged utalni az a tény, hogy az egyes államokhoz diplomatákat küld, egyes államok területén nagykövetségeket állít fel (nunciatúra), hagyományosan katolikus államokban a *nuncius* a diplomáciai testület *doyen*-je.⁵ Az egyházjog, amely önnönmagát is szuverén jogrendszerként definiálja, az egyházra a *tökéletes társaság*, illetve az *erkölcsi személy* kifejezést alkalmazza. Ezzel rámutat, hogy isteni alapításának következményeként létezése független más szuverén hatalmak elismerésétől, léte *ipso iure* áll fenn. Viszont arra való tekintettel, hogy sajátosságából fakadóan nem fizikai erőhatalommal, hanem lelki hatalommal bír, az egyetemes egyház területein – amely jelentős részében idegen országokban helyezkedik el, nem pedig a világegyetem elhanyagolható részét kitevő Egyházi Állam területén – a világi hatalmak, fizikai erőfölényükkel élve, az egyház szabad működését korlátozni képesek.⁶

A liberális jogállamiság az előbbi kánoni felfogással kevésbé tud azonosulni. A történelem századai jelentős konfliktusokkal terheltek az állam és az egyház viszonyát tekintve, gondolhatunk a már Magyarországon is érvényesülő teokratikus állameszmére, vagy a főkegyúri jog és annak részét képező királyi tetszvényjogra.⁷ A jogállamiság egyik alapköve a jogrendszer átláthatóságának garanciája. A törvény előtti egyenlőség feltételezi, hogy mindenkire ugyanazok a jogszabályok, de az általános jogszabályok mindenkire egyaránt vonatkoznak.⁸ A XIX. századi, liberális elvekre épülő állam tehát nem tűrte el a konkurenciát, saját szuverenitását teljesnek és kizárólagosnak tekintette, más szuverén beavatkozását és érvényesülését kizárni törekedett. Ebben a helyzetben tehát az egyház önálló és független, állam feletti jelenléte nem volt kívánatos.

⁵ ERDŐ PÉTER: *Egyházjog*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 301. p.

⁶ BÁNK JÓZSEF: *Kánoni jog I.* Szent István Társulat, Budapest, 1960. 20. p.

⁷ TIMON ÁKOS: *A párbér Magyarországon*, Budapest, 1908. 374–375. pp.;

<http://lexikon.katolikus.hu/F/f%C5%91kegy%C3%BAri%20jog.html> (utolsó letöltés: 2015.06.10.)

⁸ GOSZTONYI GERGELY: *Szabadságjogok*. In: KÉPES GYÖRGY (szerk.): *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet a polgári korban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. 218. p.; SZENTE ZOLTÁN: *A bírói hatalom*, MEZEY BARNA – SZENTE ZOLTÁN: *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 603. p.

A katolikus egyház számára komoly történelmi teherként, hogy az állam és az egyház középkori – alapvetően jótékony – összefonódásának következtében igen sok szálon kötődik az államhoz, még a modern korban is, jellemzően a XX. század közepéig részt vett az állam kormányzásában, például a törvényhozásban, elsősorban annak második kamarájában. A főpapságot a közjogi méltóságok közé sorolták. A szakigazgatás egyes területein vagy a bírászkodásban, utóbbi esetben főleg házassági és végrendeleti jogterületen csupán a XIX. század második felében kezdődött meg az egyház kivonulása az állami feladatellátásból. De a közfeladatok közül néhányat a mai napig ellát az egyház, főleg kulturális, oktatási és szociális területen.

A felvilágosodás korától, így az állam laicizálódásának kezdetétől megfigyelhető, hogy az állam szabadulni kívánt az egyházi befolyástól, de oly módon, hogy ezzel egyidőben megőrizze – vagy akár növelje – az egyház feletti befolyását, vagy legalább felügyeleti jogkörét. Ez a viszonyrendszer egyre komolyabb konfliktusokat gerjesztett és anakronisztikus állapotot idézett elő. Az egyház és az állam függetlenségének kérdése még korunkban is terítéken van, több modell él egymás mellett,⁹ s nem feltétlenül a francia megoldást tartják követendőnek, ahol gyakorlatilag az állam nem vesz tudomást az egyház jelenlétéről, hanem világi szervezeti struktúrába kényszeríti az egyházi intézményeket.¹⁰

III. A XIX. századi magyar állapot: a liberalizmus és az ultramontanizmus egymásnak feszülése, valamint a társadalom vélekedése az egyházzól

A magyar egyházi életet folyamatosan meghatározta az uralkodók hozzáállása. Az apostoli királyi jelzőt megszerző, a főkegyúri jogot leginkább tágran értelmező és kiaknázó Mária Terézia királynő megalapozta az egyház erőteljes függését az államtól, amelyet utóda, II. József császár tovább mélyített.¹¹ Az erős állami befolyás jelentékenyen befolyásolta az egyház lelki tekintélyét, így a XIX. századra jellemző, hogy széles tömegek fordultak el és ábrándultak ki az egyházból, így a barokk kori megújulás lendülete megtört. Ismételt fellendülést majd csak a XX. század húszas, harmincas éveinek adtak, így a XIX. század a Magyar Katolikus Egyház számára egy nehéz történelmi örökséget hordozó, negatívan értékelhető időszak, amelyet erőteljesen meghatározott az állami beavatkozás igénye. A dualista törvényhozás alaphangulatára jellemző az egyházzal való hűvös hozzáállás, elsősorban az egyház egyetemes jellege, nemzetek felettsége és a Habsburg-ház felé való elköteleződése miatt, így ennek következtében – hivatalosan ki nem mondva – a magyar függetlenséget megtestesítő és pártolható vallásfelekezethez a reformátust tekintették.¹²

A katolikus egyház számára a valódi sokkhatást a Károlyi Mihály féle Népköztársaság (1918-1919) jelentette, amikor reális veszélyként jelentkezett, hogy a franciaországi

⁹ SZUROMI SZABOLCS ANZELM: *Bevezetés a katolikus hit rendszerébe*. Szent István Társulat, Budapest, 2009. 99. p.

¹⁰ SCHANDA BALÁZS: *Magyar állami egyházjog*. Szent István Társulat, Budapest 2000. 196. p.

¹¹ ADRIÁNYI GÁBOR: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Szent István Társulat, Budapest, 2001. 346.

¹² SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története II*. Ecclesia, Budapest, 1988. 409. p.

minta hatására az egyház jogalanyisága világi intézményrendszer keretében kerül megállapításra. Ezért Csernoch János hercegprímás ösztönzésére megindult a plébániák mellett az egyházközségek szervezése, amelynek elnöke bár a plébános lett, de a klérus és az egyházi alkalmazottak mellett világi krisztushívők is helyet kaptak az egyházközségi képviselőtestületben.¹³ A húszas években megindult a katolikus egyesület-alapítási láz, de megemlíthető Prohászka Ottokár alakja is, aki a katolicizmus intellektuális oldalának felvonultatásával a katolikus értelmiséget ismételten az egyház mellé tudta állítani.¹⁴

A dualizmusra jellemző a liberalizmus és az ultramontanizmus egymásnak feszülése. A liberális államfelfogás nemzetegyházi keretek között gondolkodott, amelynek mind az ortodox, mind a protestáns felekezetek – egyházszerkezeti sajátosságaikból fakadóan – meg tudtak felelni. A katolicizmus, ahogyan már a nevében is benne van, nem képes nemzetegyházi jelleget ölteni, erre irányuló szándéka nincs is. Az egyetemes egyház két alapvető egységre bontható: a teljes, egyetemes egyházra, valamint a részegyházakra. Az egyetemes egyház vezetését Róma püspöke, a pápa látja el, a részegyházakat viszont az egyes püspökök (ideál tipikus helyzetben). Ez a két szervezeti egység bír teljes kormányzati hatalommal, csak ezek kezelhetőek önálló egységként. Így az állam számára minden esetben, ha az ún. egyházzal kíván megállapodást kötni, azt csak Rómával teheti meg, amely a szuverenitást kifejezi és gyakorolja.¹⁵ Erre az egyes püspököknek együttesen vagy külön-külön nincs lehetőségük, bár volt erre törekvés a történelemben, de az *episzkopalizmus* elvét, mint tévtanítást, az egyház elvetette.¹⁶ Így tehát valójában az állam nem tud érdemben tárgyalni az állam területén részegyházakat vezető püspökökkel, mert a döntés joga a pápánál van.

A kor pápája IX. Piusz (1846-1878) volt, aki politikai szempontból nézve sikertelenül, de fáradhatatlanul védte konzervatív elvek mentén az egyház jogait és tekintélyét. A pápa és tanácsadói által követett irányvonalat nevezik *ultramontanizmusnak*, amely kifejezi, hogy az egyház – az erőteljesen laicizálódó világban – csak úgy képes egységes elvek mentén fennmaradni, ha szervezeti felépítésében megőrzi centralizált és hierarchikus voltát. Ez a konzervatív irányzat a liberális nemzetállamok számára elfogadhatatlan volt, ennek ellenére ezt a hagyományhű egyházképet az I. Vatikáni Zsinat (1869-1870) határozatai megerősítették. A zsinat tanításának megfelelően így a pápa primátusa és egyértelmű vezető szerepe továbbiakban nem képezhetette vita tárgyát, a pápa a püspökökkel, de a püspökök felett állva kormányozza a világegyházat.¹⁷ Ezek a mondatok azt jelentik egy 19. századi modern állam számára, hogy az államhatárokon belül működő katolikus püspökök egy kívülálló, római székhelyű monarcha alattvalói, így valójában nem a helyi államhatalomnak engedelmeskednek elsősorban, hanem az idegen

¹³ HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. Aurora, München 1973. 409. p., 436. p.

¹⁴ SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története II*. Ecclesia, Budapest, 1988. 503. p.

¹⁵ ERDŐ PÉTER: *Az egyházjog teológiája intézménytörténeti megközelítésben*. Szent István Társulat, Budapest, é. n. 154–156. pp.

¹⁶ DH 2592-2597, in: DENZINGER, HEINRICH – HÜNERMANN, PETER: *Hitvallás és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Örökmécs – Szent István Társulat, Bányaterenyé – Budapest, 2004. 512–513. pp.

¹⁷ DH 3050-3075, in: DENZINGER, HEINRICH – HÜNERMANN, PETER: *Hitvallás és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Örökmécs – Szent István Társulat, Bányaterenyé – Budapest, 2004. 588–594. pp.

monarcha érdekeit szolgálják. Ennek ellentételezésére indult el az ún. *kultúrharc*, amely a század második felét és a XX. század elejét nagyban meghatározta.

IV. Eötvös József álláspontja az egyházkormányzat belterjességéről

Eötvös az előbbieken vázolt politikai helyzetben kívánta szolgálni hazáját és egyházát egyaránt. Mint említésre került, egyházához hű és vallását buzgón gyakorló emberről beszélünk, aki egyháza politikai irányával nem tudott teljes mértékben azonosulni. Politikai pályáját tekintve Magyarországon az első számú közhatalmi szereplő volt, aki az egyházi ügyekkel foglalkozott, mint a Batthyány-, majd az Andrássy-kormány kultuszminisztere. Egyháza legnagyobb problémájának azt tartotta, hogy a társadalom tagjai számára az egyház már nem jelentett többet a papságnál, amelynek a hívek csupán passzív és néma szemlélői. Ezek a hívek igénybe veszik az egyház szolgáltatásait, ezért megfizetik az előírt díjakat, de valójában az egyházi élet alakulásába semmiféle beleszólásuk sincsen.¹⁸ De Eötvös túllépett a sematikus klerikalizmust tartalmazó ítéleten, mert véleménye szerint az egyházat kizárólagosan a püspökök akarata és döntése mozgatja, így már az alsópapság is enervált, közömbösen tekint az egyház ügyeire. Eötvös szerint ezen csak úgy lehet segíteni, ha az egyház magyar területeken újra lelkesíteni tudja híveit, amelynek alapja, hogy a hívek és az alsópapság is érdemi beleszólást kapjon az egyház helyi ügyeibe (pl. vagyonkezelés, oktatás). Ennek alapja pedig – a protestáns vívmányok mintájára – a katolikus autonómia megteremtése.

V. Eötvös József elképzelése a katolikus autonómiáról

Elsőként megemlíthető, hogy Róma a magyarországi katolikus autonómia ügyét hűvös tartózkodással fogadta. Álláspontjuk érthető, ha azt a minimális ekkleziológiai ismeretet figyelembe vesszük, hogy helyi szinten egyedüli döntéshozó a megyéspüspök, aki tanácsadókat vehet maga mellé törvényhozó, végrehajtó és bírói feladatainak segítésére. Kifejezetten erre a célra jött létre a történelem folyamán a káptalan, amely az előbbi feladatok mellett több más területen is segítette a megyéspüspököt feladatainak ellátásában.

Eötvös levélben fordult a katolikus főpapsághoz és 1867 júliusában Simor János hercegprímáshoz írt levelében az erdélyi katolikus autonómia ügyét hozta példának.¹⁹ Kiemelte, hogy Magyarországon a világi krisztushívők közönyösen tekintenek az egyház ügyeire, annak fejlődését nem segítik elő, mert nem érzik magukénak. Eötvös szerint az egyház felemelkedése nem az állami támogatáson múlik, hanem az egyház szabadságán és függetlenségén, amelynek alapja, hogy hívei helyet kapjanak az egyház autonóm döntéshozó testületeiben.²⁰

¹⁸ FERENCZI ZOLTÁN: *Báró Eötvös József*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903. 275. p.

¹⁹ Az erdélyi katolikus autonómia szabályzatról részletesen: VESZELY KÁROLY: *Az erdélyi római katolikus püspöki megye autonómiája, vagyis az 1711-től 1892-ig tartott Statusgyűlések nevezetesebb tárgyalásainak, határozatainak, felterjesztéseinek és más ezekre vonatkozó okmányoknak gyűjteménye II*. Gyulafehérvár, 1893. 42–44. pp.

²⁰ HANUY FERENC: *Hetven éves küzdelem az autonómiáért*. Szent István Akadémia, Budapest 1918. 14–15. pp.

Tekintettel arra, hogy a püspökök az autonómia alatt a szuverenitástól különböző, annál kevesebb jogosultságot és az egyház függetlenségével szemben a világiak – az államhatalom mellett immáron a laikus krisztushívők – beleszólását is értették, erős fenntartással, de engedve a miniszteri kezdeményezésnek, megkezdték az autonómia szabályzat kidolgozását. Természetesen a szabályzat nem terjedt ki az egyházi vezetők választására vagy kinevezésére, amelyet a főkegyúri és kegyúri jogok már eleve tartalmaztak, hanem az oktatásügy és vagyoni kérdések kerültek napirendre. Az első kérdés az önkormányzati szervezet összetételéről szólt. A tervezet 5. §-a szerint négy szintre osztották a szervezetet: plébániai, esperesi, egyházmegyei, s végül országos szintre. Így jött volna létre egyházközségi (plébániai) gyűlés és tanács; esperes-kerületi tanács; egyházmegyei gyűlés és egyházmegyei tanács; országos katolikus gyűlés és végrehajtó szervei.

Az országos katolikus gyűlés évente egyszer Pesten ülésezett volna (7. §). Az egyházmegyét vezető főpásztorok mellett néhány szerzetesrendi előljáró kapott volna tagságot, illetve az egyházmegyéből az alsópapságot mindösszesen 36 küldött képviselte volna. Számuk így is legalább duplája lett volna a főpapságénak. Az egyházmegyék küldötteiként 132 világi krisztushívő szerepelt volna, amely a klérus teljes létszámának szintén legalább a kétszeresét tette volna ki. Az országos gyűlés mellett működő végrehajtó szerv az *igazgatótanács* lett volna, amelyben a világiak száma szintén a klérus kétszeresét tette volna ki. Az egyházmegyei szinten és annál lejjebb közvetlen választással szereztek volna meg a képviselők ötéves mandátumukat.²¹

Már a fent idézett autonómia tervezet elfogadása sem ment gördülékenyen. Bár a püspöki kar már 1867 novemberében elkészítette a tervezetet, ezzel a világi kormányzat nem volt megelégedve. Ezért az egyház és az állam tárgyalópartnerei abban állapodtak meg, hogy egy országos kongresszus dolgozza át a szabályzatot. A küldött-választási szabályzat is elég lassan készült el, de végül az uralkodó 1869. január 28-án megerősítette. A választás viszont komoly csalódást okozott, mert a hívek csekély számban vettek részt a szavazáson. Az országos kongresszus a munkáját 1870 októberében kezdte meg, majd 1871 folyamán még egy második ülészakban is folytatta, végül elkészült a fent már citált szabályzat. Ez az autonómia szabályzat végül nem találkozott sem az állam, sem az egyház elképzeléseivel. Az állam szerint a laikusok befolyása névleges, amíg az egyház szerint ez a beavatkozás is meghaladta volna az egyház tűrőképességét. Végül a kormány – a püspöki kar tudtával – elfektette az ügyet, így az autonómia kérdése lekerült a napirendről.²²

Ezzel szemben Erdélyben a katolikus státus önkormányzatának szabályzata – királyi jóváhagyással – 1873-ban hatályba lépett. Erdély esetében annyiban volt egyszerűbb a kérdés, hogy az önálló Erdélyi Fejedelemség fennállásától kezdve a katolicizmus – a többi keresztény felekezettel párhuzamosan, de – az egyetemes egyháztól elszakítva igyekezett küldetését ellátni, amely eleve speciális intézményrendszer felállítását követelte meg. Így a protestáns jellegű demokratikus intézményrendszer kiépítése történelmi

²¹ TÖRÖK JENŐ: *A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871*. Stephaneum, Budapest, 1941. 290–293. pp.

²² SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története III*. Ecclesia, Budapest, 1987. 955. p.; HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. Aurora, München, 1973. 449–451. pp.; SZILAS LÁSZLÓ: *Kis magyar egyháztörténet*. Teológiai Kiskönyvtár Szerkesztőbizottsága, Róma, 1982. 117. p.

adottság volt, amelynek továbbélése a polgári államban nem jelentett akkora újítást, mint amekkorát ez a többi egyházmegyében okozott volna.²³

VI. Eötvös József terve az állami papnevelésről

Eötvös József kultuszminiszteri helyzetéből fakadóan közös halmazokkal is találkozott a vallásügy és az oktatásügy területein. Ezek közé tartozott a felsőoktatás keretein belüli papképzés kérdése, amely – ekkor még világiak által nem látogatott – teológiai fakultásokon folyt. Az állam és egyház maradéktalan elválasztásának kérdésében logikus lépés lett volna a pesti egyetemen – a már meglévő karok megtartása mellett – a teológiai fakultást leválasztani és teljes egészében az egyház kezébe tenni. Csakhogy ebben az esetben az állami ellenőrzés lehetősége végérvényesen elveszett volna, amelyet az állam nem kívánt, inkább az ellenőrzés fenntartása és megerősítése irányában tett lépéseket.

Eötvös először a logika törvényein alapuló meggyőződését követve a független teológiai oktatás mellett érvelt, de az elméleti alapot cáfolni látszott az 1869. évi erdélyi körutazása, amikor arra a következtetésre jutott, hogy a katolikus mellett az ortodox és a protestáns felekezetek számára is egyetemi katedrákat és teológiai fakultásokat kíván nyitni. Érvelése mögött a liberális nemzetállamok eszmerendszere húzódozott meg. A katolikus önállóság az *ultramontánus* szellem erőteljes befolyását jelentette, ahogyan Belgiumban a Leuveni Katolikus Egyetem megalapításával nemcsak a teológia, hanem a többi tudományterület is római hatás alá került. Ezt Eötvös negatív iránynak tekintette. Ugyanígy tartott az önálló szerb és román ortodox papképzés esetében az anyaországi befolyás erősödésétől és a Magyarországon működő ortodox papok nemzetidegen neveltetésétől. Ezeket a káros hatásokat a magyar állami gyámkodás hatékonyan tompította volna. Az egyetemekkel kapcsolatos, 1870 áprilisában benyújtott törvényjavaslatának ez a része heves ellenállásba ütközött, így lekerült a napirendről.²⁴

VII. A vegyes házasságok problematikája

A házassági jog liberális nemzetállami elveknek megfelelő szabályozása az 1894. évi XXXI. törvénycikkig váratott magára. A felekezeti alapon szerveződő házassági jogi szabályozás jelentősen eltérő volt egymástól, tekintettel arra, hogy a bevett vallásfelekezetek között a házasság intézményéről vallott felfogás erőteljesen különböző volt. Tekintettel arra, hogy a katolikus felfogás szerint a házasság nem csupán jogilag szabályozandó terület, hanem egyben erkölcsi kérdés is, az egyház a házasság személyi vonatkozásaiban kizárólagos jogot vindikált magának. A házassági vagyoni jog a kánonjogot kevésbé érdeklő terület, szabályozását és a felette való bírói döntés jogát átengedte a világi hatóságok számára.²⁵

²³ SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története III.* Ecclesia, Budapest, 1987. 959. p.

²⁴ FERENCZI ZOLTÁN: *Báró Eötvös József.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1903. 265–266. pp.

²⁵ DEGRÉ ALAJOS: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 114. p.

A házasság személyállapotí szabályozását tekintve a kánonjog bibliai alapokra helyezi a házassági köteléket (Teremtés Könyve 2,24; Máté Evangéliuma 19,6), és üdvtörténeti távlatokat ad neki. Ezért eleve nem mondhat le a házasság szabályozásáról, nem tekintheti felbonthatónak a köteléket, s lelkiismereti kötelességének tartja a felek katolikus vallásgyakorlásának védelmét és a házasságban születendő gyermekek hitének megalapozását, megóvását és gyarapítását. Ezért a kánonjog nem támogatja a vegyes házasságokat, illetve elkerülhetetlensége esetén – a lelkek üdvösségének szolgálatában – mindent elkövet, hogy a gyermekek katolikus kereszteleben és neveltetésben részesüljenek.²⁶

VIII. Az 1868. évi XLVIII. tc. koncepciója

A vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvénycikk katolikus álláspontból nézve teljes mértékben elfogadhatatlan volt. Először is azért, mert a házassági kötelék kérdését kivette az egyház kezéből, pedig ez lényegét tekintve erkölcsi kérdés. Másodsorban a törvény megbontotta a konkrét házasság egységes szemléletét, a házasság felek jogait és kötelezettségeit külön-külön tárgyalta. Ez az állapot nem védte hatékonyan a házassági köteléket, ráadásul a *nem-katolikus* felet illetéktelen előnyökhöz juttatta a házasság felbontásának jogcíme alatt.

A törvény 1. §-a úgy fogalmazott, hogy a vegyes házassági válóperek, amennyiben a házassági kötelék érvényességét és az ideiglenes elválást, vagy a végleges fölbontást tárgyalták, az alperes illetékes bírósága előtt indultak meg. Miután az alperes felett kimondott ítélet jogerőre emelkedett, a pert hivatalból áttették a felperes illetékes bíróságához, amely a felperes felett hozott ítéletet. Így mindegyik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvi alapján hozott ítélete volt kötelező. Ennek egyenes következménye volt, hogy az egyik fél akár szabad állapotúvá válhatott, miközben házastársa esetében a házassági kötelék fennmaradt.

A törvény második szakasza értelmében Magyarországon (Erdélyt nem számolva ide) katolikus vagy ortodox fél esetén egyházi bíróság, addig protestáns fél esetén világi bíróság járt el. A gyakorlat is azt bizonyította, hogy az egyházi bíróságok kevésbé, míg az világi bíróságok előszeretettel nyilvánították szabad állapotúaknak a feleket, amely felemás köteléki helyzetet eredményezett.²⁷

IX. Az 1868. évi LVIII. tc. mint az 1848. évi szabályozás kibontása

Az 1868. évi LVIII. törvénycikk, amely a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonzosságáról szolt, preambulumban az 1848. évi XX. törvénycikkre hivatkozott, amely szintén a bevett vallásfelekezetek viszonzosságát deklarálta. Jelen elemzés tárgyát képező jogszabály viszont ellentétes volt a katolikus egyházi jogi szabályokkal, valamint a jogszabály betartása a katolikus lelkipásztor számára komoly lelkiismereti konfliktust

²⁶ BÁNK JÓZSEF: *Kánoni jog II.* Szent István Társulat, Budapest, 1963. 171. p.

²⁷ SALACZ GÁBOR: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában.* Aurora, München 1974. 23. p.

okozott. Tudniillik a katolikus álláspont szerint a vegyes házasság bár érvényes volt, de tiltott, tekintettel a katolikus fél hitének védelmére. Ezért csak abban az esetben engedte meg a katolikus egyház a vegyes házasságot, ha garanciát kapott arra, hogy a katolikus fél hite nem kerül ezáltal veszélybe, illetve a protestáns fél ígéretet tett arra, hogy paszszív módon tűri a születendő gyermekek katolikus nevelését.

A törvény ezzel a szemlélettel gyökeresen eltérően szabályozta a kérdést. A katolicizmus kiáll a vallásszabadság mellett, tehát lelkiismereti meggyőződésével szemben senki sem kényszeríthető, ezt már Aquinói Szent Tamás tanította.²⁸ Viszont lényeges elem, hogy mindenki tisztába legyen tettének következményével, illetve a szükséges és elégséges ismeretek birtokában hozza meg döntését. A törvény igen könnyű szabályokat hozott az áttéréssel kapcsolatosan. A jogszabály által megállapított feltételek és formák megtartásával mindenkinek szabadságában állt tizennyolc éves kora után, illetve a lányoknak házasságkötésük alkalmával más vallásra áttérniük. Az áttértnek áttérése utáni minden cselekményeit azon egyház tanai szerint ítélték meg, amelybe áttért, s az általa elhagyott egyház elvei reá nézve semmiben sem voltak kötelezők. Ezzel szemben áll a *semel catholicus semper catholicus* elve: aki bármikor tagja volt a katolikus egyháznak, az egyházi normák releváns rendelkezései mindig kötelező erővel bírnak irányában.²⁹

A törvény szerint vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen köthetők. Ez teljesen ellentmond a *Tametsi* dekrétum rendelkezéseinek, amely előírja katolikus fél számára a *kánoni forma* betartását, amely alól indokolt esetben felmentést lehetett kérni.³⁰

Tekintettel arra, hogy a katolikus egyház elvárta vegyes házasság esetén a protestáns féltől, hogy reverzálist adjon, a törvény azon szabálya, miszerint a vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyjuknak, a leányok pedig anyjuknak vallását követik, eleve betarthatatlan rendelkezés, amelyből a későbbiekben rengeteg *elkeresztelési vita* származott. Bár a törvény kimondta, hogy a törvénnyel ellenkező bármely szerződés érvénytelen, és semmi esetben se bírhat jogerővel, ezt a katolikus lelkipásztorok abban a formában értelmezték, hogy az eltérő megállapodást az állam nem ismeri el és nem ad az érvényesítéséhez jogsegélyt, de önkéntes vállalása esetén – állami közreműködés híján is – érvényesíthető. Mások, nem csupán az állam, hanem a protestáns felekezetek képviselői ezt a szabályt nem ebben a formában értelmezték, s a konfliktusok gyakoriak voltak.

A laikus állam értékrendjét tükrözi, hogy egyik vallásfelekezet tagja sem volt kötelezhető arra, hogy más vallásfelekezetbeliek egyházi szertartásait és ünnepeit megtartsa, vagy hogy ezen napokon bárminemű munkától is tartózkodjon. Vasárnapokon azonban minden nyilvános és nem elkerülhetetlenül szükséges munkát fel kellett függeszteni. Úgyszintén bármely vallásfelekezetnek ünnepén a templom közelében, és egyházi körmenetek alkalmával azon tereken és utcákon, amelyeken körmenet keresztülvonult, mindaz mellőzendő volt, amely az egyházi szertartást megzavarhatta volna.

²⁸ TARJÁNYI ZOLTÁN: *Az erkölcszociológia története és alapfogalmai. Morálteológia I.* Szent István Társulat, Budapest, 2005. 122. p.; SZUROMI SZABOLCS ANZELM: *Bevezetés a katolikus hit rendszerébe.* Szent István Társulat, Budapest, 2009. 56. p.

²⁹ ERDŐ PÉTER: *A katolikus, a megkeresztelt és a katolikus egyházban teljes közösségben lévő krisztushívő.* Iustum, Aequum, Salutare (I.) 2005/1. 23. p.

³⁰ DH 1816, in: DENZINGER, HEINRICH – HÜNERMANN, PETER: *Hitvallás és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai.* Örökmécs – Szent István Társulat, Bányaterenyé – Budapest, 2004. 424. p.

X. Konklúzió

A XIX. századi liberális nemzetállam és az ultramontánus katolicizmus egymásnak feszülve harcolt jogainak érvényesítése érdekében. A megegyezés eleve rengeteg és áthidalhatatlan akadályba ütközött, amelynek gyökereit – mai divatos kifejezéssel élve – a párbeszéd hiányában kell keresni. A francia forradalom eszmeiségén túlnövő történelmi tapasztalat eleve elutasítást szült a középkor egységes világképéhez szokott és azt eszményítő egyházi teoretikusoknál. A modern állam megszületésében az egyház nem látott többet, mint anarchiát és bizonytalanságot, így a gyermekbetegségeiben szenvedő modern állam mellett már asszisztensi feladatot nem kívánt vállalni. A születendő eszmék alapjaiban törekedtek a társadalmat jobb irányba terelni, s ebben az egyház majdnem kétezer éves hagyományait, kultúráközvetítő szerepét és tudományos eredményeit nem voltak képesek a helyén kezelni. Az egyházi vezető rétegek merev bezárkózását a felvilágosodás és a liberalizmus mértékadó teóriáinak egyházellenessége tovább erősítette és indokolta, így a XIX. század végi kultúrharc valóságos állóháborúvá fajult. Az állami jogalkotás a legritkább esetben vette figyelembe az egyházi érdekeket, amelynek nyomatékos indoka, hogy a szembenálló felek érdemi tárgyalásokat nem folytattak. A megoldást csak a XX. század hozott, ahol még a francia merev szabályozás is enyhülést talált, s amely században az egyház és az állam párbeszéde és közeledése megindulhatott. Az eötvösi kor magán hordozta azokat a korai időszakból származó hiányosságokat, amelyben az egyház még mindig évszázados jogait kívánta érvényesíteni, miközben az állami szereplők – alapos teológiai ismeretek híján – ennek jogalapját sem tudták érdemben figyelembe venni. Az egyház klerikális jellegének csökkenése, a világi krisztushívők bevonásának elősegítése, a keresztény értékek politikai érvényesítésének megvalósulása ablakot nyitott egy új korszakra, ahol az egyház és az állam, a törekvéseikben rejlő értékek kölcsönös elismerése mellett kialakíthatta az együttműködés azon formáit és területeit, ahol küldetésének teljesítésében mindkét fél számára lehetőség nyílt a reábizott közösség javának szolgálatára.

A jelenlegi – mindenki számára megnyugtató, bár tovább fejlesztendő – együttműködés alapjai azok a XIX. századi kísérletek és súrlódások voltak, amelyek bár megsebeztek a résztvevő feleket, mégis tapasztalataikkal megalapozták a következő nemzedékek vallásgyakorlatának zavartalanságát, illetve annak társadalmi integrációját.